

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний авіаційний університет

ЛЕОНІД ТУПЧІЄНКО

Політологія

*Затверджено Міністерством освіти
і науки України як підручник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ

Видавництво Національного авіаційного університету

«НАУ-друк»

2010

УДК 32-027.21(075.8)

ББК 66.0я73

Т 50

Рецензенти:

Г. М. Перепелиця — д-р політ. наук, проф.
(Інститут зовнішньої політики Дипломатичної академії
при Міністерстві закордонних справ України);

В. Ф. Цвих — д-р політ. наук, проф.
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Науковий редактор

М. М. Остряко — канд. іст. наук, доц.
(Чернігівський національний педагогічний університет
ім. Т. Г. Шевченка)

*Гриф надано Міністерством освіти і науки України
(Лист № 1/11-2436 від 25.03.10)*

Тупчієнко Л. С.

Т 50 Політологія: підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / Л. С. Туп-
чієнко. — К. : Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2010. —
268 с.

ISBN 978-966-598-660-7

У підручнику розглянуто основні поняття, категорії науки політики. Поданий фактичний матеріал сприятиме формуванню у студентів інтересу до політики, бажання і волі виробити власне розуміння проблем політичного життя, свою громадянську позицію.

Для студентів вищих навчальних закладів.

УДК 32-027.21(075.8)

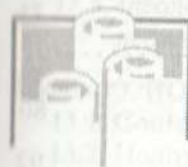
ББК 66.0я73

© Тупчієнко Л. С., 2010

© Передмова, М. І. Михальченко, 2010

© «НАУ-друк», 2010

ISBN 978-966-598-660-7

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6
ВСТУП	8
Розділ 1. ПРЕДМЕТ І МЕТОДИ ПОЛІТОЛОГІЇ, ЇЇ ФУНКЦІЇ ТА ЗНАЧЕННЯ	10
1.1. Формування наукового уявлення про політику. Об'єкт та предмет політології	11
1.2. Методологія та функції політології	15
1.3. Зростання ролі та значення політики і науки про неї в сучасних умовах	19
Розділ 2. ІСТОРІЯ СВІТОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ І СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ НАУКИ ПОЛІТИКИ	21
2.1. Політичні ідеї Стародавнього Сходу, Стародавньої Греції, Стародавнього Риму та Середньовіччя	21
2.2. Політичні концепції Нового та Новітнього часу	30
2.3. Становлення політології як науки і як навчальної дисципліни	37
Розділ 3. РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ	40
3.1. Політичні ідеї доби Київської Русі та Козацько-гетьманської держави	40
3.2. Українська політична думка середини XIX — початку XX ст.	44
3.3. Внесок учених-емігрантів у скарбницю української політичної думки	54
Розділ 4. ПОЛІТИКА ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ	59
4.1. Сутність та зміст політики	59
4.2. Об'єкт, суб'єкти та види політики	64
4.3. Функції політики. Політика як професія	71

Розділ 5. ВЛАДА І ВЛАДНІ ВІДНОСИНИ	75
5.1. Сутність та концепції влади	75
5.2. Форми, джерела, ресурси та функції влади	79
5.3. Легітимність влади	86
Розділ 6. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА	92
6.1. Зміст, призначення та функції політичної системи	92
6.2. Типологія політичних систем. Політичний режим	96
6.3. Політична система сучасної України	101
Розділ 7. ДЕМОКРАТІЯ. ВИБОРИ ТА ВИБОРЧІ СИСТЕМИ ..	103
7.1. Зміст, ознаки та принципи демократії як форми правління	103
7.2. Засоби масової інформації як важіль демократизації суспільства	108
7.3. Вибори — важливий інститут демократії	116
Розділ 8. ДЕРЖАВА. СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ І ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ ...	124
8.1. Сутність, призначення та ознаки держави	124
8.2. Правова держава і громадянське суспільство	131
8.3. Державотворення в Україні: зміст та результати	132
Розділ 9. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ, ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ, ОБ'ЄДНАННЯ ТА РУХИ	137
9.1. Суть, призначення, ознаки та функції політичної партії ..	137
9.2. Типологія політичних партій. Партійні системи	140
9.3. Громадсько-політичні організації та рухи	145
Розділ 10. ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ ТА ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО ..	149
10.1. Концепції еліт у політичній науці: автори, зміст, значення	149
10.2. Формування політичних еліт. Функції еліти	151
10.3. Політичне лідерство: суть та призначення	155
Розділ 11. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА	161
11.1. Політична культура як феномен, її зміст та суб'єкти	161
11.2. Політична свідомість та політична поведінка — складові політичної культури	163
11.3. Типи та функції політичної культури	167
Розділ 12. ПОЛІТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ	171
12.1. Зміст, форми та специфіка політичної ідеології	171
12.2. Основні ідейно-політичні течії (ідеології) сучасності	174

12.3. Ідеологія націоналізму в контексті українського державотворення	180
Розділ 13. ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ	183
13.1. Соціальний конфлікт. Типи конфліктів	183
13.2. Політичний конфлікт: джерела, причини, стадії	187
13.3. Механізми та засоби розв'язання політичних конфліктів	191
Розділ 14. СВІТОВА ПОЛІТИКА. ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ	197
14.1. Зміст основних понять теми: зовнішня політика, світова політика, міжнародні відносини	197
14.2. Глобальні проблеми сучасності: зміст, виклики та загрози	201
14.3. Україна в сучасній системі міжнародних відносин	203
Післямова	210
Контрольні питання та тести	211
Список літератури	238
Біографічний довідник	242

ПЕРЕДМОВА

Політика являє собою одну з найважливіших сфер життєдіяльності людей. Це і владні відносини у суспільстві, і діяльність держави та її інститутів з управління різними сферами суспільного життя: економікою, соціальною сферою, міжнародними відносинами, і багатоманітні вияви громадянської активності людей тощо. Роль і значення цієї сфери особливо зростають у переломні історичні періоди, коли радикально трансформуються самі засади життєустрою людей, їхні ідеали, цінності, світоглядні настанови та орієнтації. А саме такий період глибинних перетворень переживає нині Україна.

Зрозуміло, що для її духовного та інтелектуального відродження принципового значення набувають переосмислення і перебудова всієї системи соціальних і гуманітарних наук, серед яких гідне місце посідає політологія. Адже в сучасному розумінні вона є науковим орієнтиром, за допомогою якого моделюється, прогнозується й організується політичне життя держави, усього суспільства. Знання, отримані з політології, дають змогу кожному старанному студенту — свідомому громадянину — швидше подолати і страх перед політикою, і безпідставне перебільшення її можливостей, і скептичне ставлення до неї. Тим самим набуватиме реального втілення процес переходу української спільноти від того стану, коли від імені народу суб'єктом політики виступає тільки держава, до дійсного повновладдя народу, коли і держава, і громадянин виступають рівноправними суб'єктами політики. А однією з серйозних перешкод цьому виступає політична недосвідченість, наївність, низький рівень політичної культури більшості громадян. Знання про політику потрібні кожному, щоб зрозуміти своє місце, роль і призначення в суспільстві, краще реалізувати свої інтереси та покликання, уміти захистити свої права і свободи.

Пропонований підручник спрямований на те, щоб допомогти читачеві розібратися у таких засадничих інститутах, явищах і проблемах сучасного суспільства і суспільного розвитку, як влада, держава, громадянське суспільство, політика, політична система, демократія, технологія політики, права і свободи, правова держава та ін. Він зорієнто-

ваний на те, щоб відданість інтересам загальної справи — соціальному і духовному відродженню — підтверджувалася гідними способами їх досягнення — коректністю, чесністю, толерантністю, знаннями і вміннями. Своїм змістом і логікою цей підручник націлює на розуміння суперечливої природи політики, яка має великий руйнівний потенціал і дуже обмежені та крихкі творчі, будівничі можливості, допомагає виробленню навичок обмежувати перший і розширювати останні, уміння, кажучи словами давньогрецького мислителя, гідно жити разом.

Автор — Леонід Тупчієнко, професор Національного авіаційного університету — один з тих, хто запроваджував політичну науку в Україні, був співорганізатором і керівником перших дослідницьких центрів з політології (Інноваційний політологічний центр, Міжнародний інститут глобальної і регіональної безпеки), відвідав наукові та навчальні політологічні центри в багатьох країнах Європи, у США, Китаї, Ізраїлі, до його думки, як експерта, нерідко звертаються вітчизняні та зарубіжні засоби масової інформації.

Микола Михальченко, Президент Української Академії політичних наук, член-кореспондент Національної Академії наук України, завідувач відділу теорії та історії політики Інституту політичних та етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України

ВСТУП

Становлення та розвиток Української держави, реформи в усіх сферах суспільного життя, інтеграція в європейське і світове співтовариства, що набули нової якості і прискорення внаслідок листопадово-грудневих подій 2004 р. та ускладнилися після виборів 2006 р., а також підсумки позачергових виборів до Верховної Ради України 2007 р. та президентських виборів 2010 р. потребують глибокого осмислення суспільно-політичних проблем сучасності, формування високої політичної культури громадян України. За таких умов особливо зростає роль політичної науки й освіти як важливих складових політичної системи суспільства. Політична наука покликана подолати існуюче в нашому суспільстві уявлення про політику як арену боротьби та протистояння, сприяти утвердженню в суспільній свідомості необхідності інтеграції інтересів усіх соціальних суб'єктів, досягнення громадянського миру, національної злагоди, політичного консенсусу.

Вивчення політології у вищих навчальних закладах, зокрема в технічних, має слугувати підвищенню рівня політичної свідомості і політичної культури студентів, а відтак — сприяти реалізації концепції гуманізації освіти у вищій школі. Тому основним завданням вивчення цього курсу є набуття та поглиблення політичних знань і вмінь студентами з метою формування їхньої громадянської позиції, а через це й активізації їх майбутньої (і певною мірою нинішньої) участі в процесах удосконалення політичної системи українського суспільства, утвердження демократичних принципів у сфері політики.

У вітчизняній політології утвердилися два поняття-синоніми — «політична наука» і «наука про політику». Автор цього підручника вважає, що перше звучить зміст поняття, а друге надто протиставляє суб'єкт політики її об'єкту. Тому більш коректним було б позначати політологію поняттям «наука політики», що охоплює історію політики, теорію політики та технологію політики.

У результаті вивчення дисципліни студенти повинні знати:

- об'єкт, суб'єкти і методи науки політики, її понятійно-категорійний апарат;
- сутність політичної влади, політичних відносин і процесів, зокрема те, як вони складаються і відбуваються в Україні;
- права, свободи та обов'язки людини і громадянина, визначені Конституцією держави;

- сутність, роль та функції держави, характеристики демократичної, соціальної, правової держави;
- об'єктивну потребу та шляхи формування громадянського суспільства, його ознаки;
- сутність та основні напрями світової політики, міжнародних відносин, глобальних проблем сучасності.

Вивчення політичної науки має забезпечити формування **вмінь і навичок**, які б давали змогу студентам:

- орієнтуватися в політиці як соціальній реальності;
- оцінювати різні аспекти політичного розвитку суспільства;
- дотримуватися ціннісно-нормативних принципів в аналізі політичних ідеологій та концепцій;
- орієнтуватися в програмах і доктринах політичних блоків, партій та рухів, які впливають на суспільне життя в Україні;
- володіти політичною свідомістю і політичною культурою;
- визначати особисту політичну і громадянську позицію в житті, діяльності та побуті.

У пропонованому підручнику, підготовленому відповідно до вимог вищої школи та навчальної програми курсу «Політологія», подано основний масив політичних знань і технологій. Враховано сучасні здобутки вітчизняної та зарубіжної науки політики, нагромаджений досвід її викладання в навчальних закладах різноманітного профілю, зокрема університетах.

Політологічна освіта, яку здійснюють освітні заклади, засоби масової інформації, покликана вселяти в громадян упевненість, віру у власні сили, у власну спроможність оптимально, відповідно до національного духу та традицій, улаштовувати суспільне життя, формувати політичну культуру, усвідомлення цінності людської гідності, демократизму та суспільної злагоди, готовність і спроможність їх захищати та відстоювати.

Політичні знання й уміння, зокрема й викладені в цьому підручнику, допоможуть студентам подолати не тільки страх перед політикою, скептичне ставлення до неї, а й безпідставне перебільшення її можливостей. З цього починається, на думку автора, реальний шлях до правової, соціальної держави, громадянського суспільства та до того, щоб кожен ставав громадянином у повному розумінні, людиною, яка глибоко усвідомлює і свою потребу для України, і свою роль у такому її розвитку, де і держава, і громадянин виступають рівноправними суб'єктами політичного життя.

Автор щиро вдячний Президентіві Української Академії політичних наук, члену-кореспонденту НАН України Миколі Михальченку, рецензентам докторам політичних наук, професорам Григорію Перепелиці та Володимирі Цвику за доброзичливі і принципові зауваження, науковому редактору кандидату історичних наук, доценту Миколі Острянку, а в їх особі всім тим, з ким автор розпочинав і продовжує співпрацю на ниві вітчизняної політології.

Розділ 1

ПРЕДМЕТ І МЕТОДИ ПОЛІТОЛОГІЇ,
ЇЇ ФУНКЦІЇ ТА ЗНАЧЕННЯ

Прагнення осмислити, зрозуміти політику, а отже, і виявити своє ставлення до неї сягає сивої давнини, того напівлегендарного часу, коли почали формуватися перші держави. Проте лише в добу раннього середньовіччя (XV ст.) суспільствознавство визнало політику самостійною сферою діяльності людей з власними принципами і законами. Наука про політику дисциплінарно оформлюється тільки з другої половини XIX ст., коли виникають перші політологічні кафедри, дослідницькі центри, асоціації. Проведений з ініціативи ЮНЕСКО Міжнародний колоквиум з політичної науки (1948) визначив, що основними об'єктами її досліджень є: а) політична теорія (разом з історією політичних учень); б) політичні інститути (урядові структури, їхні функції) та соціальні сили, що утворюють ці інститути; в) політичні партії, групи, громадська думка; г) міжнародні відносини. У наші дні політологія активно розвивається, а її вивчення стало необхідним атрибутом сучасного гуманітарного, ширше — суспільного знання.

Щоправда, термін «політологія» повною мірою є умовним і вживаний лише в пострадянських країнах. В англійській літературі йому відповідає словосполучення «*political science*» (політичні науки). Водночас в англійській мові вживаються терміни: *policy*, *polity* та *politics*, під якими розуміють відповідно — потреби, інтереси, цінності; політичні інститути та політику як процес [27].

В Україні політології дуже не пощастило. Маючи багату і тривалу традицію політичних ідей, таких видатних національних політичних мислителів, як Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Пилип Орлик, Григорій Сковорода, Михайло Драгоманов, Михайло Грушевський, В'ячеслав Липинський та інші, Україна ознайомила з політологією тільки наприкінці 80-х рр. XX ст. Постановою Держкомітету з науки і техніки СРСР 1988 р. у номенклатуру спеціальностей наукових працівників було внесено такі: теорія і історія політичної думки, політичні інститути і процеси, політична культура й ідеологія, політичні проблеми міжнародних систем і глобального розвитку. Через п'ять років політична наука стала вивчатися в усіх вищих навчальних закладах України (бакалаврський цикл).

1.1. Формування наукового уявлення про політику.

Об'єкт та предмет політології

Для визначення предмета політології важливе значення має з'ясування того, що таке політика, яка її природа та сутність як специфічної сфери життя суспільства. Термін «політика» (від грецьких — *polis* — місто-держава та *politiké* — державні, громадські справи) уперше використав Аристотель в однойменному трактаті в значенні «державні й громадські справи». Відомий учений XVIII ст. Ю. Кржанич так писав про політику: «З усіх мирських наук найблагородніша і всім пані — це політика або королівська мудрість. І з усіх (наук) вона найбільш гідна королів та їхніх радників» [37; 48, 49].

Ще в часи античності сформувалася думка про те, що політика — це діяльність, спрямована на досягнення суспільного блага та справедливості. Однак одні (Платон) вважали політикою те, що служить на загальну користь, інші (Аристотель) вбачали в політиці діяльність, яка дає благо одним за рахунок слабших. Іншими словами, політика має стосунок до розподілу ресурсів і повноважень, яких у суспільстві на всіх і кожному ніколи не вистачає. Тож не випадково в наші дні зберігається (на побутовому рівні) полярильність у трактуванні політики — від «уміння жити разом» до «відмивання дочиста надзвичайно брудною водою».

Варто звернути увагу й на деякі інші підходи до визначення сутності політики. Вона, на думку багатьох сучасних дослідників, є формою ризикової діяльності, своєрідної гри з непередбачуваним результатом, де учасники виборюють один в одного можливість визначити характер і поведінку влади. А це означає, що політична наука виходить за межі класичного детермінізму, який формулює свої «немінучі закономірності», передбачувані результати.

Нагадаємо, що саме марксистське «матеріалістичне розуміння історії», засноване на ньютонівській класичній механіці, підпорядковувало її (історію) єдиним незмінним закономірностям і спрямовувало в заздалегідь задане русло — до комунізму. Але з часом, саме — із початком XX ст., подібні уявлення віджили спочатку в природознавстві, де на зміну регулярності, причинності й зворотності почали входити випадковість, складність і незворотність. Поступово ці нові уявлення перейшли і в соціальні та гуманітарні науки. Але, як відомо, природничо-наукова і соціально-філософська картини світу не зовсім тотожні. Складність, нелінійність, випадковість, незворотність реалізуються в суспільній сфері через людську свободу, її вибір. Саме людина як діючий суб'єкт робить історичний процес складним і нелінійним. Звідси ризик у політиці виступає не лише як діяльність, що супроводжується соціально небезпечними заняттями, але і як діяльність, пов'язана з ефектом невизначеності. Так,

політичні вибори набувають сенсу лише тоді, коли їхній результат не визначений раніше.

Нарешті, сучасна політологія наполягає також на трактуванні політики як процедури реалізації й узгодження інтересів та водночас як процедури узгодження різних культурних норм і цінностей. Саме складність поєднання цих двох парадигм або стратегій і робить політику унікальною, привертає до неї увагу вчених, практиків, широкої громадськості.

Сказане вище аж ніяк не означає, що наука політики не має більш-менш визначеного предмета дослідження. Інша справа, що політика є багатограним і складним явищем, і кожне з наведених та наступних визначень містить у собі раціональне зерно, оскільки відображає той чи той аспект реального світу політики. Так, у широко знаній британській «Енциклопедії політичної думки» пишеться: «Політику можна визначити лаконічно як процес, у ході якого група людей, чії погляди або інтереси на початковій стадії різняться, приймає колективне рішення стосовно згуртування групи загалом, що запроваджується як спільна лінія поведінки» [22; 282].

Політика виступає також як комунікація, у ході якої здійснюється відкрите і гласне узгодження інтересів, що охоплюють усе суспільство і зачіпають самі основи людського співжиття.

Відомий німецький учений Макс Вебер вважав: «Політика означає прагнення до участі у владі або справляння впливу на розподіл влади, чи то між державою, чи то всередині держави між групами людей, які вона в себе включає» [8; 646].

Від самого початку поняття політики пов'язувалося з державою, державним устроєм, владою і управлінням суспільними справами з допомогою публічних владних інститутів і певних норм.

Трактування політики, політичного як поняття, що виражає чи відображає спільність буття людей, зародилося ще в античну добу, тривалий час — до XIX ст. сприймалося як загальноновизнане. Однак К. Маркс, М. Вебер, аналізуючи сучасне їм політичне життя, доводили, що поняття політичного виражається у подвійній категорії «друг-ворог». Звідси політика — це боротьба «за» або «проти» когось. Згодом стало зрозуміло, з дослідження тієї ж політичної дійсності, що таке зведення політичного до винятковості надто звужує його реальне буття. Нарешті XX ст., яке збагатило політичну практику страхіттями двох світових воєн і тиранією тоталітаризму, привернуло увагу до місця людини в політиці, що спонукало ще раз переглянути розуміння політичного.

Підставами для цього слід вважати не лише загрози буттю Людини, але й незрівнянні можливості, які їй дає епоха нечуваних науково-технічних відкриттів. Через це перед наукою постало питання — що ж є найбільшою цінністю для Людини, завдяки чому вона найбільшою мірою ідентифікує і виражає себе?

Більшість сучасних учених вважають, що такою для Людини виступає свобода — найбільш універсальна, полівалентна цінність. Тому практична реалізація свободи у суспільній сфері може і має бути сучасним розумінням (трактуванням) політики, політичного.

З усього сказаного можна зробити висновок: наукове визначення поняття політики містить:

- діяльність соціальних груп та інших спільностей, державних і громадських організацій, які їх представляють, щодо здійснення спільних інтересів і колективних цілей;
- відносини між соціальними групами та організаціями, що виражають їхні інтереси, щодо влади й управління суспільними справами;
- способи вираження і здійснення спільних інтересів і спільної волі, механізми регулювання та розв'язання соціальних суперечностей і конфліктів.

У багатоманітному світі політичного життя політична наука виокремлює свій предмет дослідження. Це — сутність, специфіка та закономірності політики, зміст і структура політичної влади, політичні системи і режими, форми державного правління та виборчі системи, права і свободи людини, правова держава і громадянське суспільство, політична поведінка і політична культура, національні аспекти політики, міжнародні політичні відносини.

Зрозуміло, що політичні явища і політичні процеси, політичні відносини, які пронизують різні сфери життєдіяльності суспільства, не можуть бути змістовно проаналізовані лише зусиллями політології. Вона спирається, насамперед, на загальні філософські категорії діалектики, філософське трактування об'єктивного і суб'єктивного в політиці, ціннісних аспектів влади. Дуже важливою для дослідження політики є соціологія, яка з'ясує сутність соціальних інститутів та їх вплив на владу, державу, політику взагалі. Особливо багато спільного в політичній науці з правовими дисциплінами, що інколи призводить до їх ототожнення або підміни одних іншими. Так, і для юридичної науки, і для політичної одним з найважливіших питань є дослідження того, як зберегти політичне суперництво в рамках цивілізованого порядку. Але якщо правова наука вивчає формальні інституційні засади такого порядку, то політична наука досліджує реальні чинники «виробництва» порядку: інтереси, позиції, мотивації та цінності різних політичних груп. Про зв'язок політичної науки з історією та відмінності між ними можна сказати так: історик має справу з минулим часом. Він може спостерігати початок, розвиток і кінець суспільних формацій. Політолог, навпаки, не дивиться на історію, як на виставу, він сприймає її як дію. Об'єктивне джерело його труднощів полягає в тому, що він має оцінити реальний стан політичних ситуацій до того, як во-

ни набудуть історичної форми, тобто стануть незворотними. У зв'язку з цим слід звернути увагу на те, що політолог має справу з процесами та відносинами, які лише складаються і не можуть бути повторені. Інакше кажучи, політика завжди «поїздка у незвідане», завжди експеримент.

Для розуміння специфіки предмета політичної науки істотне значення має виокремлення макро- та мікрорівнів політики. У першому випадку досліджуються політичні явища і процеси, які відбуваються в рамках основних інститутів влади і управління. У другому — описують та аналізують факти, пов'язані з поведінкою індивідів та малих груп у політичному середовищі. Але більш-менш достовірну картину політики дає поєднання згаданих рівнів дослідження.

Найбільш поширений погляд на політологію як на науку політики, яка містить в собі історію, теорію та технологію політики. Деякі вчені пропонують ділити політологію на теоретичну та прикладну, виокремлюючи як нову складову — політичний менеджмент, під котрим розуміється наука і мистецтво політичного управління, а конкретніше — розробка і здійснення стратегічних цілей і тактичних настанов, механізмів впливу управлінських державних структур, законодавчої і виконавчої влади на розвиток суспільства.

Найбільш істотні характеристики політики виражають поняття і категорії, що в сукупності своїй становлять систему політичної науки. Саме вони є інструментами дослідження. Одні з них дають можливість виявити або визначити, що таке політологія, її об'єкт, предмет, методи, функції. Інші поняття відображають політичні структури і сили, які виступають метою або засобами політичної діяльності, наприклад, «політична влада», «політичне панування», «суспільний порядок». Є поняття, які пов'язані з дослідженням політичних інститутів (держава, партія, адміністративний апарат, правові та виборчі системи) і суб'єктів політики (особистість, група, еліта, клас, нація). Серед нових понять, якими збагатилася політологія в останній третині минулого століття, — «політична система», «структура політичної системи», «норми», «компоненти», «артикуляція інтересів», «вимоги», «попит», «вхід», «вихід», «комунікація», «зворотний зв'язок».

Група понять дає змогу аналізувати політичний процес як такий, а саме: «реформи», «революція», «конфлікти», «виборча кампанія», «політична ситуація», «політична подія».

Наголошуючи на інструменталістсько-операційному значенні понять та категорій політології, все ж відзначимо їх важливість для науки політики і те, що вони виступають умовними, довільно визначеними правилами дослідження, є результатом угоди між ученими-політологами.

1.2. Методологія та функції політології

Як і кожна наука, політологія має своє методологічне підґрунтя — систему методів і принципів теоретичного пізнання і практичного освоєння свого об'єкта (політики), виявлення та визначення основних закономірностей політичної діяльності. Ці останні відображають притаманні політиці загальні, істотні і необхідні форми зв'язків. Будучи пізнаними і усвідомленими, вони втілюються у певні теоретичні принципи та норми політичної поведінки.

У політологічній літературі прийнято виділяти кілька груп політичних закономірностей: а) ті, що виражають взаємозв'язки, взаємодію політики з іншими сферами суспільства; б) ті, що виражають істотні та усталені зв'язки у взаємодії структурних елементів самої політичної сфери; в) нарешті, ті, що виражають істотні та сталі зв'язки, тенденції розвитку окремих явищ політичної сфери.

Пізнання політичних явищ і процесів стає можливим завдяки застосуванню певних методів. Однак слід відзначити, що сьогодні у світовій політології не існує загальної методології, заперечується єдина система понять і концепцій. Натомість сучасне політичне знання являє собою розмаїття напрямів, проблематики, теорій, підходів до його вивчення.

Проте це не стільки ознака кризи цієї науки, скільки відображення поступового, суперечливого процесу накопичення об'єктивних знань, формування, розвитку, перетворення підходів, понять, концепцій, які до того ж зумовлені суперечностями реального політичного буття, різноманітністю наявних у суспільстві уявлень про принципи пізнання, світоглядних настанов, їх зв'язок з практикою.

Історично в політичній думці сформувалися емпіричний (заснований на досвіді) та теоретичний (абстрактний) методи пізнання, що суперечили один одному і змінювали один одного на олімпі актуальності та суспільного визнання. Свого часу в американській політології особливого поширення набув методологічний принцип емпіричного редукціонізму, згідно з яким науковий сенс мають лише ті положення, які підтверджуються (перевіряються) практикою, досвідом і які, отже, можуть і повинні забезпечити розв'язання конкретних практичних завдань.

Але згодом у політичній науці поширився інституціональний підхід, за якого основна увага зосереджувалася на аналізі політичних інститутів, їх суті, місця, ролі, причин виникнення і зламу. Нарешті, як реакція на зневагу цих підходів до особистісних аспектів політики, головні зусилля політологів зосередилися на розробці різних теорій і вивченні реальної поведінки людей — так званий біхевіористичний

підхід. У його рамках сформувалися політико-психологічний, політико-соціологічний та політико-економічний підходи, які робили акцент то на вивчення процесу прийняття політичних рішень, то на аналіз впливу соціального середовища на формування політичних переконань і настанов, то на пояснення політичної поведінки раціональним прагненням людей шляхом обміну благами і діяльністю з іншими добиватися задоволення особистих потреб. Та з часом саме завдяки поведінковому аналізу емпіричним шляхом було доведено необхідність урахування абстрактних теорій, понять про сутність політики, влади, норм та ідей справедливості, обов'язку, свободи. Це зумовлене, на думку провідних політологів, самою природою політичної дії, яка завжди поєднана з орієнтацією на благо суспільства і тому обов'язково передбачає необхідність для діючого політичного суб'єкта вибирати ті чи ті цінності. Більшість сучасних учених, які працюють у галузі дослідження політики, зійшлися на визнанні принципу «методологічного індивідуалізму». Він полягає у визнанні за кожним дослідником права використовувати ті методи, які він вважає найбільш продуктивними для даного випадку, але за неодмінного визнання того, що будь-який метод має передбачати використання доступних для перевірки фактів і логічних правил висновків.

У зарубіжній політології однією з сучасних методологій виступає також функціональний аналіз, який передбачає аналіз взаємозв'язку між політичною системою і суспільним середовищем, внутрішнього функціонування політичної системи, умов її збереження і пристосування.

Досить популярним виявився також системний аналіз, згідно з котрим політична сфера життя являє собою сукупність певним чином упорядкованих політичних взаємодій у даному суспільстві, за допомогою яких відбувається вольовий розподіл цінностей.

Саме ці два методи — системний аналіз у поєднанні з функціональним — виявили обмеженість емпіричного підходу і внесли в політологію концептуальну основу пояснення політичних явищ і процесів як теоретичну засаду вивчення політики взагалі.

Одним з найдавніших методів пізнання політичних явищ і водночас найбільш поширеним у наші дні виступає порівняльний, або компаративний, який дає змогу встановити в зіставленні двох (чи більше) політичних об'єктів те, у чому вони подібні або за якими ознаками ці порівнювані об'єкти розрізняються. Особливо важливо, що сучасні компаративні політичні дослідження можуть охоплювати десятки і навіть сотні порівнюваних об'єктів з використанням як якісних підходів, так і новітніх математичних і кібернетичних засобів збору й обробки інформації.

Вітчизняна політологія, поступово освоюючи ці методи, спирається на діалектику як сукупність законів і принципів, що трактують політичні явища в єдності і боротьбі протилежностей, у постійному розвитку та оновленні. Останнім часом у політиці все активніше застосовується синергетичний метод, який досліджує політику через аналіз притаманних їй властивостей — відкритості, самоорганізації, випадковості, асиметричності структур, нерегулярності, нестабільності та нелінійності. Узагальнюючи різні підходи до цієї проблеми, французький дослідник Р.-Ж. Шварценберг називає такі типи аналізу в політичній науці: марксистський, системний, функціональний та кібернетичний. Різні за світоглядними засадами, вони передбачають дослідження політики як цілісного суспільного феномену. Їх, ці методи, об'єднує також настанова на об'єктивне відображення реальності.

Слід зазначити, що в політології не всі дослідники визнають за цією наукою прагнення і можливість здобуття об'єктивної істини, оскільки політика для них не необхідність (об'єктивна даність), а «сфера вибору». Однак наука не може існувати без об'єктивної істини. І те, що політологія часто-густо орієнтується на обґрунтування правильності того чи того політичного порядку, тобто володіє відносною істиною, аж ніяк не позбавляє її здатності і можливості здобувати елементи об'єктивного знання.

Тут ми підходимо до однієї з найскладніших проблем у розумінні науковості політології, а саме — співвідношення в ній теоретичного пояснення і нормативно-ціннісного підходу. Перше, тобто наукова інтерпретація, розкриває зміст політичного процесу, описує політичні зв'язки, явища і факти з погляду об'єктивних зв'язків і взаємодій, через аналіз об'єктивних результатів політичних дій. Наприклад, про сутність і функції політичних партій такий підхід потребує судити не стільки на підставі аналізу їхніх програмних заяв, лозунгів та самооцінок, а насамперед на підставі реальних дій цих партій, виявлення того, в інтересах яких соціальних груп ці партії діють.

Що ж до цінносно-нормативного підходу, то він виражає суть суб'єктивної інтерпретації політичних явищ і процесів. Тобто, тут в основу аналізу політики кладуться ті чи ті цінності (світоглядні, національно-культурні). Звідси відмінність між двома підходами, але водночас і потреба врахування їх обох. Не випадково відомий німецький політолог Макс Вебер наполягав на певній відстороненості, дистанціюванні вченого, зокрема університетського викладача, від кон'юнктурних, суб'єктивних оцінок і особливо від будь-яких політико-пропагандистських висновків. Оскільки спадщина цього видатного мислителя ще не набула широкого визнання в Україні, дозволимо собі навести фрагмент з його відомої статті «Покликання до політики»:

«Яку внутрішню насолоду може дати політика як «професія» і яких особистих якостей вимагає вона від того, хто ступає на її стежину?»

Перше, що вона дає, — це почуття влади... Та перед ним (політиком — Л.Т.) постає питання: завдяки яким саме якостям сподівається він бути на рівні тієї влади ... і, отже, на рівні тієї відповідальності, яку вона на нього покладає?..

Можна сказати, що загалом три якості мають вирішальне значення для політика: пристрасть, почуття відповідальності, окомір. Пристрасть у розумінні спрямованості на саму суть справи... одної пристрасті, якою б справжньою вона не видавалась, тут не досить. Вона не зробить вас політиком, якщо, будучи відданим «справі», ви не вважатимете відповідальність перед цією справою провідною зіркою вашої діяльності. А для цього (і то головна психологічна якість політика) потрібен окомір — здатність із внутрішньою зібраністю та спокоєм віддатися впливу реальностей, інакше кажучи, потрібна дистанція стосовно речей і людей» [9; 173, 174].

Методологічний багаж політології містить у собі також історичний підхід у дослідженні політики (його часто відносять до загальнонаукових методів або принципів дослідження). Суть його у вивченні політичних явищ і процесів у їх часовому розвитку, виявленні зв'язку між минулим, теперішнім і майбутнім. Політичну реальність і тенденції її розвитку можна зрозуміти лише в зіставленні минулого з майбутнім, через з'ясування історичних джерел і чинників виникнення і розвитку тих чи тих політичних явищ, відстеження етапів історичної еволюції політичних систем, які досліджуються. Цей метод передбачає також узагальнення історії політичної думки, оскільки знання, добути вченими минулого, виступають тим будівельним матеріалом, з якого сучасна політична наука створює сучасні концепції, поняття, категорії, теорії. Особливо актуальним є цей підхід щодо політичної історії українського народу — складної, різноманітної і багато в чому невідомої. Головне, від чого застерігає історичний підхід, це недопущення того, щоб з минулого брати лише те, що гармоніює з сучасними уявленнями того чи того політолога, та спроб переписати на сучасний лад будь-які політичні погляди діячів минулого, без урахування їх конкретно-історичного контексту.

Варто вказати також на важливість застосування в політології соціологічного методу як сукупності прийомів і способів конкретних соціологічних досліджень (опитування, анкетування, експеримент, статистичний аналіз, математичне моделювання), спрямованих на збір та аналіз фактів реального політичного життя.

На особливу увагу заслуговує застосування в політології методу експертних оцінок та моделювання політичних процесів, які набувають де-

далі ширшого застосування у вітчизняній політології та політичній практиці. Метод експертних оцінок, за умови якісного добору групи експертів, особливо ефективний для оцінювання політичної ситуації, під час вироблення управлінського рішення, складання прогнозу політичного розвитку. Моделювання політичних процесів здійснюється на ґрунті відомих, емпірично перевірених даних або ж на основі гіпотез. Саме для цих методів особливе значення має математична і комп'ютерна підготовка політологів, наявність сучасної обчислювальної і комп'ютерної техніки і особливо повне переведення всього спектру політичних явищ і процесів на математичну і комп'ютерну мову. Звідси стає зрозумілою важливість і необхідність для політології залучення елементів професійної підготовки сучасного інженера.

Виявляючи основні закономірності та тенденції функціонування і розвитку політики, політологія тим самим пізнає сутність свого об'єкта, пояснює його. Як і кожна наука вона виконує певні функції: науково-пізнавальні, методологічні, прикладні. Завдяки здійсненню одних стає можливим з'ясувати сутність політичної реальності, основні тенденції, суперечності її розвитку, інші обґрунтовують необхідність створення одних і ліквідації інших політичних інститутів, розробку оптимальних моделей і політичних структур управління, ще одні сприяють виробленню людиною правильних оцінок суспільних, державних і особистих інтересів, свого ставлення до політичних структур, формуванню своєї громадянської позиції і політичної культури.

Саме слово «функція» (від латинського *«functio»*) означає діяння, виконання, обов'язок, коло діяльності. Стосовно політології її функції можна диференціювати на теоретичні (концептуально-описові, які відповідають на питання «що і як робити?»); пояснювальні («чому так, а не інакше?»); прогностичні, прикладні; методологічно-оцінні (формування пізнавальної користі результатів використання політичних технологій і політичного аналізу); інтегруючі (забезпечують створення можливостей використання досягнень інших наук), управлінські («як і чому?») та ідеологічні («для чого?»).

1.3. Зростання ролі та значення політики і науки про неї в сучасних умовах

Принагідно вкажемо на те, що політологія разом з іншими дисциплінами гуманітарного профілю (історія, філософія, право, соціологія, економіка та інші) активно впливає на вироблення умінь мислити самостійно в складних, нестандартних ситуаціях. Особливо важлива роль політології як науки управління суспільством, а це безпосередньо стосується вищої школи, оскільки значній частині випускників дово-

диться працювати перекладачами, дизайнерами, маркетологами, менеджерами, вчителями, інженерами, що передбачає також заняття й управлінською діяльністю.

Роль політики, а отже, і науки про неї, різко зростає на перехідних етапах розвитку суспільства, а саме такий етап переживає нині Україна. Системна криза суспільства, крах суспільно-політичного устрою тоталітарного типу і непросте становлення демократичного режиму, криза влади, негативне ставлення до неї значної частини громадян і водночас зневіра їх у цінностях, традиціях, поширення негативізму, особливо серед молоді, насамперед студентської, — все це диктує необхідність повернення довіри населення до раціональної соціальної думки, вибору українського народу, здійсненого у 1990–1991 рр., вироблення вміння захищати свої права, що так яскраво засвідчила «помаранчева революція» 2004 р., реалізовувати особисті та групові інтереси через представницькі політичні інститути, толерантно ставитися до іншої думки, шукати компроміси і досягати консенсусу.

Своєрідним полігоном вироблення сучасної політики та технологій, її впровадження в інтересах усього українського народу стали дострокові вибори до Верховної Ради України у вересні 2007 р. Вивчення політології й допомагає студентам виробляти та розвивати здатність і здібність у веденні дискусій, переговорів, складанні петицій, організації мітингів, проведенні виборчих кампаній.

Отже, зрозуміло, що політологія, порівняно недавно оформившись у самостійну галузь знання і навчальну дисципліну, сьогодні стає однією з найважливіших серед інших гуманітарних наук. Її об'єктом є політика як важлива сфера суспільного життя, а предметом — явища, процеси, закономірності політики, політичні інститути, традиції, ідеології, культура, цінності.

Політологія розглядає політику як особливу сферу життєдіяльності людей, пов'язану з владними відносинами, з державою і державним устроєм, соціальними інститутами, принципами, нормами, цінностями і традиціями, функціонування і дія яких покликані гарантувати життєдіяльність суспільства, реалізацію спільної волі, інтересів і потреб людей.

Як наука політологія має свої методи дослідження, виконує притаманні їй функції. Як навчальна дисципліна — проводить добір знань, які накопичені у світовій політичній думці, зіставляючи тенденції розвитку і досягнення академічної науки на світовому і національному рівнях, інтегруючи набуті знання, робить їх предметом вивчення, впорядковуючи в такий спосіб розуміння політичних процесів.

Розділ 2

ІСТОРІЯ СВІТОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ І СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ НАУКИ ПОЛІТИКИ

Політичні погляди і концепції мислителів давніх часів належать не лише минулому, вони слугують ідейними джерелами сучасних політичних доктрин, є надбанням майбутніх політичних процесів, ідей, культури.

2.1. Політичні ідеї Стародавнього Сходу, Стародавньої Греції, Стародавнього Риму та Середньовіччя

Найперші свідомі уявлення людей про суспільство, державу, владу, політичні явища формувалися як відбиток економічних, географічних, духовних умов їхнього життя. Вони відображали не лише погляди їх творців, але й інтереси, сподівання великих соціальних груп, тією чи іншою мірою соціально-політичну реальність у цілому.

Перші центри цивілізації з'явилися на берегах річок: єгипетське царство — на Нілі, месопотамське — на Тигрі і Євфраті, індійське — на Інді, китайське — на Хуанхе. Що свідчило про це? Ознаками високого рівня розвитку цих суспільств були: поява міст та центрів торгівлі і влади; поділ суспільства на стани (цар, жреці, воїни, чиновники, землероби, раби); формування духовної спільності людей на основі єдності мови, культури, релігії; виникнення і використання писемності як засобу комунікації, нарешті — виникнення протодержави як системи органів влади і управління суспільством.

Політичні ідеї того часу знайшли своє відображення у нечисленних джерелах, що збереглися, серед яких — «Повчання Птаххетепи», «Повчання гераклеопольського царя своєму сину»; унікальна «Книга мертвих». Це релігійні тексти на папірусі, які вкладалися в гробниці разом з муміями. Вони створювалися відповідно до переконань, що релігійний текст, який проголосив жрець при житті людини, і в подальшому зберігає силу і впливає на суспільне життя після його смерті. У цих документах описується піраміда влади єгипетського суспільства: на вершині стояли боги (найвище місце посідав бог Ра), нижче — їхній покровитель фараон, ще нижче — залежні від фараона жреці, далі — чиновники, рабовласники і найнижче — раби.

Автори згаданих джерел наголошують на рівності від природи всіх вільних і необхідності відповідності поведінки людини принципу

«ка» — критерію добродетельності та справедливості, «гарантом» чого виступала влада фараона. Робиться спроба апологетизувати його єдиновладдя — фараон не лише представник Бога на Землі, але й найкращий і найрозумніший з усіх людей. Основа його влади — насилля і залякування.

Однак і справедливість, і законослухняність були притаманні лише поглядам панівних верств, зацікавлених в ідеалізації наявних порядків. Стосовно низових прошарків, то вони не раз виступали проти влади, руйнуючи та грабуючи судові палати, викидаючи на смітники збірки законів.

Зауважимо, що Єгипет упродовж багатьох століть справляв значний вплив на сусідні країни своєю могутністю, а отже, — і політико-правовою думкою та культурою. Серед них — Месопотамське царство, яке виникло майже за тисячу років до нашої ери. З історичних джерел, що дійшли до нас, найбільш вагоме — закони Хаммурапі (XVIII ст. до н.е.). Тут зазначається, що царська влада походить від бога Мардука, вона пов'язана з релігією, а опір їй є проявом зневаги до богів. Хаммурапі, за свідченням цього джерела, проголошував: «За велінням Шамаша, великого судді небес і землі, нехай сяє моя справедливість у країні, за словом Мардука, мого владика, нехай не знайдуть мої передбачення нікого, хто б анулював їх» [46; 86].

У перекладі на українську мову ці 282 закони звучать як сучасні приписи:

«22. Якщо людина пограбує і буде схоплена, то її треба вбити...

218. Якщо лікар зробить людині тяжкий надріз бронзовим ножом і спричинить цій людині смерть або зніме більмо людини бронзовим ножом і пошкодить око людини, то йому треба відрізати пальці...» [46; 90, 91].

Окремо слід сказати про релігійно-міфологічну політичну філософію Індії, яка бере свій початок на рубежі 2-го і 1-го тисячоліть до нашої ери. У цей час місцеве населення підкорили племена аріїв, які прийшли з північного заходу, що зруйнувало первіснообщинний устрій і привело до появи кастової структури суспільства — брахманів (привілейованих), вайшів (вільних землеробів, ремісників, торговців), шудрів (бідноти) та дасів (рабів). Політичне та ідеологічне обґрунтування цього устрою знаходимо у святих книгах — Ведах, Упанішадах, кодексі Дхарма і законах Ману. Найбільш поширеним і авторитетним і до наших днів джерелом залишається праця «Артхашаstra» (IV ст. до н.е.), у якій знайшли своє відображення тогочасні уявлення про управління господарством, військове мистецтво, зовнішню політику, форми і методи здійснення державної влади, правила поведінки правителів і чиновників, організацію державного апарату, технологію судочинства. Навіть сучасного читача не можуть

не хвилювати такі ідеї: політика вільна від моралі, тому політики не завжди мають дотримуватись релігійних канонів; головне для особистості — керуватись, як настановами, праведністю, користю, бажанням та свободою; загальне благо ніяк не пов'язане з інтересами особи і досягається сумлінним виконанням кожним своїх обов'язків; люди від природи недосконалі, тому необхідно широко застосовувати примус і покарання; цар — це земний бог, батько для підданих. Народ обирає першого царя і визначає йому утримання за збереження миру і спокою — у такий спосіб і виникає держава.

Власне філософсько-політичну думку стародавнього Китаю започаткував Конфуцій (Кун Фуцзи) (551–479 рр. до н.е.). Свою політико-соціальну доктрину від будував на моральних максимак (еталонах найвищої моралі, належної поведінки). Держава в нього уподібнювалася великій сім'ї: влада імператора (сина неба) — це влада батька, а відносини правителів і підлеглих — сімейні відносини, де молодші шанують старших. В основі суспільної ієрархії — природна нерівність людей: «темні люди», простолюдини, «нижчі», «молодші» мусять коритися «благородним мужам», «кращим», «вищим» і «старшим». Чеснота народу в тому, що він повинен покійно працювати на вищих.

Конфуцій розробив модель ідеальної людини — благородної не за походженням, а за вихованням і внаслідок самовдосконалення. Ця людина має бути гуманною, справедливою, вірною, з постійним прагненням до знань, з особливою шанною до батьків і старших. Закон ідеальних відносин у суспільстві і державі звучить так: «Чого не бажаєш собі, того не роби іншим». На ньому ґрунтується, за Конфуцієм, «гуманне управління» державою. Головне для правителя — завжди твердо дотримуватись істинного принципу, бути безкомпромісним в основному, невтомно піклуватися про людей і їхнє благо, уміти завоювати їх довір'я. Як досягти влади? — запитував мислитель і відповідав: «Досягни любові народної, і ти досягнеш влади; якщо ж втратиш любов народну, то втратиш і владу» [46; 48]. Керувати людьми повинні живі люди, а не сухий закон. «Якщо керувати людьми, посилаючись на закони, і підтримувати порядок за допомогою покарань, — наголошував Конфуцій, — то народ тільки намагатиметься ухилитись від покарань і не відчуватиме сорому. Якщо ж керувати народом безпосередньо добродетельністю і підтримувати порядок за допомогою ритуалу, народ знатиме сором і виправиться» [46, 47]. Ідеї конфуціанства склали основу політичної культури Китаю. Але ця давня країна дала життя й іншим політико-філософським школам — моїзму, легізму та даосизму.

Витоки більшості сучасних політичних ідеалів (рівність, свобода, справедливість, законність) беруть свій початок у роздумах грецьких

мислителів і в суспільних інститутах гомерівської Греції, Афінівської держави і Спарти.

На підставі аналізу величезного історичного матеріалу Платон і Аристотель — найпомітніші фігури в історії політичної думки — створили цілісну картину політичного життя. Якщо перший мав за мету створити ідеальну модель держави, то другий прагнув виявити у реально існуючих державах (усього Аристотель дослідив 153 поліси) спільні риси і якості, які будуть оптимальними для решти інших. Конструюючи ідеальну державу, Платон порівнював справедливую державу зі справедливою людиною. Трьом засадам (частинам) людської душі: розумній, хтивій, заповзятій — відповідають і три засади держави — ділова, дорадча і захисна, а цим трьом останнім — три суспільні верстви — правителі, виробники та воїни. Поліс, у розумінні Платона, — це поселення, до співжиття в якому людей спонукають спільні для них потреби. «Зазнаючи багато в чому нужди, багато хто з людей гуртуються воедино, аби жити разом і допомагати один одному: таке спільне поселення і отримує назву «держава» [42; 58]. «Ідеальна держава» у Платона, — правління кращих і благородніших, якими він вважав філософів, і дія справедливих законів. Цьому аристократичному державному устрою мислитель протиставляв чотири інших, однаково гідних осуду і різних лише за ступенем деградації ідеї справедливої державності — тимократію, де панує дух войовничого заповзяття та особистісного гонору; олігархію, де влада небагатых багатих протистоїть безправній масі; демократію, яку встановлюють бідні шляхом повалення держави багатих і розподілу влади між усіма на рівних засадах; і тиранію, яку породжує «розгул демократії». Звідси — класична платонівська система форм державного правління: зразкова держава, яка керується істинним знанням (монархія), влада небагатых і влада більшості. Кожна з трьох останніх має законну і незаконну форми: законна монархія — це царська влада, незаконна — тиранія, законна влада небагатых — аристократія, незаконна — олігархія, законна влада більшості — справжня демократія і незаконна — охлократія (влада юрби).

Свої політико-правові ідеї Платон виклав у працях «Держава», «Закони» і «Політик». В останньому діалозі Платон розкриває сутність політики. Це, на його думку, — царське мистецтво, яке вимагає глибоких знань і умінь керувати людьми. За наявності таких даних у правителів буде загальне благо, незалежно від того, правлять вони за законами чи без них. У тих же державах, де немає справжніх правителів, управління має здійснюватися за законами, котрі являють собою «наслідування істини» [42; 58].

Зачинателем політичної науки як самостійної дисципліни вважається учень Платона — Аристотель (384–322 рр. до н.е.).

Перша ознака політики як науки — її зв'язок з етикою. Об'єктами політичної науки є прекрасне і справедливе, тому вона — наука про вище благо людини і держави. «Мета політики найбільш висока; її головна турбота полягає в тому, щоб надати громадянам хороших якостей і зробити їх людьми, які прекрасні у вчинках», — повчав великий мислитель [5; 104]. Політик повинен урахувати, що людина постійно зазнає впливу пристрастей і природа її зіпсована. Тому йому не слід ставити за мету виховання громадян; достатньо того, щоб усім їм була притаманна громадянська добродетель — уміння підкорятися владі і закону.

Аристотель першим визначив метод політики як науки — це метод аналізу. Він передбачає з'ясування до найдрібніших деталей того, з яких елементів складається держава, виявлення відмінних якостей кожного з них, аналіз формоутворень і життєдіяльності цілого, залежно від різноманітних комбінацій цих елементів.

Держава, за Аристотелем, подібно до сім'ї, виникла природним шляхом як вища форма спільності, де всі інші форми спільнот досягають своєї мети і завершеності. Тож і людина як політична істота за своєю природою саме в державі — тобто політичному об'єднанні людей — завершує свій політичний розвиток. Можна сказати й так: за формою держава — це певна організація, що об'єднує деяку сукупність людей — громадян. Залежно від того, кого можна вважати громадянином, тобто тим, хто може брати і бере участь у законотворчій і судовій владі певної держави, слід визначати і форму держави. Разом зі зміною змісту поняття «громадянин» змінюється і форма держави, і сама держава. Їх, форм держави, три — відповідно до кількості владарюючих (один, небагато, більшість). Причому кожна має правильну і неправильну форми, а саме: правильні — монархічне правління (царська влада), аристократія і політія і неправильні — тиранія, олігархія і демократія. (Порівнюємо з відповідною класифікацією форм держави у Платона. Саме Аристотелю належить крилата фраза: *Platon amicos, sed amica veritas* — Платон мій друг, та істина дорожча).

Монархія — не найкраща форма держави. Вона лише в рідкісному випадку, коли ґрунтується на вищості правителя, може стати найбільш божественною. Набагато привабливішою є аристократія — правління найкращих у моральному відношенні людей, у яких поняття «гарна людина» і «гарний громадянин» абсолютно тотожні, що теж спостерігається далеко не скрізь.

Найбільш правильна форма держави, за Аристотелем, — політія, або об'єднання інтересів заможних і бідних, багатства і свободи в інтересах загального блага. Тому ця форма притаманна більшості держав і може служити загальною ознакою взагалі. Політія — «середня» (між олігархією і демократією) форма держави, «середній» елемент тут до-

мінує в усьому: у звичаях — поміркованість, у майні — середній достаток, у владарюванні — середній клас. «Держава, яка складається із «середніх» людей, буде мати найкращий державний устрій», — писав Аристотель [6; 126].

Найгірша з неправильних форм держави — тиранія — деспотична влада правителя — чи то заснована на законі і визнанні вождя з боку підданих, чи то безумовна й безвідповідальна влада тирана, яка здійснюється в його особистих інтересах.

За олігархії панує невелика купка багатих — чи то спадкові керівники магістратур (управлінських посад), чи власники найбільших багатств, чи кооптовані на вакантні посади багатії. Зрозуміло, що основна маса людей — бідні — при цьому позбавлена права і можливості брати участь у правлінні державою.

Як для олігархії, так і для демократії основними формоутворюючими принципами є бідність і багатство. Щоправда, за демократії саме бідні переважають у владі. Але для Аристотеля не це є ознакою політичної справедливості. Адже демократія може означати і участь всіх (багатих і бідних) у владі, і участь більшості залежно від розміру власного майна, і дотримання закону в діяльності магістратур, і, нарешті, владу власне демосу (юрби, натовпу). Цей останній різновид демократії грецький філософ піддавав найбільшому осуду за те, що тут вирішальна роль належить демагогам (а не кращим) і народним декретам (замість законів). Така демократія нагадує тиранію і є прямим шляхом до неї.

Учення Аристотеля немовби увінчує процес становлення політики як мистецтва і науки. З його смертю завершилась ціла епоха в історії політичної філософії, так само як і життям його великого учня Олександра Македонського було покладено початок новій добі в політиці та історії європейської цивілізації. Людина як суспільна (політична) тварина, частинка полісу, припинила своє існування зі смертю Аристотеля, з Олександром Македонським у людині прокидається особистість. Вона відчула потребу осмислити як правила свого власного життя, так і стосунки з іншими особистостями, які разом з нею складали «населений світ». Так виникли різні філософії поведінки, з одного боку, і нові ідеї про загальне братерство — з другого.

Відчуття людьми того, що вони за своєю природою повинні мати нахил до спілкування як основи справедливого співжиття, дало поштовх до започаткування римського права, а також породило релігійний підхід, згідно з яким закон і держава визначені наперед Божественним Провидінням для керування життям людей. З усіх мислителів тієї пори тільки один Цицерон (106–43 рр. до н.е.), політичний діяч і знаменитий оратор Римської республіки, автор політичних трактатів «Про державу» і «Про закони», виступив як політичний теоретик. Його твори читали всі. Для ро-

зуміння цього мислителя і його історичної значущості слід розрізнати найближчі завдання, заради яких він писав (тут він зазнав повного фіаско), і той вплив, що справляли його ідеї впродовж століть (тут йому немає рівних в історії політичної думки перших століть нашої ери). Істинна заслуга Цицерона в історії політичної думки полягає в тому, що він надав ученню природного права того вигляду, в якому воно стало загальновідомим у всій Європі від початку нашої ери аж до XIX ст., до того ж поданому у формі справжнього літературного шедевр.

На відміну від Аристотеля римський оратор твердив, що через підлеглисть усіх людей одному закону вони мають бути, у певному сенсі, рівними. Цим утверджується право кожної людини на певну частку людської гідності і поваги, оскільки вона належить до великого вселюдського братства. Держава, згідно з Цицероном, — це множина осіб, яка допускає і формує усвідомлення взаємних обов'язків і взаємного визнання прав, що об'єднують усіх громадян. Ось чому державу він називає «*res populi*» або «*res publica*» — справа народу. Але народ — це не група осіб, що згуртувалася абияк, а значна множина людей, об'єднаних спільною домовленістю про закони й права, а також прагненням користатися благами на взаємовигідній основі. Держава ж являє собою корпоративну організацію, членство в якій спільно належить усім її громадянам, вона існує, щоб забезпечити своїх членів перевагами взаємодопомоги і справедливості врядування. Влада делегується народом, має функціонувати тільки на підставі закону і може бути виправдана лише моральними чинниками. Ці принципи врядування, сформульовані вперше Цицероном, дістали практично повсюдне визнання і впродовж багатьох століть служили загальновідомими положеннями в теорії політичної філософії, ввійшли до загальної скарбниці політичних ідей.

Найвидатнішим християнським мислителем того часу (початок V ст.) був св. Августин — автор знаменитої книги «Град Божий». Людська природа, твердив він, двоїста: це дух і тіло, тобто людина є водночас громадянином Граду Небесного і цього світу. Визначальний чинник життя людини полягає в розмежуванні людських інтересів: позаземного стремління, що охоплює виключно душу і є вищим, і мирського потягу, що володіє тілом і тому є нижчим. Держава, на погляд св. Августина, є земне царство, її влада нетривка і мінлива, бо заснована на таких властивостях людської вдачі, що незмінно прагнуть до війни та гноблення. Духовне ж царство, або Град Божий, ґрунтується на сподіваннях небесного блаженства й духовного спасіння, а тому вічне і незмінне. Але в повсякденному бутті і сприйнятті ці два царства змішані, а розділення їх настане тільки на Страшному Суді [1; 188, 189].

Особлива роль у ті часи належала університетам, які виникають у Болоньї, Оксфорді та Парижі, і орденам церкви — домініканців та

францисканців. А в цих останніх уславилися титани мислі — Альберт Великий і Тома Аквінський у першому і Дун Скот та Роджер Бекон у другому ордені. Ідейним джерелом наукових досліджень стало залучення до наукового обігу багатой теоретичної спадщини Аристотеля, зокрема його праці «Політика». Упродовж трьох століть жоден трактат з політики не обходив цього твору.

Наслідуючи великого філософа з Афін, Тома Аквінський у трактаті «Сума теології» характеризує суспільство як взаємний обмін послугами заради благого життя. Спільне добро вимагає, щоб така система мала свою керівну частину. Тома пояснює заснування правління держав, планування міст, будівництво замків, створення ринків, насадження освіти — провидінням. Звідси правління — це служба суспільству або відповідальність перед ним. Влада імператора, короля дана їм Богом для щасливішого влаштування людського життя, вона — функція, служба володаря. Моральна цілеспрямованість, заради якої здійснюється політичне правління, означає, що владу слід обмежувати і здійснювати лише згідно з законом. Протидія владі — гріх, але це виправданий гріх, коли виступає як бунт проти тиранії. Чи не найприкметніше у цього вченого — трепетне ставлення до закону. Тома навіть твердив, що влада закону притаманна людській природі, а тому всіляко намагався якомога тісніше пов'язати людський закон з божественним. Усього в нього чотири типи (види) законів: вічний, природний, божественний та людський, що був поширенням перших трьох на сферу суспільних відносин. А звідси церква була для Томи Аквінського найповнішим уособленням єдності людей.

Якщо церква була прихистком для Тома, то для видатного поета Данте (автор безсмертної «Божественної комедії») порятунок полягав у захисті під опікою світської влади. Саме цьому він присвятив свою працю «Про монархію», де головна ідея полягала у твердженні, що влада монарха іде безпосередньо від Бога, отже, вона незалежна від церкви. (Папісти твердили: імператору влада іде від Бога. Але через папу). Навпаки, і світська, і духовна влади мають однаковою мірою служити Богу.

Мабуть, єдиним, хто в ті часи зрозумів суть того, що відбувається і до чого йдеться, був Ніколло Макіавеллі. Італійське суспільство і політика, якими їх бачив мислитель, були особливо показові з огляду на занепад державного і суспільного устрою. Хоча італійське суспільство того часу володіло блискучим інтелектуально-мистецьким потенціалом і найменше залежало від властей, все ж політична корупція і моральна деградація процвітали на Аппенінському півострові. Жорстокість, убивства стали нормою державного правління, чесність і вірність — пережитками, які навіть випали з активного словника освіченої людини; сила і спритність стали ключами до успіху, про розпусту й гульгійство вже й казати

нічого. Це був час, названий «віком шельм і пройдисвітів», і суспільство, мовби навмисне створене як ілюстрація до вислову Аристотеля: «людина без закону та справедливості — найгірша з тварин».

Найвизначнішими політичними працями Макіавеллі були «Державець» та «Роздуми з приводу перших десяти книг Тита Лівія» (1513), у яких ідеться про причини піднесення та занепаду держав і про способи, якими державні діячі можуть зміцнити свої країни.

Для цього вченого характерними були байдужість у виборі засобів для досягнення політичних цілей та переконання, що влада ґрунтується на силі та спритності. А ще — тонке розуміння слабких і сильних сторін політичної ситуації, ясна і твереза оцінка можливостей супротивника, об'єктивний аналіз обмеженості тієї чи тієї політики, вміння опертись на здоровий глузд у передбаченні логіки подій та наслідків певних вчинків. Така, у баченні Макіавеллі, внутрішня сутність політики, якою б не представляли чи уявляли її на поверхні. Мета політики — утримання і зміцнення влади як такої, і успішність політики в цьому напрямі є для італійця єдиним критерієм її оцінки. Йому здебільшого байдуже, є певний політичний вибір жорстоким, зрадливим, незаконним чи навпаки, хоча він чудово розуміє, що характер цього вибору може вплинути на його результат [32; 94–101].

В історії політичної думки є і негативне поцінування Макіавеллі, особливо за те, що він спокійно розмірковує над перевагами аморальності і вважає, що при вмілому використанні вона допомагає тому чи тому правителю досягнути мети. Проте автор ніколи не сумнівався, що морально розкладене суспільство не може мати доброї системи управління. Тому він запропонував, як вихід, ідеальний варіант подвійної моралі: для правителя — про нього судять по тому, наскільки успішно він тримає в руках і зміцнює свою владу; для громадянина — про нього судять по тому, наскільки його поведінка сприяє здоров'ю соціальної групи. Правитель стоїть вище від принципів моралі, оскільки за ним стоїть не група, а все суспільство.

Все те, що написано Макіавеллі про політичний вибір, виникло на підставі припущення, що людина за своєю природою самолюбна і що ефективні стимули, на які повинен розраховувати державний діяч, — це стимули егоїстичні, у правителя — прагнення до влади, у мас — прагнення до безпеки. Інститут правління і ґрунтується на слабкості індивіда, нездатного захистити себе від агресивності інших індивідів без підтримки державної влади. Орієнтоване на успіх державне правління має забезпечити насамперед захист власності і життя, оскільки останнє є найуніверсальнішою людською потребою («Людина швидше пробачить убивство батька, аніж позбавлення її батьківського майна»).

Макіавеллі наполягав на тому, що першорядною для суспільства є роль законодавця. Перспективна держава засновується однією люди-

ною, а закони і тип правління, створені засновником, формують національний характер народу. По суті, можливості державного діяча безмежні, але за умови, що він знається на правилах державотворчого мистецтва. Бачити в особі абсолютного правителя вершителя долі нації змусили тогочасні обставини, а також логіка політичної філософії Макіавеллі. Адже він був переконаний, що люди з природи своєї егоїстичні, а держава й військова потуга, на яку спирається закон, — єдина сила, що об'єднує їх у суспільстві. З цього погляду, «мораль подвійного зразка», яка ввійшла в історію під назвою «макіавеллізму», означала відверте санкціонування жорстокості, віроломства, убивств — будь-який засіб є добрим для досягнення мети за умови, що його вжито з розумом і без розголосу.

Макіавеллі був сином свого часу і своєї країни. Говорячи інколи навіть цинічно, він був щирим у своєму бажанні об'єднати Італію, вберегти її від внутрішніх руйнівників і чужоземних загарбників. А тому твердив, що обов'язок перед власною країною переважає всі інші обов'язки і будь-які докори сумління. Саме Макіавеллі ввів у політику і взагалі в суспільну лексику поняття «держава» і наповнив його тим змістом, який воно має в сучасному політичному вжитку. Держава як суверенний політичний організм, організована сила, єдиновладна на своїй території і в політичних стосунках з іншими державами, цілеспрямована на збільшення своєї влади, стала в сучасному суспільстві не лише політичним інститутом, але й найбільш впливовим з них. Роль, яку держава відіграє в сучасному житті, є свідченням того, наскільки глибоко свого часу Макіавеллі збагнув загальну спрямованість суспільного розвитку.

2.2. Політичні концепції Нового та Новітнього часу

Томас Гоббс (1588–1679, Англія) був одним з перших, хто висунув і обґрунтував теорію природного права і суспільного договору. Його життя і діяльність припали на роки англійської революції, боротьби короля з парламентом, але проходили поза межами батьківщини — у Франції. За філософськими поглядами він був прихильником механістичного матеріалізму і природничо-наукового методу пізнання. А через це і державу Гоббс уявляв як великий механізм, що утворився в результаті руху і зіткнення людських прагнень і пристрастей. Першоелементом держави є окремо ізольована людина у своєму природному стані. У знаменитій праці «Левіафан» автор стверджує, що не прагнення людей до спілкування і співжиття, а страх породжує суспільство. Як егоїстична за натурою істота, людина прагне слави, задоволення і панування. У цьому всі люди рівні і через це мають однакові (природні) права і сили (можливості). Звідси — «*Homo homini lupus est*» (людина людині

вовк), і щоб вийти з цього стану війни «всіх проти всіх», людина має прагнути, добиватися свого з допомогою розуму. Тому перший природний закон вимагає добиватися миру, покінчити з загальною ворожнечею. Шлях до цього — укладення суспільного договору, на основі якого можна буде створити нову форму взаємного спілкування людей — державу. Однак цей договір може зіграти таку роль тільки тоді, коли буде неухильно виконуватись. Через це другий природний закон вимагає невідмінного виконання домовленостей. Усі громадянські добродійності мають природне походження. Ще одна умова подолання стану взаємної ворожнечі — відмова всіх людей від своїх природних прав на користь однієї особи чи одного зібрання за неухильного підкорення створеній ними самими державній владі. Остання нічим і ніким не обмежена. Гоббс був однозначним у своїх висновках: або необмежена, абсолютна державна влада, або той стан анархії і війни, що існував до появи держави.

З іншого боку підійшов до розгляду проблем влади і політики земляк і наступник Гоббса Джон Локк (1632–1704). На його думку, природний стан людського суспільства є царство свободи і рівності, а також приватної власності як одного з найважливіших прав людини. Саме для захисту цих прав і свобод і виникає держава. У праці «Два трактати про державне правління» вперше в історії політичної думки на концептуальному рівні особа була поставлена на перше місце в ланцюжку: «людина — суспільство — держава». Тому Джон Локк справедливо вважається батьком лібералізму (від франц. *liberté* — свобода).

Держава виникла не з війни, а з миру і злагоди рівних і вільних людей і для захисту їхніх природних невідчужуваних прав і власності. Зрозуміло, Локк був прихильником монархії, але не абсолютної, а конституційної. Гарантом свободи людини і засобом запобігання політичної сваволі монарха і влади взагалі вчений пропонував поділ влад на законодавчу, виконавчу (судову) та федеративну (здійснення зовнішніх зносин). Усі ці гілки влади об'єднує і водночас обмежує закон. Цій ідеї судилося пережити свого автора на століття і повністю реалізуватися уже в наші дні.

Бурхливий розвиток науки в добу Просвітництва створив передумови для постановки і розв'язання кардинального питання суспільствознавства — який зв'язок існує між суспільними явищами і умовами життя того чи того народу. Першим у політичній і філософській думці зробив цю спробу Шарль Луї Монтеск'є (1689–1753). Він вважав, що моральний і фізичний чинники (релігія, звичаї, риси характеру, географічні умови та інше) безпосередньо впливають на природу і організацію різних форм правління, їхню стабільність та виродження, на характер відносин між правителями та підлеглими. Однак найбільшу шану автору склала роз-

роблена ним теорія поділу влад. Монтеск'є чітко визначив мету цього принципу — гарантувати безпеку громадян від свавілля влади і забезпечити політичну свободу, яка трактувалася ним, як «право робити, що дозволено законом». Отже, свобода можлива лише в державі, яка забезпечує верховенство закону, а це останнє у свою чергу зумовлюється поділом влад у такий спосіб, щоб вони — законодавча, судова та виконавча — «могли взаємно стримувати одна одну». Характеризуючи кожну з гілок влади, Монтеск'є вважав вищою серед них законодавчу, оскільки вона може і повинна належати народу або, у тогочасній Франції, зборам його представників. Це і є найкраща форма правління — демократія (на відміну від монархії та аристократії), тобто народовладдя, здійснюване народом, від імені народу. Принциповим для автора праці «Про дух законів» є питання: хто має бути народним обранцем? Відповідь була такою — «кваліфікований громадянин», якому притаманні відмінні якості політичної активності — громадянська чесність, патріотична стурбованість і юридична компетентність, що набувають благородного і гідного втілення. «Народ, — читаємо у Монтеск'є, — володіє дивовижною здатністю обирати не правильні рішення, а тих, хто здатний прийняти правильне рішення, тих, кому він може довірити частку свого авторитету» [40; 50, 51]. Відмітна риса депутата — не просто обстоювання інтересів певної групи людей, своїх виборців, а розумне тлумачення загальнонаціональних проблем. Мине всього три десятки років, і ці висновки вченого — вперше в історії політичної думки! — отримують загальне визнання і законодавче закріплення у Франції (Декларація прав людини і громадянина) і за океаном (Конституція США).

Сполучені Штати Америки виникли в боротьбі колоній з британською короною, і політична думка в цій країні повною мірою ввібрала в себе визвольний, буржуазно-демократичний характер війни. Найкращим свідченням цього є «Декларація незалежності», автором проекту якої був третій президент США Томас Джефферсон. Уже перші рядки згаданого документа свідчать про це: «Всі люди створені рівними, і всі обдаровані творцем (природними і невідчужуваними) очевидними правами, до числа яких належать життя, свобода і прагнення до щастя... Для забезпечення цих прав вводяться серед людей уряди, що переймають свою справедливу владу за згодою керованих. Якщо бажана форма уряду стає згубною для цієї мети, то народ має право змінити або знищити її і заснувати новий уряд, заснований на таких принципах і з такою організацією влади, які, на думку цього народу, найбільшою мірою можуть сприяти його безпеці і щастю» [40; 53]. Згодом на далекому континенті буде ухвалено Конституцію (1788) та доповнення до неї («Біль про права», 1789), які просунули вперед цю молоду державу шляхом політичного процесу. Тоді як у Європі, звідки йшли основні

політичні ідеї, продовжувалися теоретичні дискусії, у США було введено і закріплено розподіл влад, здійснені на практиці право і права. Політичні інститути і демократичні традиції, що сформувалися на цій основі, дали змогу американському суспільству уникнути таких явищ, як тоталітаризм, культ особи, диктатура, зберегти і захистити свободу як найважливішу політичну цінність.

Окремою важливою сторінкою в історії світової політичної думки є політологічна спадщина великого німецького філософа Іммануїла Канта (1724—1804), зокрема викладена в його працях «Ідеї загальної історії з космополітичної точки зору», «До вічного миру» та «Метафізичні начала вчення про право». Людина — ось основний пріоритет його політичної концепції. Вона може бути засобом тільки для досягнення відносної мети, а сама по собі є абсолютною метою, втіленням гідності, свободи, волі в собі і для себе, незалежно від походження, чеснот та правил, незмінних для всіх часів і народів. А тому вона — людина — космополіт — громадянин світу. Мета людства — розвиток і здійснення свободи, створення громадянського суспільства. Мета останнього — щастя громадян, втілення принципу самоцінності кожної особистості. Мета держави — торжество ідеї права. Вона має бути правовою, де влада належить суверенному народу, але позбавлені прав жінки, слуги, наймані робітники, матроси, так звані «пасивні» громадяни. Кант першим виокремив з політики міжнародну політику і розробив її основні принципи: територіальної цілісності держав, дотримання договорів, невтручання у внутрішні справи інших держав, нейтралітету, право заснування міжнародних коаліцій і гарантій дотримання права в міжнародних відносинах.

З доленосного запитання «Як Німеччині стати справжньою державою?» розпочав свій дослідження Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770—1831). Підставою для такого запитання була крайня феодальна роздробленість німецької імперії: вільні міста, незалежні князі, маєтки, гільдії та релігійні секти йдуть кожне своїм шляхом, і всі хизуються своїми законними правами в рамках застарілого феодального закону, привілеї купуються і продаються, немов приватна власність. Тому й держави в Німеччині немає. А держава, — писав філософ — фактична влада, це вияв національної єдності й національного прагнення до самоврядування, але в основному це є повноваження втілювати національну волю в життя у себе вдома й за рубежом. Національно-конституційна монархія — умова для існування держави. Не так у стані миру («гангрена не лікується лавандовою водою»), як у стані війни держава виявляє своє завзяття і підноситься до вершини могутності. Вона тотожна владі, суто духовне втілення волі і долі нації, реальне царство свободи. Як така держава є щось вище і відмінне від

економічних зв'язків громадянського суспільства і правил моралі. Найвища її цінність — сприяти реалізації духовних потенційних можливостей нації, бути джерелом гідності і вартості, а не опікування приватними клопотами своїх громадян («Конституція Німеччини», «Філософія права»). Такої держави в Німеччині не було, але вона «мусить бути» — це категорична моральна вимога, «яка може завербувати людину і надати їй буденному життю гідності і відданості» [53; 556, 557]. З повторами і логічними розривами, що вкрай заплутувало основну ідею, автор доводив, що вона полягала в такому: економічні, політичні, юридичні і моральні інституції є в дійсності соціально взаємозалежними і все ж морально держава вища за громадянське суспільство. З юних літ Гегель прийняв віру в те, що історія народу є пам'яттю про зростання його національної ментальності, і був переконаний, що не сентимент робить нації, а народна воля до влади, виливаючись в інституції та національну культуру. Через те він заперечував будь-яку роль особи в історії і важливість прав і свобод, а обстоював націоналізм у такій формі, що відкидала індивідуалізм і загальнолюдський характер прав людини.

Особливо велику роль у трансформації Гегелевої філософії відіграв К. Маркс (1818–1883). Останній вилучив з цієї філософії тези про національну культуру як дієвий фактор соціальної історії, натомість боротьбу націй підмінив боротьбою класів. Політична концепція гегельянства позбавилася націоналізму, консерватизму і контрреволюційного характеру і вилася у нову і дуже потужну революційну теорію — марксизм — ідейного батька соціалізму XIX ст. і комунізму XX ст.

Те нове, що вніс К. Маркс у політичну філософію, — обґрунтування всесвітньо-історичної місії індустріального робітничого класу — пролетаріату. Він першим дослідив сучасний йому стан суспільства — капіталізм з погляду місця в ньому людини. Цей устрій прикметний тим, що витворив і постійно поповнює клас людей, котрі вимушені жити тільки за рахунок власної праці. Відносини між наймачем і робітником по суті позбавлені людської значущості та моральних обов'язків, і саме це робить пролетаріат найбільш революційним класом. Усі попередні революції — рабів, селян і особливо Французька — змінювали класи при владі, а отже, і характер та устрій держави. Майбутня пролетарська революція, оскільки її гегемон є найбільш знедоленим класом, має знищити всяку експлуатацію, її джерело — приватну власність і її захисника — державу. На це має бути спрямована політична діяльність, яка, по суті, лише відкриває дорогу справжньому русієві суспільного розвитку — продуктивним силам. Якщо Гегель апелював до національного патріотизму, то Маркс закликав до класової солідарності пролетарів. Перша спільна праця з його другом

Ф. Енгельсом — «Маніфест Комуністичної партії», де були сформульовані основні тези нової політичної доктрини, закінчувалася закликом: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» [33; 138]. Але сама ця доктрина була задумана і розроблена авторами як обґрунтування неминучої соціальної революції, що визволить робітників від злиднів і експлуатації. Маркс, як і Гегель, твердо стоячи на ґрунті детермінізму і неминучої зміни суспільного ладу, все ж вважав, що ця об'єктивно спричинена необхідність не може реалізуватися сама собою. Навпаки, вона закликає до активної дії. Більше того, історична необхідність забезпечує революціонера покликанням, упевненістю в остаточній перемозі і навіть відпущенням гріхів (читай — злочинів), скоєних заради історії. Боротьба за владу між соціальними класами становить рушійну силу політики, бо завжди при владі перебуває той чи той клас. А держава — це просто апарат влади, використовуваний для експлуатації, «комітет ведення суспільних справ» панівного класу. Закон — це збірка правил на підтримку того, що експлуаторський клас називає своїми «правилами». Ключем до успішного політичного керівництва є розуміння того, що це просто цивілізований спосіб ведення війни, що партія — це головний штаб, котрий планує і скеровує стратегію того класу, який вона представляє. Така філософія і особливо практика її реалізації мали два надзвичайно важливих наслідки і для історичної практики, і для долі самого марксизму. По-перше, для послідовника марксизму — революціонера існуюча система — суцільна несправедливість і її належить тільки розтрощити. По-друге, цей виконавець «історичної необхідності» не має і не міг мати ані найменшого уявлення, що таке влада, а тим більше — тягар відповідальності управління. Це згодом і проявилось в російській революції 1917 р. і особливо в післяреволюційній практиці.

Певний інтерес являє собою розвиток політичної думки в Росії. До XVIII ст. вона розвивалася загалом у релігійній формі. Перетворення станovo-представницької монархії на абсолютну, що було пов'язане з діяльністю Петра I, дало поштовх світським і просвітницьким тенденціям. Як свідчать історичні джерела, першим політичним трактатом тієї доби була праця Ю. Кржанича (1616–1683) «Розмова про державу», більш відома під назвою «Політика». Головна її ідея — необхідність освіченої монархії, а вимогою було «вдосконалене самодержавство».

Як відомо, політичний розвиток Росії (до якої з другої половини XVII ст. входила і значна частина України) відставав від західноєвропейського. У той час як в Англії з 1265 р. був парламент, у Франції з 1302 р. — Генеральні штати, у період буржуазних революцій виникли політичні партії, перші конституції, що закріплювали громадянські права і свободи, у Росії до XX ст. були відсутні ознаки конституційної влади, до середини XIX ст. існувало кріпосне право, вона аж до Лютневої рево-

люції 1917 р. залишалася самодержавною авторитарно-бюрократичною державою. Першим, хто висунув і обстоював республіканську ідею в Росії, був О. Радищев. Його погляди мали значний вплив на політичні погляди П. Пестеля, К. Рилєєва та інших учасників декабристського руху 1825 р., які захищали республіканські ідеї. Щоправда, більшість політичних ідей, які поширювалися (в основному нелегально) в Росії, були за походженням західноєвропейськими. Однак були тут і мислителі, які збагатили світову політичну думку оригінальними політичними концепціями. Серед них М. Бакунін (1814—1876), засновник і теоретик російського анархізму. Він нещадно критикував державу (анархізм, на відміну від анархії — безвладдя, він визначав як заперечення влади, насилля), вважаючи її «найцинічнішим запереченням людяності, що руйнує солідарність нації, з народженням її (держави) світ політики став ареною пройдисвітства і розбою» [50; 69].

Свобода особи була головною темою праць М. Бердяєва (1874—1948). Свободу і права людини гарантують не демократичне виборче право, не держава і не парламентський устрій, а вищі, об'єктивні засади — Бог, церква Христова. Він заперечував державу, символами якої вважав рівну для всіх похльобку, політичний макіавеллізм, поліцію, шпигуна і ката. Демократія, на думку Бердяєва, веде не до царства кращих, а до влади гірших — влади натовпу, некерованого і безвідповідального. Не більшість голосів, а влада над собою, самодисципліна і самовиховання мають характеризувати демократію.

Помітні політичні знахідки і відкриття зробили російські революціонери-демократи, з них починається самобутня лінія в розвитку політичної думки. Ця самобутність зумовлювалася гострою полемікою між «західниками», які вважали необхідним для Росії пройти через розвинуті форми капіталістичних — економічних, соціальних, політичних — відносин, і слов'янофілами, які відкидали таку необхідність через особливий, на їх думку, історичний шлях країни, специфіку її общинного устрою.

Оригінальним мислителем виявив себе Б. Чичерін (1828—1904) — автор п'яти томної «Історії політичних учень». Він спробував обґрунтувати необхідність інтеграції основоположних для класичного західного лібералізму ідей свободи, закону і приватної власності з політичними реаліями Росії другої половини XIX ст.: примирити самодержавну владу зі зростанням опозиційного руху, що обстоював демократичні свободи і конституційний устрій.

Головна проблема політики, вважав учений, — узгодження двох протилежних засад — людини і суспільства, оскільки духовна природа особи полягає у свободі, а суспільна засада виражається в законі, який обмежує свободу. Де немає свободи, там немає суб'єктивного права. Влада

покликана охороняти закон і стримувати свободу, інакше в суспільстві запанує деспотизм тиранії чи тиранія демократії. Відношення свободи і закону може бути двояким: добровільним чи примусовим. Перше визначається мораллю («внутрішньою» свободою), а друге — правом. Держава ж — це вища форма співжиття, союз, що панує над усіма іншими союзами (сім'єю, громадянським суспільством, церквою), бо всі елементи людської спільноти поєднуються в державі, як у союзі. Чичерін був противником соціалізму і першим критиком марксизму в Росії, гадаючи, що заперечення приватної власності назавжди залишиться мрією утопістів, які не визнають природно-нормального розвитку суспільства. Головним завданням, метою і умовою правової («правильної») держави він вважав захист громадянських і політичних свобод: саме держава як носій «вищого порядку» і верховної влади, як «юридичний союз» має цю перевагу. Держава зобов'язана також здійснювати «загальне благо», тобто допомагати знедоленим і злиденним.

Рубіж XIX—XX ст.ст. у Росії характеризувався повсюдним поширенням марксизму як соціал-демократичного, реформаторського спрямування, так і комуністичного, революційно-насильницького. Зрештою зі створенням більшовицької партії панівним стає останній, очолюваний В. Леніним (1870—1924). Ленінізм як політична теорія і політична практика цілком спирався на висновок К. Маркса: на кожному історичному етапі розвитку суспільства з'являється свій передовий клас, специфічні інтереси якого на цьому етапі загалом збігаються з загальними інтересами, а його класова воля втілює в собі історичну логіку всесвітньо-історичного розвитку. Але Ленін пішов далі від свого вчителя, заявивши, що передовий клас має історичне право на монопольне волевиявлення, на диктатуру. Причому диктатура віджилих класів ненависна, а диктатура передового класу — гегемона — бажана і необхідна, оскільки вона тим самим усуває перешкоди на шляху прогресу, прискорює рух до комунізму (царства свободи, рівності і щастя). Це теоретичне алібі пролетарській диктатурі (вона є влада, «яка спирається не на закон, а прямо і безпосередньо на насильство») відкрило шлях до встановлення в СРСР одного з найжорстокіших і найкривавіших режимів — сталінщини і, зрозуміло, повністю припинило на десятиліття розвиток політичної думки на теренах СРСР.

2.3. Становлення політології як науки і як навчальної дисципліни

А тим часом у світі — в Європі, а з XX ст. і в США розвиток політичної думки ознаменувався формуванням політології як відносно самостійної галузі суспільствознавства. Однією з важливих передумов цьо-

го стало виокремлення політики в самостійну сферу суспільного життя, набуття нею соціальних функцій як свідомої діяльності суспільних сил, спрямованої на узгодження інтересів різних класів і груп, на досягнення, утримання і використання державної влади, як суспільних відносин, пов'язаних з управлінням державою і суспільством в цілому.

Така важлива роль політики породжувала потребу в її глибокому пізнанні для політичного життя.

Ще однією важливою передумовою формування політичної науки став розвиток самого політичного знання, нагромадження в різних країнах такого наукового багажу, який уже давав змогу досліджувати і масові політичні явища та процеси, і конкретні типи політичних процесів, що відбувалися в цих країнах.

Становлення політичної науки було тісно пов'язане з розвитком філософії, історії і особливо соціології, яка націлювала на розмежування в дослідженні фактів і цінностей наукової істини та ідеологічних визначень. Не випадково, видатні соціологи другої половини XIX — початку XX ст. одночасно виступали і основоположниками сучасної науки політики (М. Вебер, В. Парето, Р. Міхельс, Г. Моска, Ч. Мерріам та інші).

Практично в цей же період відбувається становлення політології і як самостійної навчальної дисципліни, виникають навчальні і наукові центри: Лондонська школа економіки і політичних наук, кафедра політології в Колумбійському університеті (м. Нью-Йорк) та наукові центри в інших ВНЗ США та Європи.

Новий імпульс для свого розвитку політологія одержала після другої світової війни. По-перше, небачено розширилася політична практика: в орбіту світового політичного процесу увійшли десятки нових держав з усіх п'яти континентів, що дало новий багатий матеріал для теоретичної і прикладної політології. По-друге, важливі відкриття в природничих і суспільних науках (фізика, біологія, антропологія, психологія, культура) збагатили політологію новими технічними можливостями, прийомами й поняттями (політичний аналіз, порівняльна політологія тощо).

Міжнародна інституціоналізація політології як науки відбулася в 1948—1949 рр., коли з ініціативи ЮНЕСКО було визначено зміст і основні проблеми політичної науки (політична теорія, зокрема історія політичних ідей; політичні інститути, політичні партії, групи, громадська думка і міжнародні відносини) та засновано Міжнародну асоціацію політичних наук. Політологія як навчальна дисципліна була введена у програми провідних університетів США та Західної Європи.

Що стосується основних напрямів розвитку сучасної політичної науки, то вони є предметом вивчення на спеціальних кафедрах у гуманітарних ВНЗ. Тому тут варто дати їм лише загальну характеристику.

Багато десятиліть основною лінією і рушійною силою розвитку політичної науки було ідеологічне протистояння між марксизмом і західною політологічною думкою. І хоч з крахом комунізму і розпадом соціалістичної системи один з полюсів цього протистояння перестав існувати, багаторічна традиція і сила інерції даються взнаки й досі.

Свого часу модним і дуже поширеним у зарубіжній політології, особливо американській, був біхевіористичний напрям, сутність якого полягала у вивченні поведінки заінтересованих груп у політичному процесі (Ч. Мерріам і Г. Лассуел). Він і досі викликає зацікавленість дослідників тим, що, заперечуючи відсторонені міркування про політику і владу, орієнтується на одержання конкретного знання про політичну поведінку людей, а це знання, за визначенням, нейтральне, оскільки політичний бік поведінки людини, на думку прибічників цього напрямку, є природною властивістю людей, незалежною від соціально-класових інтересів.

Т. Парсонс виступив ініціатором розробки концептуального і теоретичного апарату політології, що висувало на перший план аналіз функціонування політичних систем. Згодом, зусиллями насамперед Г. Алмонда і Г. Пауелла, функціональний аналіз стає основним у політичних дослідженнях. Він передбачає вивчення функціональних залежностей елементів політичної системи (яка при цьому розглядається у стані рівноваги і стабільності), зокрема: як взаємодіють інститути влади, якою мірою її дії (функціонування) відповідають потребам політичних суб'єктів тощо.

Дуже важливе місце в сучасній політології належить системному аналізу (Д. Істон, Г. Алмонд). Він розглядає політичну сферу життя суспільства як сукупність певним чином упорядкованих політичних взаємодій у цьому суспільстві, через посередництво яких відбувається вольовий розподіл цінностей. У поєднанні з функціональним аналізом системний дає можливість розкрити сутність політичних явищ і процесів у тісній взаємодії з усіма іншими сферами суспільства.

Особливої актуальності в наш час набрали такі напрями політологічних досліджень, як вивчення плюралізму, злагоди і конфліктів, а також політологія міжнародних відносин.

У другій половині XX ст. поширилися такі концепції: гуманістична, конфлікту, соціального обміну, бюрократії, тоталітаризму, структуралізму, модернізації, постмодернізму, пов'язані з іменами Ф. Знанецького, Р. Дарендорфа, Х. Арентт, Ф. Ф. Хайєка, М. Фуко, П. Бурдьє та інших.

Широка і багатоманітна панорама сучасної світової політичної думки не вичерпується названими напрямами, концепціями, відомими іменами. У наш час географія науки політики охопила практично всі континенти, а сама політологія невпинно збагачується новими проблемами і новим досвідом, що спонукає науку політики до нових пошуків, відкриттів та здобутків.

Розділ 3

РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ

3.1. Політичні ідеї доби Київської Русі
та Козацько-гетьманської держави

Історія української політичної думки — мало досліджена і винятково складна тема. До того ж вивчення її тільки розпочалося. Щоправда, намітилися різні підходи у визначенні її предмета, напрямів, основних парадигм. Так, згідно з одним з них, предметом української політології є українська державність у широкому розумінні цього слова. Завданням цієї науки є вивчення різноманітних теорій української державності, дослідження історичних етапів її становлення в контексті зовнішньополітичних відносин України з іншими народами і країнами, сутності українського народу як окремої етнокультурної одиниці, його соціальної, національної і територіальної диференціації, визначення етнополітичних і етнопсихологічних рис українського народу та його сусідів, різноманітних можливих форм федерації і найбільш прийнятних і сприятливих для України як незалежної держави зовнішньополітичних блоків у контексті геополітики.

А це означає, що до власне української політичної думки слід віднести лише концепції та теорії, у яких обґрунтовувалася ідея української державності (М. Костомаров та М. Драгоманов), залишаючи поза увагою величезний масив політичних ідей попередніх століть, починаючи від Київської Русі, серед яких такі важливі джерела, як «Руська правда», «Слово про закон і благодать», «Бендерська Конституція» 1710 р., «Історія русів» та інші.

Відповідно авторами, чиї ідеї збагатили скарбницю української політичної науки, були українці за національністю, жителі України та вихідці з неї, у творах яких саме українська державність, нація і народ виступали визначальним критерієм, а саме росіянин М. Костомаров, українець М. Драгоманов, німець О. Ейхельман, поляк В. Липинський та інші, що, безумовно, має достатні підстави.

Інші підходи, які здобули визнання в сучасній Україні, у визначенні предмета української політології розглядають українську політичну думку в руслі загальнолюдських знань щодо форм і функцій політики, у взаємозв'язку з російськими, білоруськими, польськими, австрій-

ськими мислителями, вченими інших сусідніх народів. Зародження і розвиток української політичної думки є невід'ємною частиною національної інтелектуальної скарбниці. З'ясування передумов цього феномену, аналіз провідних ідей, сформульованих визначними вітчизняними мислителями на стадії еволюції національної суспільно-політичної традиції у період з X до початку XX ст., має велике значення для з'ясування поступу національної духовної культури, процесу формування сучасних державотворчих орієнтацій.

Зрозуміло, що йдеться про ті ідеї та концепції, які в кінцевому підсумку лягли у фундамент української політології, вплинули на формування національної ментальності та політичної культури, хоча власне про українську державність як ідею та концепцію наукових досліджень можна говорити лише з середини XIX ст. Історія української політичної думки — це в певному сенсі історія самої України, національної політичної самосвідомості. І ми, українці, всі громадяни молодого Українського держави, маємо знати її, якщо хочемо бачити, творити і зробити багату, демократичну, сучасну державу. Нові соціальні, політичні, духовні цінності, в ім'я яких на рубежі 80–90 рр. XX ст. постала незалежна Україна, можуть сформуватися лише на основі історичної наступності, як результат вивчення і засвоєння політичної думки. Як писав уже в далекій еміграції один з найприскіпливіших дослідників причин української бездержавності Євген Маланюк, може одним з найважливіших з наших завдань як національної спільності було, є і буде: пізнати себе.

Почнемо з того, що за даними сучасної археології тубільне населення сучасної української землі налічує близько десяти тисяч літ безперервного на ній існування. Наші предки пройшли власний шлях кочівництва, племенної організації, язичницьких вірувань і первісної військової демократії. На наших землях залишили свій «слід» трипільська культура, найвищі політичні зразки античності — державно-полісні утворення, римські традиції, «демократичні» царства скіфів, державні утворення протоукраїнських слов'янських племен, а ще відбилися політичні впливи готів, гунів, хозарів, угрів, печенігів, половців, варягів та інших чужинців. Надто багато назв і влад зазнала українська земля протягом тисячоліть своєї бурхливої історії. Але назви не змінюють сутності речей. А сутнісним було те, що існувало автохтонне населення і що те населення культурно належало в античні часи до світу Еллади. У цій культурі в центрі стояла людина, людська особистість як засадничий елемент суспільства, держави, політики. Там і тоді держава виростала як природна потреба суспільства, як знаряддя народу. Ось що маємо на увазі, коли говоримо, що наша земля протягом довгих століть належала до антично-грецького світу, його

політичного життя — родовища пізнішої цивілізації і Риму, і Європейського Заходу. Це дало, не могло не дати величезних наслідків, які жили, живуть і житимуть у нас, нашій підсвідомості, нашій культурі і способі життя. Не безпідставно, а на підставі наукового підґрунтя писав відомий німецький історіософ Й.-Г. Гердер наприкінці XVIII ст., за кілька років до зруйнування Запорізької Січі: «Україна стане колись новою Елладою. Прекрасне підсоння цієї країни, погідна вдача цього народу, його музичний хист, плодюча земля — колись обудиться. Із малих племен, якими адже ж були колись греки, повстане велика культурна нація. Її межі простягнуться до Чорного моря, а відтіля ген у широкій світ».

Писані першоджерела, що дійшли до сучасних поколінь, датуються X—XI ст. ст., тобто добою розквіту Київської (Руської) держави. Головним ідейним змістом цих творів були Старий і Новий Заповіти, релігійні постулати отців православної церкви (християнство прийшло на нашу землю 988 р., а вже 1054 р. стався його розкол на західну — католицьку і східну — православну церкви), ідеї та праці Геродота, Аристотеля, Цицерона, а також розмаїта давньоруська філософія.

Насамперед це літописи, серед яких особливо вирізняється «Повість минулих літ», яка містить у собі тексти договорів київських князів з Візантією; зведення перших політико-правових норм під загальною назвою «Правда Ярославова» або «Руська правда», а також церковні устави Володимира, проповіді митрополита Іларіона «Про закон і благодать», «Повчання дітям» Мономаха, знамените «Слово про Ігорів похід». У них дослідники знаходять опис характерних для тих часів політичних принципів панування в державі, станового поділу суспільства, недоторканності приватної власності, божественного походження влади князя і водночас її самообмеження, ідей самостійності та єдності Київської держави, миру та злагоди між народами. Перед політичною думкою прадавньої української держави від часу її зародження стояли дві основні проблеми: визволення особистості і впорядкування державного володарювання.

Своєрідною сторінкою в історії української політичної думки була боротьба православ'я та єзуїтів. Якщо представник останніх львів'янин Петро Скарга оспівував зверхність божественної влади над світською, церкви над державою, готував основу для єднання Грецької і Римської церкви, то Іван Вишенський обстоював суспільство як соборну громаду, засновану на принципах раннього християнства, закликав до боротьби з тиранією, вбачав головне призначення влади в утвердженні законності й справедливості. Численні православні братства і братські школи у XVI—XVIII ст.ст. явили собою практичні зразки організації громад на засадах рівності, свободи, справедливості. З цих

шкіл, які згодом стали академіями (у Києві та Острозі), вийшли такі мислителі, як Йов Борецький та Захарій Копистенський — автори праць, де вперше було здійснено спробу осмислити категорії етнічної свободи українства, знайти шляхи звільнення з-під польського гніту.

Ще один аспект політичних дискусій у XVII ст. — роздвоєння мислителів України в їхніх орієнтаціях. Якщо один з перших ректорів Києво-Могилянської академії, а згодом митрополит Київський Сильвестр Косів схилив своїх учнів і паству у бік Варшави, то Інокентій Гізель, Лазар Баранович обґрунтовували єднання східнослов'янських народів і, природно, були прихильниками політичного зближення з Москвою. Церква у ті часи була осередком освіти, і тому саме її отці були творцями і носіями політичних ідей. Дмитро Туптало обстоював у своїх творах високу моральність, скромність та доброзичливість («Книга життя святих», або Четьї-Мінеї). Михайло Андрелла, який роками був в ув'язненні, виступав за возз'єднання Закарпаття з рештою українських земель.

Не бракувало в українських землях і творців світської політичної думки. Юрій Дрогобич пропагував політичні ідеї італійського Ренесансу, саме на цьому ґрунті у Львові в XVII ст. виник перший український політичний клуб — «двір гуманістів». Засновником світської політичної літератури на теренах України (м. Острог) слід вважати першого ректора тамтешньої академії Герасима Смотрицького, син якого — Мелетій (Максим у миру), автор першого підручника східнослов'янської граматики, вперше висловився за визнання зверхності світської влади над церквою.

Як бачимо, українські мислителі доби Середньовіччя були обізнані з сучасними їм політичними ідеями та концепціями, намагалися створити власну політичну доктрину. Але цього зробити їм не вдалося. Завадило те, що Україна не мала власної державності, а етнічні українські землі були розшматовані державами-сусідами. І все ж слід сказати, що у своїй переважній більшості вони були прихильниками демократичних традицій державності, народовладдя у формі віча, соборності, свободолюбства та рівності й братерства людей, місцевих органів влади, поєднання монархічних й аристократичних форм правління. І найкраще це підтвердила військово-старшинська система організації суспільно-політичного життя подніпровського козацтва, що почала складатися на рубежі XVI—XVII ст.ст. і мала всі ознаки християнської демократичної форми державного правління: кошовий отаман (гетьман) — Рада старшин (аристократія) — січова рада (демократія) з явними ознаками розподілу влад на законодавчу, виконавчу та судову. Так стихійно визрівала національна державницька ідея, яку вперше втілити в життя спробував Богдан Хмельницький (1595—1657).

Очолити визвольну війну, зорієнтовану спочатку на здобуття територіально-політичної автономії в складі Речі Посполитої, він підняв її на рівень національної революції, що мала на меті політичну і релігійну самовизначеність України в межах давньоруської держави на чолі з гетьманом. Політична практика Б. Хмельницького у внутрішньому житті (розбудова держави) і міжнародних зносинах (укладання договорів з сусідніми державами) засвідчила значне відставання політичної теорії від рівня політичної свідомості народу. По суті, першою спробою узагальнити досвід національного державотворення стала Конституція Пилипа Орлика, або «Пакти і конституція прав і вільностей Війська Запорозького» 1710 р. У цьому документі — першому такого роду правовому акті в усій Європі — було визначено суспільно-політичний устрій козаччини на основі державницьких традицій пращурів українства, політичного досвіду Запорізької Січі та держави Б. Хмельницького, досягнень західноєвропейської політико-правової науки, порядок утворення та компетенції органів державного управління, права й обов'язки гетьмана та старшини.

На жаль, згаданий документ залишився лише бібліографічною цінністю. Написаний зазвичай латиною, він так і не став відомим в Україні. Лише за нових історичних обставин 1992 р. його блискучий переклад українською мовою здійснив професор Станіслав Семчинський, що зробило доступною Бендерську Конституцію (оскільки ухвалена була в м. Бендери) для широкого загалу читачів.

Політична історія України доби Руїни і знищення Гетьманщини за царювання Катерини II ознаменувалася остаточним знесенням українського національного духу, самознищенням політичної еліти, западом усіх форм суспільного життя. Кріпацтво охопило всю Наддніпрянщину, яка входила до складу Російської імперії.

3.2. Українська політична думка середини XIX — початку XX ст.

Першим і найяскравішим документом національного пробудження в Україні стала «Історія русів» невідомого автора (орієнтовний час написання — кінець XVIII — початок XIX ст.) [26]. Ні до, ні після українська політична думка не мала твору з таким виразним виявом державницького українського патріотизму, як ця праця, яку в літературі називають декларацією прав української нації. О. Мироненко називав її «гімном природних, божественних, історичних, моральних прав кожного народу на державну незалежність, права на боротьбу з гнобленням». І в цьому є великий резон. Співзвучно до західноєвропейських політичних ідей (Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є) «Історія русів»

обстоює політичні й економічні права особистості, її абсолютну цінність, свободу привілейованих верств, рівність серед рівних, суспільно-договірний характер держави, верховенство закону. Автор з боєм говорить про те, що український народ, який мав власну державу (Київська Русь), під тиском обставин втратив державну самобутність, об'єднавшись як рівний з рівним з Польщею та Литвою. А оскільки польські королі та магнати почали обмежувати права та вольності українців, переслідувати православну віру, козаки підняли повстання. Насильницьке правління в Україні ніколи не було довготривалим — народ над усе цінував свою свободу. Сповнений поваги до рядового козацтва, простолюдників і кріпаків, автор «Історії русів» гостро засуджує багатство, набуте за рахунок власного народу, зрадливість української шляхти.

Вагомий внесок в українську політичну думку зробило Кирило-Мефодіївське товариство (1847–1848). Воно сформувалося на ідейному ґрунті виокремлення українського народу як самостійного соціально-політичного і етнопсихологічного суб'єкта. Перший ректор Київського університету Михайло Максимович (1804–1873) зробив спробу визначити відмінність між психікою українців і росіян, довести автотонність українців, ідею самобутності кожного народу. Історики М. Іванишев і В. Антонович обґрунтували концепцію окремішності прав українського народу. Одним з найактивніших учасників товариства був Микола Костомаров (1817–1885) — історик і один з основоположників української політології як науки. Саме йому належить авторство основного документа Кирило-Мефодіївського товариства «Книги буття українського народу». Викладені тут у дусі романтизму і релігійного спрямування думки про федерацію слов'янських народів, республіканську форму правління, громадянські свободи у синтезі виражали його політичну доктрину, яку поділяли також Тарас Шевченко, Микола Гулак, Олександр Навроцький, Пантелеймон Куліш. Глибока обізнаність з народним життям поєднувалася у кирило-мефодіївців зі знанням і розумінням минулого України, передових політичних ідей Західної Європи. Братчики закликали всіх слов'ян об'єднатися, але за умови, що кожен народ зможе створити свою суверенну республіку, збудовану на демократичних засадах. На чолі незалежних держав мали бути обрані на певний строк всенародними зборами президент і сейм. Передбачалася певна суспільна і політична рівність громадян, здійснювана на засадах широких громадянських свобод, забезпечення свободи вірувань. Члени товариства бачили різні шляхи досягнення свого ідеалу: це і державні реформи, і поширення освіти та проповіді християнської моралі, і особиста чесність обраного правителя. Дуже оригінально розумів М. Костомаров федерацію як форму державного устрою. Це був не стільки союз на зразок штатів у Північній Америці, тобто політико-правової спільності, скільки

подібний до племінної спорідненості доби Київської Русі союз народів за близькістю мови, віри, звичаїв, традицій, або, кажучи сучасними термінами, цивілізаційної єдності. Чим характеризувався омріяна демократія федерація? Спільністю (однаковістю) законів — про республіканський устрій, скасування кріпацтва, єдиною грошовою системою, узгодженою політикою у сфері зносин з іншими державами, спільним військом, спільними керівними органами влади — президентом, конгресом.

На жаль, як і у випадку з Конституцією П. Орлика, ця політична програма не стала набутком українства — «Книга буття українського народу», яка існувала лише в рукопису, під час арешту кирило-мефодіївців була вилучена і на довгі роки лягла в архіви царської жандармерії.

В. Антонович, а згодом особливо Михайло Драгоманов (1841—1895) трактували політику уже як науку, що потребує спеціальних відомостей: розуміння сил суспільності й уміння користуватися ними, а не лише розробляти свої теорії. Політик мусить завжди наперед знати, за що і коли в тій чи тій ситуації братися, що реально можна здійснити в певний період. Саме це дає підстави вважати М. Драгоманова «батьком-засновником» української політології як науки, першим ученим-політологом у сучасному розумінні слова.

Те нове, що зробив у галузі політичної теорії М. Драгоманов, зводиться до такого:

- визначення ролі держави, політичної системи суспільства як координатора соціально-економічного життя, організатора конституційно-представницької системи влади;
- визнання реформ, еволюції як способів зміни суспільного ладу (на відміну від революції та повстань, за що ратували радикали);
- обґрунтування європеїзму як джерела і напряму поступу України;
- проголошення ідей федералізму і «громадського соціалізму» як найважливіших чинників перебудови архаїчної політичної системи Росії в бік автономії і демократії;
- підтримка та розвиток освіти, культурництва як передумов і засобів визвольної боротьби і функціонування майбутньої держави — республіки [19; 234; 253; 461—588].

Особлива роль у політичній концепції М. Драгоманова відводилася тезі про поєднання політичної боротьби і моралі, що знайшло відображення в гаслі: «чисте діло вимагає чистих засобів». Політичні погляди вченого були зумовлені насамперед тогочасними умовами і тому не позбавлені історичної обмеженості (наприклад, ідея «політичного коловороту»). Час «поправив» М. Драгоманова. Але безсумнівно є те, що в українській політичній думці його зусиллями сформувалася національна концепція влади, держави, суспільного устрою (проект «Вільної

спілки»), яка була співзвучна і зіставна як з передовими політичними ідеями того часу, передусім європейськими, так і з потребами українського суспільства і в Російській, і в Австро-Угорській імперіях.

Типовий представник ідей суспільного прогресу М. Драгоманов вважав, що вихідним пунктом поступу є вільна людина, яка, добровільно об'єднавшись у більші чи менші колективи (в українському варіанті — громади), поступово приходять до вищих форм суспільного життя насамперед завдяки своїм розумовим здібностям, знання визволяє з полону темряви.

На зламі XIX—XX ст.ст. українська політична думка одержала потужне методологічне обґрунтування, що проявилось в перших вагомих спробах виробити наукову історію України. Їх ініціатором і виконавцем став учень В. Антоновича випускник Київського університету і професор Львівського університету Михайло Грушевський (1866—1934). Сьогодні уже широко відомі його історичні твори, проте залишаються незатребуваними власне політологічні праці — «Початки громадянства», «Визволення Росії і українське питання» і особливо «Наша політика» — своєрідний етичний катехізис політика (усі написані й опубліковані до 1917 р.).

Як справедливо відзначає Д. Видрін, центральним, що підпорядковує собі всі інші, напрямом досліджень М. Грушевського була проблема національного самовизначення. Спираючись на аналіз величезного історичного матеріалу багатьох народів світу, зокрема й українського, вчений дійшов висновку: «Повна самостійність і незалежність є послідовним, логічним завершенням запитів національного розвитку і самовизначення будь-якої народності, котра займає певну територію і володіє достатніми завдатками і енергією розвитку» [12; 80]. Не екстремісти і націоналісти пробуджують і штовхають народи на здобуття політичної самостійності, а об'єктивна логіка суспільного життя, потреби кожної нації в саморозвитку. Але цей об'єктивний закон суверенізації не діє автоматично, а вимагає для своєї реалізації певних завдатків народних мас, серед яких особливо важливою є наявність у певного народу «енергії розвитку». Цю останню породжують його прагнення зберегти свою автентичність, а особливо «нікудишній державний устрій» багатонаціональної країни, несприятливе міжнародне становище, «експлуатація економічних і культурних сил народності на чужій території».

До необхідних передумов боротьби за національний суверенітет М. Грушевський відносив і морально-політичну готовність нації до такої боротьби, зокрема — впевненість у тому, що вона зможе вихопити, виховати у своєму середовищі розумних, далекоглядних державних діячів, які не доведуть її до краю загибелі своєю бездумною і неефективною діяльністю.

Будучи тривалий час державним і духовним лідером українського народу, М. Грушевський ґрунтовно досліджував проблематику міжнародних, ширше — міжнародних відносин. Саме йому належить відома політична максима — тільки вільний союз вільних народів і моральний, і ефективний, жодному народу не дозволено будувати власне благополуччя за рахунок приниження і притиснення інших. А сталими міжнародними відносинами можуть бути лише за умови взаємної вигоди, погодженості стратегічних планів свого розвитку. Самобутність нації, за Грушевським, не у виокремленості і замкнутості, а в її здатності, бажанні, небоязні йти на контакт, на взаємовигідний компроміс з іншими націями, не в претензії на якісь спеціальні історичні права і привілеї для захисту своєї самобутності, що неминує веде до конфліктів, а в захисті її повагою та інтересом до чужої самобутності.

Для сучасної України, народ якої з такими жертвами і потугами звільняється від пут тоталітарного режиму, особливо актуальні застереження вченого про колосальну інерційну силу віджилих політичних механізмів, про те, що в запасі у застарілих політичних інститутів є маса прийомів, щоб загальмувати хід суспільних змін, створити таку реальність, де бажані зрушення підмінюються «позначеним рухом на місці», де уряд, «зробивши крок уперед, зазвичай боковим рухом, намагається повернутись на стару позицію» [12; 86].

Бачити і розуміти реальні умови життя, як би не підстьобували події, як би не нетерпілося підштовхнути хід політичного часу і в усьому спиратися на народ як основну рушійну силу — такою бачив позицію політолога і політика М. Грушевський.

Для нього було аксіомою дотримання в політиці моральних норм, принципів, настанов. Через це він однозначно виступав проти всіляких «таємниць мадридського двору», засекреченості парламентської діяльності, обстоював прозорість політичної діяльності, що забезпечувало б контроль за нею з боку громадськості, довір'я мас, які були б добре поінформовані про інтереси і плани політиків. Сьогодні з власного історичного досвіду ми вже добре знаємо, що саме схильність більшовиків до всеохоплюючої засекреченості політичної діяльності призвела до сталінської диктатури.

Особливо корисними і для наших днів видаються міркування М. Грушевського про практику політичної діяльності, її технології, типи політиків. Так, у політичній полеміці він закликав критикувати політичний курс, підходи, принципи політика, а не його персону, достоїнства чи вади своїх супротивників та опонентів.

З властивими йому іронією і сарказмом учений розвінчував політиків-утопістів, які закликали народ до непотрібних страждань і жертв заради нездійснених ідеалів, та політиків-циніків, які, парази-

туючи на сьогоденних матеріальних нуждах мас, готові поставити на карту майбутнє народу.

Як реальний, діючий політик, М. Грушевський добре знав, що дотримуватись на практиці моральних принципів дуже і дуже непросто (нерідко це траплялося і в його особистому житті, сповненому безліччю випробувань і політичних боїв). Особливу трудність він убачав у тому, що політична боротьба завжди несе в собі велику спокусу на аморальні прийоми противника відповідати тим же. Як ніхто знаючи гірку і славну, драматичну і героїчну історію свого народу, вчений застерігав від цієї спокуси особливо українців. Адже їм рідко щастило мати сильних політичних лідерів, спроможних утриматись від цієї спокуси, на долю яких випадали політичні двобої з суперниками, які не переймалися високими моральними принципами. А тому з очевидним задоволенням М. Грушевський цитував стародавній афоризм: «... краще бути переможеним підлою зброєю противника, ніж перемогти підлою зброєю».

Свою брошуру «Наша політика» автор надрукував у Львові 1914 р. Якщо вдуматися в останні рядки цієї праці, можна отримати цілісне уявлення про морально сильну політику, якої так бракує нині: «Мати можливість вести політику реальну, у кращому сенсі слова, є ідеалом кожного практичного політика. Практична політика не забава, не «річ ради речі», вона ставить своїм завданням служити новому життю народу, добуваючи йому нові ресурси для розвитку його матеріальних і духовних сил, для просування шляхом благополуччя, сили і щастя. Ніякий практичний політик не захоче робити зі свого народу, з свого суспільства мученика ідеї, розпинати його на хресті якоїсь абстрактної теорії, поступатися його живими реальними інтересами заради якоїсь доктрини... Вести таку реальну політику, у найвищому значенні цього слова, це означає здобувати дійсні реальні цінності своєму народові, не досягаючи їх ціною народної честі і гідності чи зрадою основним засадам народного життя, не платячи за досягнення в одній поступкам в інших сферах народних інтересів» [12; 89].

Є вагомими підстави розглянути в цій темі, присвяченій українській політичній думці, і погляди видатного вченого-економіста Михайла Туган-Барановського (1865–1919). Він народився на Слобожанщині, закінчив Харківський університет, був і вважав себе українцем за походженням (іронізуючи, нагадував про татаро-монгольське іго на наших землях як пояснення свого не зовсім українського прізвища), ніколи не поривав зв'язків з рідним краєм, зрештою, відмовившись від пропозиції ввійти до Тимчасового уряду в Петрограді, поїхав у Київ, де був міністром фінансів Центральної Ради і одним з фундаторів Української академії наук. У безкрайніх степах України він і

завершив свій життєвий шлях, як писали сучасники, «десь поблизу Вапнярки».

Перше, що привертає увагу в політичних ідеях М. Туган-Барановського, — це несхибне і послідовне дотримання принципу: «У природі все що завгодно, над чим ми маємо владу, може служити нам засобом, і тільки людина і з нею будь-яка розумна істота — є мета в самій собі». Пояснюючи своє розуміння цього кантівського постулату, він писав: «Відкиньте вчення про абсолютну цінність людської особистості — і всі демократичні вимоги нашого часу виявляться пустим базіканням» [12; 72]. Тому головним завданням своїх досліджень він вважав — знайти такі форми політичного устрою суспільства, ті економічні, соціальні, духовні передумови і механізми, які б сприяли розвитку вільної особистості.

Даниною моді тих часів (кінець XIX — початок XX ст.) було визнання таким суспільством соціалізму, але М. Туган-Барановський уточнював: не соціалізм Оуена, Прудона, Фур'є чи Маркса, а соціалізм, де держава має механізми, які перешкоджають консолідації надмірної влади «у верхах», а отже, і придушенню, пригніченню, обмеженню свободи особистості: цими механізмами вчений вважав кооперацію і місцеве самоврядування.

Якщо в літературі того часу (а певною мірою у нас і досі) кооперацію розглядали лише як господарський механізм, то Туган-Барановський розкрив її значення як основи і поля формування громадянських якостей вільної особистості, тобто як політичного засобу. Кооперація, підкреслював учений, демократизує уклад життя, прищеплює універсальні навички самоуправління, підвищує ступінь самостійності і незалежності працівника, а також підвищує його громадянську компетентність і — що особливо важливо — допомагає позбутися одвічного страху простої людини перед незрівнянною могутністю держави.

Що ж стосується місцевого самоврядування, то Михайло Іванович добре знав, наскільки правим був його колега О. Чайнов, коли писав, що царська влада менше боялася голоду і народного повстання, ніж народної самодіяльності. І все ж традиції місцевого самоврядування в Україні були, особливо на західних її землях, та й тут, на Наддніпрянщині, не випадково перший у Росії з'їзд з питань самоврядування і самофінансування відбувся 1913 р. саме в Києві.

Туган-Барановський убачав достоїнства місцевого самоврядування в тому, що воно може і має бути гарантією звільнення особистості від надмірної опіки з боку чиновництва, неможливості відчуження влади від народу на користь бюрократії. Щоб цього досягти, учений пропонував: «При розподілі госпзавдань між державою і різними муніципалітетами має бути правило, щоб все, що може бути виконано муніци-

палітетами, покладалося на останні» [12; 57]. Регулювання надходжень податків для ведення місцевих справ, добір висококваліфікованих кадрів для ведення місцевого господарства, нагляд за якістю шкільної і вищої освіти, фінансова допомога впровадженню нових навчальних програм, допомога численним самодіяльним об'єднанням, визначення їхнього «фронту робіт» (чергування в лікарнях, будинках для людей похилого віку, одинаків, інвалідів, ліквідація наслідків стихійних лих), координація їх діяльності, створення історії свого поселення (району, міста) з обов'язковою згадкою про його доброзичливців та благодійників — це робота органів місцевого самоврядування. Такі погляди Туган-Барановського залишаються актуальними і сьогодні в Україні, хоч їм уже понад 100 років.

Завдяки старанням М. Драгоманова, М. Грушевського та їхніх однодумців виразно оформилися теорія українського конституціоналізму, концепції автономізму та федералізму, еволюційного поступу, виокремилася і збагатилася українська державницька ідея. Принципово інший напрям у розвитку політичних ідей започаткував молодий адвокат, випускник Київського університету Микола Міхновський (1873—1924). Його політологічний доробок і в співзасновництві першої української політичної організації на Наддніпрянщині (Братство тарасівців, 1891), і в авторстві програмної брошури «Самостійна Україна», яка одразу ж стала (ненадовго) програмою Радикальної Української Партії, і в участі в роботі Центральної Ради, зокрема в підготовці військового з'їзду (1917). Але, як видно з ґрунтовного дослідження М. Горелова, Микола Міхновський не цією подвижницькою практичною діяльністю залишив свій слід в українській політичній думці, а тим, що першим серед українських політиків проголосив найвищою цінністю націю, державу — неодмінною передумовою індивідуального розвитку, а насилля — неодмінним виправданим засобом у боротьбі за національну ідею. Найбільш виразно це проявилось в «Декалозі (десяти заповідях) українського націоналіста»: «1. Україна для українців, і доки хоч один ворог-чужинець залишається на нашій території, ми не маємо права покласти зброю; 2. Візьмемо силою те, що належить нам по праву, але відняте від нас теж силою; 3. Вперед! Бо нам ні на кого надіятись і озиратись назад; 4. Одна єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат до Кавказу!» [34; 134]. Зауважимо, що саме на цих засадах було створено 1929 р. за рубежем Організацію українських націоналістів (ОУН). Міхновському не раз закидали, що він відіграв роль політичного провокатора в українському політичному житті. Та він і не зрікався цієї «заслуги» і свідомо йшов на провокацію як на джерело збудження, пробудження українського національного духу, бо був переконаний, що ні драго-

манівською просвітою, ні академізмом по-грушевськи, ні театральними виставами не зруйнувати кам'яного муру кількасотлітньої бездержавності, національного безбатьківства, до того ж за умови, коли від нації відмовився навіть її мозок — інтелігенція. Хоч заклик М. Міхновського принципово розходився з традиціями та ідеями української політичної думки, він першим відкрито і прямо заявив, що лише здобуття державної самостійності Україною відродить і збереже українську націю, приречену в умовах царату на політичну і культурну смерть. Націоналізм як нічим необмежена, фанатична любов до свого народу — тільки він може розбудити в українцях почуття людської гідності. Об'єктивно в націоналістичній ідеології відобразилася тенденція до обґрунтування необхідності досягнення української національної незалежності і повної державної самостійності. Але домінуючою аж до національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., як і раніше, залишалася ідея політичної автономії України у складі Росії — чи оновленої імперії, чи демократичної федерації, чи конституційної монархії, що не могло не відбитися на драматичному перебігу подій української революції ХХ ст.

Своєрідним «полігоном» випробування і відпрацювання української політичної думки стали визвольні змагання 1917–1921 рр. Перш за все відзначимо, що могутня хвиля національного піднесення яскраво висвітила величезне розмаїття політичних поглядів, концепцій, підходів, що панували серед основних політичних сил в Україні. На жаль, ми досі не маємо науково достовірної картини того, чому Україна виявилася не готовою саме в ідейно-політичному плані до самостійного державотворення, які причини зумовили відсутність єдності, навіть глибоку внутрішню суперечливість політичних програм, що посилювало розкол усередині українського народу, котрий лише починав себе усвідомлювати як єдину історичну, соціальну, етнічну і культурну спільність. Дискусії продовжувалися особливо з набуттям Україною державного суверенітету і супроводжувалися великими труднощами та втратами перших років незалежності.

Напевно можна стверджувати лише те, що відсутність єдиної національної ідеї, державницької концепції і політичної волі була однією з вирішальних причин поразки української народної революції 1917–1921 рр.

Визнаним лідером українського національно-визвольного руху був Михайло Грушевський — послідовний і переконаний прихильник самобутності української історії та незаперечного права народу на своє соціальне і національне визволення. Однак шляхи і способи всебічного розкріпачення українства він розглядав у контексті боротьби за демократичну Росію, що відкриє — через автономію для України — шлях до визволення українського народу. Майже річне існування Центральної Ради

під проводом Грушевського було позначено вичікуваннями, сподіваннями, дискусіями довкола цієї ідеї. І тільки жовтневий переворот у Петрограді переконав українського лідера в необхідності шукати власний національний варіант визвольного руху, а однозначне несприйняття української суверенної державності більшовицьким керівництвом Росії породило історичний IV Універсал Центральної Ради, проголошений всього за тиждень до кривавої розправи муравйовців у Києві.

Зрозуміло, при всьому високому авторитетові М. Грушевського його позиція не була панівною серед керівництва Центральної Ради. Більше того, маючи у своєму складі представників кількох десятків різних політичних партій, вона так і не змогла об'єднатися довкола найголовніших питань політичної боротьби. Особливої складності українському національно-визвольному рухові додавала наявність ідейно-політичної течії націонал-комунізму, кількість прихильників якого в українському суспільстві зросла навіть після поразки національної революції. В основі цієї концепції лежали ідеї комуністичної перебудови суспільства, цілковитого національного визволення України, створення суверенної Української держави.

Для появи і поширення цієї течії були вагомими причини як об'єктивного, так і суб'єктивного плану. Майже повний параліч основних сфер суспільного життя, слабкість, незрілість і розкол українського демократичного руху породжували у багатьох — як вихід — сподівання на комуністичну ідею і співпрацю з більшовиками. Але водночас — за всієї широти й апологетики цієї віри — така позиція об'єктивно зруйнувала єдиний фронт боротьби за самостійність України, зіграла на руку більшовицькій верхівці з її централізаторсько-шовіністичною політикою. Як результат — фізична загибель авторів і носіїв цієї ідейно-політичної течії, збереження і посилення підневільного стану України тепер уже в радянсько-більшовицькій тоталітарній системі.

Першим документом, що втілює у собі націонал-комуністичні ідеї, була брошура С. Мазлаха і В. Шахрая «До хвилі» (1918), написана у вигляді тестів-звернень авторів до В. Леніна. Якщо більшовики настоювали на соціальному характері революції 1917 р., то націонал-комуністи вбачали в ній засіб як соціального, так і національного визволення українського народу.

Автори звинувачували В. Леніна, ЦК РКП(б) у «грі в незалежність» України, якою більшовики приховували справжню суть своєї політики, яка по суті нічим не відрізнялася від політики інших політичних партій Росії — відвертих ворогів української незалежності. Щоб позбутися залишеного царизмом у спадщину національного гніту, С. Мазлах і В. Шахрай пропонували державне відокремлення України від Росії, набуття Компартією більшовиків України — тоді обласної ор-

ганізації РКП(б) — статусу національно-державної партії. Ідея поєднання комунізму і державної самостійності України, як і сподівання на відмову «советської» Росії від великодержавницьких амбіцій говорили не стільки про ширість і демократичність позицій українських революціонерів, скільки про брак у них політичного реалізму. Але справу було зроблено, брошура стала своєрідним націонал-комуністичним маніфестом сил і течій, які продовжували пошук шляхів і моделей національного і державного самоствердження України: укапістів, боротьбистів, самостійників, шумськестів, хвильовистів. Своєрідним виявом практичної реалізації цих ідей стала політика українізації — тобто сукупність дій партійних і державних органів УСРР у 20-і роки, які забезпечували безболісне і навіть органічне впровадження комуністичної ідеології силами в основному національних кадрів й у формі, звичній та доступній для українського народу. Йшлося про якнайширше застосування української мови в середовищі парт держ-апарату, сприяння розвитку української мови, мистецтва, традицій, ширше — української культури. Нагадаємо, що ініціаторами і провідниками такої політики були комуністи, зокрема ті, які обіймали високі державні посади (член Політбюро ЦК КП(б)У, генеральний прокурор, нарком освіти Микола Скрипник, нарком освіти Олександр Шумський), талановиті журналісти, письменники (Микола Хвильовий, Василь Елан-Блакитний). Але згодом вони переконалися, наскільки дворушницькою була політика більшовицької Росії, особливо з утвердженням на чолі комуністичного керівництва Йосипа Сталіна, і були змушені або піти з життя через самогубство, або загинути в жорнах диктатури.

3.3. Внесок учених-емігрантів у скарбницю української політичної думки

Своєрідним завершальним акордом у цій трагічній епопеї націонал-комуністичної ідеї стала політична концепція активного діяча української народної революції Володимира Винниченка (1880–1951) — керівника Генерального секретаріату Центральної Ради, керівника Директорії — викладена уже в еміграції в книзі «Відродження нації» (1920) та брошурі «Заповіт борцям за визволення» (1940). Зберігаючи вірність своїй ідеї про єдність соціального і національного визволення, уже після очевидної поразки змагань 1917–1921 рр. і перемоги більшовиків в Україні, автор не вважав свою боротьбу марною, а поразку остаточною. Винниченко мав мужність заявити, що ідея визволення — і національного, і соціального — живе і житиме, доки живе і творить український народ. Тому продовжувачем справи Центральної

Ради, як це не парадоксально, стали комуністи. Тож незалежну Україну слід творити тільки в Україні і не через війну, а через порозуміння її основних політичних сил. На той час в еміграції було чимало провідників української справи, але тільки Володимир Винниченко зміг самокритично, не принижуючи і не перебільшуючи, оцінити роль емігрантської боротьби за незалежність України. «Треба чесно, одверто сказати собі й усьому світові, що українська еміграція — тільки невелика частина нації, що вона претендує не на командування нацією, не на надання їй своїх урядів, «конституцій», законів, а бажає тільки допомогти їй у боротьбі за її визволення. Бажає творити тут на чужині кадри, які мають стати в пригоді Батьківщині, коли вона скине ярмо поневолення, а так само бажає творити серед інших народів опінію, сприятливу для української державності» [10; 77, 78].

На жаль, цей заклик не згуртував українську еміграцію, яка в особі своїх найталановитіших представників віддала перевагу націоналізмові як ідейно-політичному обґрунтуванню української національної незалежності і повної державної самостійності. Фундатором цієї течії став доктор права і журналіст Дмитро Донцов (1883–1973). У численних своїх працях, особливо ж у книзі «Націоналізм», він обстоював утопічну ідею насильницьким шляхом дати особистості цілковиту свободу, а головним у житті окремої людини є і має бути воля з її виявами самолюбства, ненависті, любові. Тільки ця і така «нова людина» може витворити націю з своєї любові до самої себе і ненависті до всіх інших. Причина нещастя українців у їх схильності до компромісів, культурництва, лібералізму, сподіванні на інтелект і порозуміння, тоді як «справжні нації» спираються на волю до життя, до влади, романтику боротьби, винятковість і фанатичну віру в самих себе. Це і була ідеологія «чинного» або дійового націоналізму.

Якщо «провокаційне» звернення М. Міхновського до націоналізму як засобу порятунку української нації не знайшло більш-менш широкого підтримки, то «фундаментальна» теорія Д. Донцова стала програмою Організації українських націоналістів (1929), а згодом, у роки світової війни, і Української повстанської армії.

З принципово інших позицій виходив В'ячеслав Липинський (1882–1931) — активний політичний діяч доби Центральної Ради, гетьманату, дипломат, історик і по-справжньому перший український професійний політолог. На відміну від М. Грушевського він не вважав українську націю бездержавною, а аргументовано довів у праці «Україна на переломі», що ще в часи Хмельниччини (XVII ст.) українське козацтво спромоглося витворити власну християнську демократичну республіку. Політична концепція вченого ґрунтувалася на досвіді цієї державності, поєданому з високою етичною культурою хліборобської

спільноти та національними традиціями українства. Звідси його ідеологія національного консерватизму — не руйнування спільноти (за класовою, як у більшовиків, чи національною ознакою, як у націоналістів), а її політична інтеграція на ґрунті етнокультури і національної свідомості. Виконати цю місію може лише одна, порівняно невелика, але згуртована суспільна група — еліта нації, пише він у праці-заповіті «Листи до братів-хліборобів» (1925), уже перебуваючи в еміграції. Лише двічі — у часи Київської Русі та в козацько-гетьманську добу — український народ мав за провідника власну еліту. Брак її в інші періоди нашої історії — головна причина української бездержавності. Тож головною проблемою національно-державного будівництва, і це яскраво засвідчили події революції 1917–1921 рр., є проблема організації сильної і авторитетної групи, довкола якої могла б національно об'єднатись і політично згуртуватись українська нація. Її, цієї групи, власна сила, її питома вага роблять її здатною притягувати до себе і водночас впливати на все суспільство. Що ж це за сила? Липинський доводить, що це найкращі з хліборобів, військових, інтелігентів, промисловців, одним словом — еліта або національна аристократія. Це ті, хто втілює в собі сутність нації, глибину її міфу (національної ідеї), ті, хто постійно словом і прикладом пояснює спільності: хто ми? Звідки? Куди йдемо? Хто наші друзі, хто вороги? Де наша Вітчизна? У чому смисл життя?

Іншими словами, «коли у людей не буде суб'єктивного хотіння творити свою націю і свою державу, то ніякі наукові праці всіх професорів разом, ніякі об'єктивні закони нам стати нацією не допоможуть» [31; 420]. Методами організації еліти або національної аристократії (на відміну від спадкової або родової знаті) він вважав охлократію, демократію і класократію. Саме остання привертала увагу дослідника, оскільки в умовах класового поділу суспільства тільки завдяки цьому методу класи «спаяні міцно... однаковим способом праці, однаковою психікою, що впливає як з однакового способу праці, так і з їх внутрішнього родства і зі спільної історичної традиції» [31; 412]. Звідси особлива ризика національної еліти — її духовна спільність, якої українській еліті бракувало в часи визвольних змагань, бракує і в наш час.

Це з вражаючою відвертістю і величезною прозорливістю показав у своїх художніх, поетичних, публіцистичних творах Євген Маланюк (1895–1968), якого з повним правом можна вважати талановитим учнем у царині української політології. Про його «Книгу спостережень» (1966) сучасники говорили, як про плід потужної ерудиції на шляху глибокого концептуального мислення і мистецьких озорінь. Мабуть, немає іншого українського поета, хто так відчайдушно картав би свою — саме свою! — батьківщину за її інертну вдачу, що виявлялася і в толерантності

до загарбників, і в байдужості до своїх провідників («Коли ж, коли ж знайдеш державну бронзу, Проклятий край, Елладо Степова?!»). Пошук причин української бездержавності привів його до висновку: з одного боку природні та суспільні обставини, що сформували певний характер, з іншого — цілком певна політика позбавили українців самостійності духовної — джерела еліти національної, породили «хохляцтво», «малоросійство», зрештою меншовартісність як багато в чому визначальні для долі української державності і української нації. Сьогодні, коли Є. Маланюк повертається в Україну своїми творами, ідеями, життєвими принципами, можна з певністю сказати, що його праці, які нам належить прочитати і переосмислити, важать для висвітлення проблеми української державності набагато більше, ніж найсправжніснінькі історичні документи чи наукові трактати.

Мабуть, чи не найбільший науковий доробок в українську політичну думку зробив Іван Лисяк-Рудницький (1919–1984), ставши до того ж і першим її істориком. Його перові належить документ з назвою «Заява», поява якого збіглася в часі (60-і роки) з так званим дисидентським рухом, а по суті, — з першими спробами відродження української визвольної ідеї в середовищі шістдесятників. Добре відчуваючи цю «ходу історії», передбачаючи неминучий і в скорому часі крах СРСР, учений так сформулював завдання української демократичної еміграції: зберегти себе як українську спільноту, заповнити прогалини в культурному процесі на українських землях, «знаходити й поширювати в тій стіні щілини, через які промені світла й подуви свіжого повітря доходили б до народу, який замуrowаний у темниці». У 1970 р. І. Лисяк-Рудницький писав про радянську імперію, де «кмітливі маніпулятори... можуть колісь опинитися у становищі учня чаклуна, який не в змозі впоратись з джином, якого він викликав». Учений не дожив року до квітневого (1985) пленуму ЦК Комуністичної партії, коли саме така ситуація склалася в СРСР. Подібне ж передбачення висловив і нині зарубіжний член НАН України, член Римського клубу Богдан Гаврилишин у своїй книзі «Дороговкази у майбутнє» (1975).

З перебудовою в СРСР та проголошенням державного суверенітету України розпочався новий етап у розвитку політичної думки в Україні. Його джерелом і змістом виступають складні суспільні процеси, зокрема формування нового політичного середовища, нової політики в Україні.

Насамперед слід відзначити, що в Україні за досить короткий час створено мережу науково-дослідницьких установ, центрів та навчальних закладів, у яких ведеться наукова робота, здійснюється підготовка фахівців з політології. Якщо у 1990–1992 рр. це були переважно громадські структури («Оптимум», «ІнноЦентр» та інші), що працювали з

ініціативи їх організаторів та за рахунок фінансової підтримки із-за кордону (фонд К. Поппера, фонд Дж. Сороса тощо), яку формували, переважно, представники української діаспори (Б. Гаврилишин, М. Кравців, М. Дейчаківський, Т. Кузьо та інші), то з 1993 р. розгорнули свою дослідницьку роботу в царині політології державні установи та навчальні заклади, перш за все Інститут держави і права ім. В. Корецького, Київський інститут політології і соціального управління, Державний університет імені Т. Шевченка тощо.

Нині, на початок 2010 р., це насамперед Інститут політичних та етнонаціональних досліджень імені І. Кураса НАН України, науково-дослідні центри Національного університету «Києво-Могилянська академія», навчальні факультети Міжрегіональної академії управління персоналом, Український центр політичного менеджменту та інші. Професійних політологів готують у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, «Могилянці», Національному педагогічному університеті імені М. Драгоманова, Львівському, Харківському, Одеському та деяких інших університетах і ряді недержавних навчальних закладів. Активно діє Українська академія політичних наук. З'явилися солідні монографічні праці. Видаються спеціалізовані наукові та інформаційні видання з політичних наук — журнали «Аналітик», «Людина і політика», «Нова політика», «Політична думка», «Політичний менеджмент»; реферативний журнал «Політика. Політичні науки», збірник наукових праць «Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї».

Політична наука в Україні, завершивши етап становлення та екстенсивного зростання, поступово набирає ваги на шляху інтенсивного освоєння вітчизняної політики, політичної діяльності, прагне активно сприяти наповненню останньої теоретичним змістом, сучасним досвідом інших країн, ефективними практичними рекомендаціями. На жаль, цей процес гальмується з різних причин, але не в останню чергу політичною незрілістю, заангажованістю, непрофесіоналізмом української правлячої еліти.

Розділ 4

ПОЛІТИКА ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ

4.1. Сутність та зміст політики

Проблема політики є центральною в політичній науці. Однак з часів Платона і Аристотеля не вщухає дискусія щодо того, що є сутністю політики: влада, панування, конфлікт, авторитет, порядок чи мир.

Термін «політика» як у повсякденному спілкуванні, так і в науковому обігу трактується багатозначно. Вона й справді багатоліка: об'єктивна і суб'єктивна, виступає як воля і як думка, як проект діяльності і сама практична діяльність, як боротьба за владу і функціонування цієї влади, як наука про цілі держави і найкращі засоби їх досягнення.

У науці про політику найбільш поширеними є такі трактування політики: «... політика в найвищому сенсі є життя, а життя є політика» (О. Шпенглер), «фокусом усієї політики є ставлення класів до державної влади» (К. Маркс), «політика є участь у справах держави, напрям держави, визначення форм, завдань, змісту діяльності держави» (В. Ленін), «політика», судячи з усього, означає прагнення до участі у владі чи до здійснення впливу на розподіл влади, чи то між державами, чи то всередині держави між групами людей, які вона в собі містить» (М. Вебер). Сучасні зарубіжні політологи Х.-Д. Лассуелл і А. Каплан вважають, що «політика пов'язана з формуванням влади і об'єктом влади».

І все ж за усієї багатозначності поняття «політика» воно відображає, вбирає в себе особливу сферу життєдіяльності, пов'язану з владними відносинами, державою, політичними партіями, громадсько-політичними організаціями та рухами, окремими громадянами і спрямовану на підтримку життєдіяльності тієї чи тієї спільності людей, реалізацію їхньої спільної волі, інтересів і потреб. Науковий аналіз політики в найширшому розумінні її змісту передбачає щонайменше розгляд її у трьох вимірах: інституційному, тобто визначену конституцією, правом і традиціями сукупність інститутів, у рамках яких здійснюється влада та управлінська діяльність, оформлюються і функціонують владні відносини; нормативному, як сукупності цінностей і норм, цілей і завдань політичної діяльності, зумовлених інтересами соціальних груп; процесуальному, тобто системи дій щодо захисту і реалізації загальних цілей та інтересів через конфлікт та консенсус, здійснення влади і управління державою.

Політика — це соціальна реальність, вона є, вона необхідна, оскільки її утворюють такі життєві структури і види діяльності, без яких жодне суспільство, жодна соціальна система не можуть існувати. Адже у сфері політики формулюються спільні інтереси і цілі суспільства, виробляються правила, згідно з якими розподіляються між людьми ролі і функції, організовується управління суспільними справами. Політичні інститути влади (держава) захищають суспільство від розпаду, створюють і підтримують систему символів, які регулюють соціальні відносини. Ця функція притаманна тією чи тією мірою будь-якій державі і її політиці, але повнота її здійснення вирішальним чином залежить від рівня демократичності державних структур.

Так, у тоталітарних системах держава, щоб згуртувати всі суспільні групи, основні зусилля спрямовує на придушення інакомислення, насильницькі, заборонні засоби і методи щодо опозиційних груп. Звідси зрозуміло, що така держава не може забезпечити міцного соціального миру, тим більше тривалого (за винятком періоду війн, природних катастрофізмів, коли їй це вдається).

У демократичному ж суспільстві досягнення громадянської злагоди забезпечується різними формами, прийомами: заключенням угод, утворенням союзів, підписанням договорів, декларацій тощо. Саме політичними (ненасильницькими) методами та засобами така держава здійснює загальну функцію управління людьми, відносинами між соціальними групами, а в разі необхідності виступає силою, котра «умиротворює» міжкласові та політичні сутічки, не допускає безплідної трати сил у боротьбі, розгулу анархістської стихії.

Політичні методи — це засоби переконання, аргументованих доказів, урахування громадської думки, інтересів різних класів, соціальних, національних, демографічних груп, демократичний стиль поведінки політичних лідерів. Ці методи, засновані на наукових підходах до вироблення і ухвалення управлінських політичних рішень, заперечують волюнтаризм, дилетанство, некомпетентність. Саме схильність до політичних методів потребує системного, комплексного підходу в політичній діяльності, конструктивного діалогу, тобто зіставлення різних думок, різних підходів, перспективних оцінок, прогнозів у політиці. Особливо ж зростає за таких умов значення соціально-морального захисту демократичного характеру розвитку, дотримання всіма суспільними групами та громадянами правових і моральних норм.

У цьому контексті важливого значення набуває боротьба за умий майбутнього покоління. Адже розбурхане українське суспільство сьогодні характеризується наростанням серед молоді процесів розчарування, знецінення моральних і демократичних цінностей. Ще небезпечніші за своїми можливими наслідками громадянська па-

сивність та політична апатія, нігілізм і вседозволеність. Уберегти від цього юнаків і дівчат може і повинна держава, але неодмінно з участю самої молоді.

Розкрити сутність політики як соціальної реальності неможливо без з'ясування того, що таке політичні відносини та політичні інтереси.

Політичні відносини — це зв'язки і взаємодії між членами суспільства стосовно загальних, обов'язкових для всіх інтересів та державної влади як знаряддя їх захисту і реалізації. Отож насамперед це суспільні відносини. Але політичні відносини відрізняються від усіх інших видів суспільних відносин (економічних, соціальних, духовних тощо) своїм об'єктом — політичною владою. Участь чи неучасть у політиці, сприйняття чи неприйняття людьми панівних цінностей, конфронтація чи співробітництво між членами суспільства, політичні вимоги чи підтримка влади, політичні очікування і претензії — все це характеризує ставлення людей до політичної влади, насамперед і головним чином до держави. Ще один аспект політичних відносин — розподіл на тих, хто здійснює владу, і тих, хто підвладний їй, тобто ці відносини визначають і фіксують становище і роль різних соціальних груп та індивідів: суб'єкти вони влади (здійснюють її) чи об'єкти, панують чи підкоряються, керують чи керовані. Історично склалися такі моделі політичних відносин: панування, лідерство, управління, контроль. Політичні відносини можна і слід диференціювати (розрізняти) за носіями (міжкласові, класові, міждержавні, партійні тощо), за характером і змістом (демократичні, авторитарні, конфронтаційні, компромісні тощо), за методами здійснення (насильницькі і ненасильницькі), за цінностями або ідеологією (ліберальні, соціалістичні, консервативні, націоналістичні та інші).

Однією з найважливіших сутнісних ознак політичних відносин є те, що саме вони виступають сферою формування мотиваційної бази політичної діяльності, тобто політичних інтересів, які, у свою чергу, є концентрованим виразом соціально-економічних інтересів. Хто стоїть при владі і управляє суспільством? У чиїх інтересах і як здійснюються влада та управління? — відповіді на ці питання розкривають залежність життєвого становища людей від діяльності влади або визначають реакцію людей на дії влади. Іншими словами, політичний інтерес поєднується в реальному житті з усвідомленням людиною свого ставлення до влади, до держави і водночас зумовлений становищем особи в цій системі суспільних відносин, її місцем і роллю в цій системі.

Політичні інтереси — це не сукупність усіх інтересів, що існують у суспільстві, як і не інтерес кожного індивіда. А це саме суспільні інтереси, тобто такі, що характеризують в основі своїй однакове становище великих груп людей, умови їх спільного проживання. Проте суспільний (політичний) інтерес не існує абстрактно. Він утілюється в індивідуальних і групо-

вих інтересах, служить джерелом мотивації тої чи тої політичної позиції, активності чи пасивності.

Виявлення, вираження, узгодження, узагальнення багатоманітних інтересів і вироблення на цьому ґрунті відповідних рішень та їх реалізація становить сенс, саму суть політичної діяльності, але водночас є справою винятково складною і відповідальною. Щоб робити цю важливу і складну справу, потрібні висока політична культура, ґрунтовна професійна підготовка.

Зміст такої підготовки становлять політичні знання, уміння і навички. Насамперед йдеться про з'ясування того, які (чий) інтереси втілюють існуючі політичні відносини? Яких соціальних груп? Як ці відносини наповнити інтересами широких мас, усієї спільноти?

Особливо важливо розрізнити політичні інтереси за часовими (перспективні, найближчі, постійні, поточні), ціннісно-значущими (стратегічні, тактичні) і соціальними (класові, групові, індивідуальні) критеріями. Адже без такої диференціації неможливо правильно визначити пріоритетні інтереси, відрізнити мету від засобів, що веде до грубих промахів, а отже, і до поразки в діяльності правлячих політичних сил.

Політика — це системоформуючий елемент окремої сфери суспільного буття — політичного життя. Це та сфера, де люди, не наділені владою, можуть відстоювати свої інтереси шляхом вираження свого довір'я чи недовіри до тих, хто має владу. Це саме та сфера, де виявляється активна діяльність політичних лідерів, їхня політична воля, спроможність справляти значний вплив на хід суспільного розвитку. Політичне життя — це безперервний процес діяльності безлічі людських індивідів, які, утворюючи різні об'єднання, групи тощо, спрямовують свої кооперовані зусилля на вирішення різних політично значущих завдань з допомогою особливої системи політичних засобів.

Яких же основних форм набуває політичне життя? Це, передусім, держава (представницькі і виконавчі органи влади, суд, юстиція, прокуратура, органи безпеки, міліція); політичні партії, громадські організації і рухи, тією мірою, якою вони включаються у політичні відносини; засоби масової інформації; політичні і правові норми, принципи і традиції, які регулюють політичні процеси і відносини; політична свідомість і політична ідеологія, політична громадська думка; політичне лідерство, політичне керівництво, політична культура.

Будучи тісно пов'язані між собою, ці форми перебувають у постійному русі, зміні. Водночас одні форми політичного життя розвиваються швидше, інші з тих чи тих причин відстають, через що в суспільстві виникає політична напруга, яка може перерости у відкритий політичний конфлікт — постійний супутник політичного життя. Сам конфлікт може викликати політичну нестабільність, яка нерідко

породжує гостру політичну кризу, спроможну призвести до руйнації тих чи тих форм політичного життя. Так сталося в 1990—1991 рр., коли розвалився СРСР і постали нові незалежні держави, серед них і Україна.

Особливий зміст політичної сфери життя становить політична діяльність, а саме — сукупність організованих дій суб'єктів як усередині політичної системи, так і поза нею, підпорядкованих реалізації спільних інтересів і цілей. Можна сказати й по-іншому: політична діяльність в основі своїй зводиться до керівництва і управління суспільними відносинами з допомогою інститутів влади. Конкретними її видами виступають безпосереднє виконання людьми політичних функцій у рамках інститутів державної влади і політичних партій та опосередкована участь, пов'язана з передачею повноважень тим чи тим інститутам; професійна і непрофесійна діяльність; керівна і виконавська діяльність; інституціоналізована чи неінституціоналізована діяльність тощо.

Дуже важливо розуміти, що діяльність кожного політичного чи громадського інституту (держави, політичної партії, громадського об'єднання) має свої сутнісні ознаки, насамперед різні цілі і засоби їх досягнення, відмінності в умовах, мотиваціях і нормах, зрештою в самому процесі активності. Так, діяльність держави полягає в регулюванні, контролі діяльності і поведінки громадян, соціальних груп відповідно до загальнообов'язкових норм і правил, спрямуванні їх діяльності та поведінки на реалізацію суспільних інтересів і досягнення загальної мети. Політична діяльність партій проявляється в узагальненні, обґрунтуванні і захисті інтересів певної соціальної групи, реалізації їх у конкретній політиці державної влади. Діяльність громадської організації — це форма і спосіб участі певних груп громадян в управлінні спільнотою чи територією, де вони живуть. Отже, специфіка політичної діяльності вирізняється насамперед тим, що це дія організованої політичної сили, а також тим, що це раціональна діяльність, тобто свідомо орієнтована на політичні інтереси, цілі та цінності. Проте в політичній діяльності наявні також психолого-емоційні елементи (жадоба до влади, страх, заздрість).

Надзвичайно важливим моментом у розкритті суті політичної діяльності є поєднання в ній стандартних, в основі своїй легітимних та інноваційних дій, що знайшло своє вираження в афоризмі: політика — наука оптимального і мистецтво можливого. Це пов'язане з тим, що суперечності інтересів, які стимулюють політичні дії, дуже різноманітні за своїми проявами та шляхами вирішення, а також з тим, що політичні цілі передбачають багатоваріантний набір засобів своєї реалізації в політичній ситуації, що безперервно змінюється.

Принципово важливим є виокремлення різних видів політичної діяльності, основними серед яких є практична і теоретична, які взаємозумовлюють одна одну. За формами організації і використову-

ваними методами вони (види політичної діяльності) бувають легальними і нелегальними, відкритими і прихованими, організованими і стихійними, інституціоналізованими і неінституціоналізованими, добровільними і мобілізованими, що зумовлене вирішальною мірою характером політичного режиму в певній країні, а також реальною політичною ситуацією.

Але в кінцевому підсумку уся різноманітність видів політичної діяльності, а отже, сутність, стрижень політики зводиться до політичного керівництва або пов'язана з ним. Американський політолог Д. Сарторі у цьому зв'язку дав таке визначення політики — вона є взаємодія між правителями і керованими. Іншими словами, політичне керівництво становить ядро управління соціальними процесами взагалі, без чого немислимо суспільство. А основний зміст політичного керівництва — розробка, ухвалення і реалізація рішень, які регулюють діяльність як держави, так і суспільства загалом.

4.2. Об'єкт, суб'єкти та види політики

Складність і багатогранність політичної діяльності диктують поряд зі з'ясуванням сутності, змісту та соціальної природи політики необхідність її класифікації, зокрема виявлення її об'єкта та суб'єктів, тобто на що вона спрямована і ким здійснюється.

Тривале панування в нашому суспільстві тоталітарного режиму зумовило безмежну політизацію суспільного життя, втрату кожною з його сфер специфіки свого природного розвитку. Будь-якій економічній, соціальній чи культурній проблемі надавалося політичного значення з відповідними, здебільшого карально-репресивними, висновками. Але світова практика, і передусім досвід демократичних держав засвідчують, що об'єктом політики є і має бути лише те істотне в житті людей, що забезпечує їх життєдіяльність як певних спільнот (груп, націй, класів, держави, партій тощо). Нагадаємо, що людина — істота суспільна, її повноцінне життя можливе лише разом з іншими. Так виникає суспільність людей як єдиний організм. Тож усе, що зумовлює його (цього організму) буття, і є об'єктом політики. Що ж стосується будь-якої з частин цього організму (індивіда, сім'ї чи малої групи), то їх життєдіяльність стає об'єктом політики лише тією мірою, якою держава бере на себе відповідальність за створення належних умов для життєдіяльності кожної. А також через потребу суспільства в цій його частині. Тому об'єкт політики — це соціальні групи і спільності як ціле, їхні інтереси. Саме політика, влада, управління є засобом забезпечення спільної, більш чи менш узгодженої діяльності всіх груп і організацій, усіх членів суспільства щодо здійснення їхніх спільних по-

треб та інтересів або ж інтересів панівних груп, які оголошені або визнані суспільно значущими і обов'язковими.

Отже, об'єктом політики є люди. Вони ж є і суб'єктами політики — народні маси, соціальні групи, спільність, нація, колективи, особи (організовано і безпосередньо). Але не всі і не завжди, а лише тоді, коли набувають певних політичних якостей і вмінь, а саме політичної свідомості, організованості й активності. Конкретно йдеться про:

- здатність (індивіда, групи, організацій, спільноти) до політичної дії певного рівня свідомості та організації;
- вплив (ідеологічний, організаційний) на інші групи;
- самостійність політичної дії.

На підставі цих критеріїв можна і слід визначити, хто (або що) є суб'єктом політики: народ, великі соціальні групи, держава, партії, громадські організації, еліти, лідери, окремі особи. Масштаби їхньої діяльності неоднакові, а отже, можна говорити про те, що суб'єкти політики різняться своїми рівнями і видами. Суб'єктом найвищого рівня виступає народ, оскільки всі інші політичні суб'єкти діють від його імені, за його дорученням, виражають його загальні інтереси. Народ же здійснює свою політичну волю через державні інститути або безпосередньо. Принципово важливим є положення про те, що кожен суб'єкт політики водночас виступає і об'єктом політичної дії іншого суб'єкта, і всі вони взаємозалежні.

У цьому разі йдеться про політику як суспільне явище або про суспільство як об'єкт політики. Суспільство ж являє собою надзвичайно складну систему, яка містить економічну, соціальну, політичну і духовну сфери. І в кожній з них проявляється і знаходить своє відображення політика, зокрема й у взаємодії певного суспільства з іншими та з природою.

Тож політику розрізняють за критерієм спрямованості на внутрішню і зовнішню, які взаємодіють між собою. При цьому перша зумовлює характер, зміст, засоби, методи і соціальну спрямованість другої. Але і зовнішня політика в окремі періоди може не тільки активно впливати на внутрішню, але й вносити в характер останньої істотні корективи. Так, наприклад, прагнення СРСР до світового панування змушувало державу невпинно розвивати військово-промисловий комплекс, стримуючи розвиток цивільного виробництва, обмежуючи реалізацію соціальних програм, які проголошувались серцевиною внутрішньої політики, що, зрештою, ослабило радянське суспільство, підірвало довіру до політики держави взагалі.

За сферами суспільного життя розрізняють економічну політику, соціальну політику, власне політику і культурну політику, або політику у сфері духовного життя.

В економічній політиці виокремлюють за галузевим критерієм політику в галузі промисловості, транспорту, фінансів, аграрну, приватизаційну, інвестиційну тощо. Відповідно і в кожній з галузевих політик є кілька складових. Економічна політика — це сукупність наукових положень, цілей, політичних засобів і практичних заходів, за допомогою яких забезпечується урегульованість і порядок соціальних процесів та відносин, умов матеріального суспільного виробництва, спільної праці. Під її (економічної політики) впливом відбувається взаємодія між владою і громадянами, між державою і суспільством. Наше повсякденне життя, наше власне становище залежать від розміру заробітної плати і рівня цін, податків та квартплати, від прибутків, інфляції тощо. Зміст економічної політики і зводиться до регулювання цих показників, щоправда, залишається питання: у який спосіб і за рахунок чого, чому віддати перевагу — підвищенню зарплати чи зменшенню податків, збереженню стабільності національної грошової одиниці чи збільшенню грошової маси в обігу. Важливо пам'ятати, що відмінність у підходах до вирішення цих питань зумовлюється як об'єктивними обставинами (рівень розвитку економіки, умови конкретної країни і конкретного часу), так і суб'єктивними чинниками (інтереси панівної верхівки, панівного класу, політична кон'юнктура). Тому так важливо в економічній політиці визначити і послідовно дотримуватись стратегічної мети — формування і розвитку динамічної та ефективної економічної системи.

Одним з перших, хто привернув увагу політики до економіки, був Адам Сміт (1723—1790, автор праці «Дослідження про природу і причини багатства народів»). Добробут народу, твердив англійський учений, породжується підвищенням продуктивності праці, яку, у свою чергу, зумовлює поділ праці. А для нормального функціонування економіки необхідний взаємозв'язок умов та чинників виробництва і готових продуктів, їх координація, що забезпечує ринок, заснований на конкуренції. Тут виживають лише ті виробники, які постачають споживачам те, що вони бажають. Звідси ж висновок Сміта: якомога більше свободи ринковій економіці, ніяких обмежень конкуренції.

Карл Маркс (1818—1883) підійшов до визначення економічної стратегії з іншого боку. У праці «Капітал» він зробив детальний аналіз капіталістичної економіки і дійшов висновку, що конкуренція, приватна власність на засоби виробництва і зумовлена нею додаткова вартість ведуть до руйнування і економіки, і суспільної системи взагалі. Щоб уникнути цього, тобто анархії і хаосу ринку, необхідно усупільнити засоби виробництва, ввести планове господарювання. Але капіталізм не може здолати свої передумови. Тому його необхідно насильно зруйнувати — завдання, яке може вирішити тільки соціалістична революція.

Цю тезу про неможливість капіталістичної економіки своїми силами вийти з безперервних криз, масового безробіття та інфляції обстоював і Джон Кейнс (1883—1946). Але він, на відміну від Маркса, вбачав вихід не в революції, а в активному втручанні держави в економіку, збільшуючи державні витрати, знижуючи податки, що веде до розширення зайнятості і підвищення купівельної спроможності населення.

І все ж ідея регульованої економіки, ставши модною і поширеною в 30—40 роках ХХ ст., не стала панівною. Її часто звинувачували в тому, що рано чи пізно обмеження вільного ринку і конкуренції призведе до диктатури. «Ринок, — писав один з найпопулярніших учених Заходу, нобелівський лауреат Ф.А. фон Хайєк (1899—1984), — це єдиний доступний спосіб одержати інформацію, яка дає змогу індивідам судити про порівняльні переваги того чи іншого застосування ресурсів...передова цивілізація зобов'язана своїм існуванням якраз розвиткові духу індивідуалізму».

Правда, історичний досвід не виправдав повністю таких сподівань на ринок з його досконалою конкуренцією: насправді при цьому існують переваги для великого виробництва, укладаються таємні угоди для обмеження конкуренції, що веде до монополії. До того ж ринок нерідко дає збої в тому, що стосується довгострокового господарського розвитку, незадовільно забезпечує концентрацію зусиль на перспективних напрямках науково-технічного прогресу, розвитку фундаментальних наук. Тому втручання держави, її економічної політики стають неминучим супутником ринкових відносин. При цьому держава утримує під своїм контролем частину галузей економіки, то звужуючи, то розширюючи державний сектор, але завжди зберігаючи вплив на основні сфери виробництва.

У цьому зв'язку доречно буде сказати про виняткову важливість економічної політики в умовах України, тобто обґрунтованої стратегії соціально-економічного розвитку, чітких цілей та орієнтирів, пріоритетів цієї політики, загалом національних інтересів країни. Ось уже понад 18 років продовжуються дискусії з цих питань, розглядаються на найвищому державному рівні програми, але істотних зрушень як у рівні розвитку економіки, так і в рівні життя основної маси населення не відбувається. Це означає, що політичним силам, котрі панують сьогодні в Україні, якщо вони мають справді національно-державні устремління, слід критично оцінити власний і зарубіжний досвід і радикально змінити економічну стратегію і тактику, поставивши в центр уваги соціальні цілі: якість і тривалість життя, захист і поліпшення довкілля, соціальні гарантії і соціальну справедливість, збереження і примноження культурних і духовно-моральних цінностей з урахуванням традицій і національних особливостей країни.

Підсумовуючи, назвемо основні функції нашої держави в реформуванні економіки на сучасному етапі: створення законодавчих і правових передумов для суб'єктів ринкової економіки (своєрідних правил гри); пряме державне володіння і управління найважливішими секторами народного господарства, природними монополіями (оборонна промисловість, дорогоцінні метали, корисні копалини, виробництво алкоголю); розробка і проведення активної промислової та аграрної політики, участь у розподілі і перерозподілі валового внутрішнього продукту через державний бюджет з допомогою таких важелів економічного регулювання, як податки, акцизи, мито, банківський процент, антимонопольний контроль, управління грошовим обігом; проведення гнучкої зовнішньоекономічної політики, спрямованої на захист інтересів національного виробника, запобігання втечі (витоку) за кордон національного капіталу і, нарешті, забезпечення соціальної спрямованості економічного розвитку.

Соціальна політика як складова частина політики держави має своїм об'єктом соціальні відносини, основною ланкою яких є міра соціальної справедливості. Головне завдання соціальної політики полягає в гармонізації суспільних відносин, забезпеченні політичної стабільності і громадянської злагоди. Це досягається підтриманням відповідності між грошовими доходами населення і товарними ресурсами, створенням умов для вирішення житлової проблеми, задоволенням попиту населення на якість товарів і послуг, створенням бази для зміцнення здоров'я населення, зростанням його духовності, освіти і культури.

Соціальну політику, зазвичай, трактують як причинно-зумовлену, ситуаційну за формою і орієнтацією діяльність з організації безпеки людей, котрі прагнуть реалізувати свої інтереси і задовольнити потреби. Спираючись на закони і нормативно-правові акти, структури органів державного управління, соціальна політика має створювати передумови для адаптації людей до мінливих у часі та просторі умов життєдіяльності і тому знаходить своє практичне втілення у соціальній роботі, а не в деклараціях і заявах, не підкріплених конкретними заходами соціальної допомоги і підтримки населення. А це означає, що змістом цієї політики є врахування інтересів і потреб суспільних, національних, вікових і статевих груп населення, щоб втілювати, формулювати їх у завдання соціальної політики. Звідси — два складових взаємодіючих елементи соціальної політики: науково-пізнавальний і практично-організаційний.

Перший, відображаючи рівень наукової обґрунтованості соціальної політики, формулює її мету і загальний напрям розвитку соціальної сфери, її інфраструктури, стратегію соціальної роботи. У свою чергу остання з її розгалуженою структурою управління і широкою мережею центрів соціальної допомоги населенню справляє зворотний активний вплив на соціальну політику.

Що ж до практично-організаційної складової соціальної політики, то вона полягає у безпосередньому здійсненні стратегічних завдань соціальної політики. Мається на увазі різнобічна організаторська діяльність органів державного управління системою соціальних служб і робота з населенням щодо виконання завдань соціальної політики, зокрема раціонального поділу праці, оптимального використання сил і засобів, способів стимулювання якісного виконання завдань, створення чи зміни необхідних організаційних структур, доведення до виконавців завдань, визначення їхніх функцій, повноважень, відповідальності, ресурсів і засобів, роз'яснення сенсу і соціальної значущості виконання завдань, координації зусиль і дій виконавчих структур, перевірки ходу виконання завдань, оцінки діяльності виконавців і формулювання висновків для наступної діяльності.

Як показує досвід, успіх у соціальній роботі вирішальною мірою залежить від рівня освіти, професійної підготовки і — особливо — від соціальної зорієнтованості кадрів, розуміння ними необхідності рішучого повороту до інтересів і потреб суспільних груп і кожної людини, до розвитку соціальної сфери.

На жаль, якщо мати на увазі Україну, на практиці цього ще немає; натомість економічна криза ще сильніше загострила соціальні проблеми: загрозливих масштабів набрали бідність, безробіття, що провокує високий рівень соціальної напруги в суспільстві. Ось чому робота соціального комплексу (система соціального захисту, охорона здоров'я, освіта, культура, сфера праці і зайнятості, служба міграції, пенсійний та інші фонди, благодійницькі організації), розвиток соціальної сфери суспільства набувають вирішального значення для просування України шляхом реформ.

Складовою і окремою частиною соціальної політики є система заходів, які здійснюються державою щодо врахування, поєднання і реалізації національних інтересів, розв'язання суперечностей у сфері національних відносин, або етнонаціональна політика держави.

Нерідко дискутується питання про те, чи правомірно виокремлювати політику в політичній сфері, оскільки це схоже на тавтологію. І все ж більшість учених схиляється до позитивної відповіді, вважаючи політику «політики» важливою складовою політики в широкому розумінні, спрямованою на регулювання відносин між громадянами та між соціальними групами і владою або з приводу влади.

Предметом вивчення в політології є також взаємозв'язок політики і релігії, вплив релігії на політику, політичні процеси і політичну діяльність, а також вплив політики на релігію. Відомі три світові релігії: християнство (православ'я, католицизм, протестантизм), буддизм (поширений в Індії, Китаї та низці країн Азіатсько-Тихоокеанського

регіону) і іслам (прихильники його є в арабських країнах, Північній Америці, Пакистані, Індонезії, деяких країнах Далекого Сходу).

З історії відомо, що протягом століть по-різному складалися відносини між владою і релігією — від нещадного переслідування віруючих світською владою до підкорення церквою держави. Але найбільш ефективними для суспільства і корисними для обох сторін виявилися їх моральний союз і повне відокремлення церкви від держави.

Релігія (християнство) прийшла на наші землі на зміну язичництву наприкінці X ст. з Візантії (згодом, у 1054 р., вона розколеться на православ'я і католицизм, що матиме трагічні наслідки для долі багатьох народів, зокрема українського). Для раннього християнства був характерним союз з державою, що позбавляло останню від боротьби з церквою, давало високий авторитет світській владі. Тобто політика і релігія пов'язувалися лише мораллю, оскільки в їх основі різні засоби — у центрі політики людина, психологічна засада, а в центрі уваги релігії — Бог або духовна засада.

Через це і ставлення держави до церкви зумовлюється не власне релігією, а моральним аспектом її діяльності, без чого держава не може нормально функціонувати. Потреба держави в моралі спонукає першу поважати релігію, а оскільки релігія неможлива без церкви, то держава змушена тією ж мірою цінувати існування церкви. Але водночас це є одним з найскладніших і найделікатніших питань політики.

Церква, хоч і необхідна державі, все ж існувати може тільки будучи самостійною, не підкоряючись нікому, окрім Бога. З погляду інтересів держави діяльність церкви зводиться в широкому сенсі до виховання особи: визначення мети її життя, прав і обов'язків, уміння користуватися першими і дотримуватися других у досягненні означеної мети життя. Отже, держава, якщо вона хоче мати підтримку релігії, змушена з необхідністю узгоджувати свої дії з церквою.

За століття розвитку державно-релігійних відносин склалися три їх типи: перетворення держави на центр релігії, підпорядкування держави церковним установам, союз держави з церквою.

Українська держава у визначенні своєї політики щодо релігії виходить з таких засад. По-перше, у нашому суспільстві десятиліття насаджувався і панував войовничий атеїзм. Сьогодні ситуація змінилася — законодавчо (у Конституції України) закріплена свобода віросповідання, відроджуються релігійні громади, культові установи, створені і функціонують релігійні навчальні заклади. По-друге, в Україні існують кілька релігій (найбільш поширене православ'я з трьома церковними центрами — митрополією московського патріархату, київським патріархатом і автокефальною українською церквою, греко-католицька, католицька церкви, іудаїзм, іслам, протестантизм), відносини

між якими несуть на собі значний тягар ворожнечі в минулому. По-третє, світовий досвід має дві основні форми взаємовідносин держави і церкви: американську, за якої всі релігійні общини (від маленької групи до численної конфесії) мають однакові права, і західноєвропейську, де поряд зі свободою віросповідання держава підтримує найбільш авторитетну (масову) церкву: в Італії — католицьку, в Греції — православну, у Швеції — лютеранську. Тому правильним буде сказати, що українські владні структури ще перебувають у стані пошуку власної моделі державно-церковних відносин. А церква, якщо дотримуватись заяв її чільних представників, прагне бути вірною своїй місії єднання і примирення віруючих.

У тісних і водночас дуже непростих відносинах перебуває політика з культурою і мораллю, що відображає культурна політика держави.

Розвиток суспільства викликає до життя нові сфери і напрями політики. Серед них особливо важливої ваги набуває екологічна політика — система заходів, здійснюваних державою з метою збереження довкілля і захисту природи. Відомо, що Україна зазнала величезних утрат — економічних, політичних, особливо тяжких людських — у результаті аварії на Чорнобильській атомній електростанції. Серйозної шкоди довкіллю завдає нинішня економічна криза, а властиве періоду первісного нагромадження капіталу руйнування природи загрожує перетворенню на пустелю і руїни значних територій колись родючого і квітучого краю. Водночас екологічна проблема актуалізується у всьому світі — технічний і технологічний прогрес руйнує природний баланс, стає безпосереднім чинником зростання кількості природних і техногенних катаклізмів і катастроф.

Екологічна політика набуває все більшої ваги і значення в суспільстві, її реалізація потребує вдосконалення законодавства, серйозного фінансування, створення природоохоронних технологій, політичних рішень як на національному, так і на регіональному та глобальному рівнях.

4.3. Функції політики. Політика як професія

Оскільки всі сфери суспільного життя є об'єктами свідомого політичного керівництва і управління й водночас активно впливають на політику, у політології визначають такі функції політики:

- вияв та задоволення владою значущих інтересів і потреб основних груп і верств суспільства;
- раціоналізація конфліктів і суперечностей, спрямування їх у русло цивілізованого діалогу між громадянами і державою;
- інтеграція різних верств населення шляхом підпорядкування їхніх інтересів інтересам усього суспільства;

- примус в інтересах окремих груп населення або суспільства в цілому;
- забезпечення послідовності (наступності) та оновлюваності соціального розвитку суспільства і людини.

Отже, політика упродовж існування людського суспільства виконувала неоднакову роль, що відбилося в тих чи тих теоретичних концепціях — від ігнорування політики до абсолютизації її значення, від ототожнення політики фактично з соціальною діяльністю до зведення її змісту до відносин між класами з приводу влади. Насправді людство поступово, з кривавого і жорстокого досвіду виробляло усе потужніші регулятори суспільних відносин, найважливішим з яких ставала політика. За сучасних умов вона покликана бути засобом регулювання економічних, соціальних, духовних, міжетнічних і міжнародних відносин, орієнтувати розвиток суспільства на мінімальну конфліктність і максимальну життєдіяльність. Щоб бути такою, політика має спиратися на цілком певні засади, які сформовані громадсько-політичною думкою і світовою політичною наукою. Йдеться про оптимальне поєднання класового й загальнолюдського, національного й універсального, гуманістичне спрямування, подолання технократизму, насильства й злочинності, про демократизм і моральність, патріотизм і громадянськість у здійсненні політики.

Однак тут немає і не може бути автоматизму, рівнозначно як не місце в політиці і дилетантизму. І хоч сьогодні немає людини, яка може сказати, що вона існує поза політикою, оскільки її буття значною мірою визначається політичною владою, державним устроєм, законодавством певної країни, все ж політична діяльність усе більше професіоналізується: до неї залучаються і ті, хто бере участь у мітингах, виборах, роботі певної партії чи громадської організації, і ті, хто перебуває на виборній посаді в органах управління, і ті, хто живе «для політики» або «за її рахунок».

Насамперед відзначимо, що оскільки політика є для нашої країни відносно новим феноменом, а її інституціоналізація ще далека від завершення, то й професії в політиці лише починають формуватися. Відомо, що політикою в нас намагаються займатися всі (досить згадати список кандидатів у депутати на різних рівнях влади), але є уже й такі, для кого політична діяльність становить основне джерело доходів. Це — чиновники, управлінці, державна бюрократія, а також політичні радники, політичні журналісти, партійні функціонери, ідеологи, фахівці в галузі виборчих технологій, незалежні аналітики.

Головна діюча особа в політиці — власне політик, головна функція якого (в ідеалі) — представництво та захист інтересів певної соціальної групи і, відповідно, пригнічення чи ігнорування інтересів інших груп (силою за-

кону, морально, ідейно чи примусом). Для цього йому необхідні підтримка (або визнання) більшості людей, чого він добивається, видаючи інтереси своєї групи і плани дій за вигідні для всього суспільства. Більш того, люди повіряють йому, якщо він сам переконаний. Отже, сила переконання, воля, здатність до компромісів і вміння вести переговори — ось його риси, професійні ознаки.

Щоправда, у масовій міфології існує свій образ політика — героя, який бореться з переважаючими силами зла, невтомно дбає про щастя народу. Якщо він не дбає і не страждає, значить — продався можновладцям. А оскільки від 1985 р. люди в Україні уже бачили багатьох політиків, які претендували на звання героїв, а життя ставало все гіршим і гіршим, то реальні політики *a priori* оцінюються негативно (тим більше, що в матеріальному плані їх важко віднести до бідних і страждущих). Через це і політика сприймається українцями переважно не як корисна суспільна діяльність, а як сфера панування найогидніших пристрастей, обману, корисливості і особистої вигоди.

Тому політики часто маскуються під господарських керівників, управлінців — ми, мовляв, не політики. Але насправді це теж політики, бо адміністратор, управлінець, чиновник, бюрократ — неодмінні учасники політичного процесу, їхня головна функція — виконувати вказівки політиків, реалізовувати ті цілі, які останні (політики) поставили від імені своїх виборців.

Дещо інша функція в політичного радника — пропонувати політичним лідерам і чиновникам різні варіанти рішень з аналізом їхніх можливих позитивних і негативних наслідків. Якщо політик служить народу (чи його частині), то радник служить політику, його завдання — створити інтелектуальну обстановку, яка дає змогу політику краще виконувати свої функції. Зачаровані увагою до своїх персон з боку населення і засобів масової інформації, політики нерідко ігнорують те, що пропонують радники, покладаючись на власне «чуття» або здоровий глузд. У тому й специфічна роль радника, щоб показати політику межі можливого, роз'яснити, яку ціну доведеться заплатити за ті чи ті його вчинки (або бездіяльність). При цьому, однак, радник має уникати «захоплення» своїм професіоналізмом, оскільки в політиці, крім розуму, діють емоції, інтуїція, які є у політика.

Особливо важлива роль у політиці належить незалежним експертам, функція яких — аналізувати політичні події, що відбуваються, з погляду науки, піднявшись при цьому над інтересами окремих соціальних груп. На жаль, таких у сучасній Україні дуже мало, бо непросто політологам подолати свою ідеологічну (матеріальну) залежність від влади, партії чи фінансової структури. А структур, які б давали змогу існувати незалежним експертам, у нас вкрай мало (якщо вони взагалі існують).

Є ще й така політична професія — ідеолог. У буденній свідомості ідеологів сприймають як людей видатних — засновників політичних доктрин і течій (Конфуцій, Будда, Локк, Маркс, Ленін, Мао Цзе-дун), але є в будь-якому суспільстві робота і для «звичайних» ідеологів. Саме вони дають ту чи ту оцінку політичних подій, інколи протилежну. Але це не є «помилкою» чи злим умислом. Справа в тому, що в гуманітарній сфері всі істини відносні, як різними є їхні носії. І політики-ідеологи зобов'язані надати цьому розмаїттю політичних думок і позицій єдиної спрямованості. Важливо також подолати негативне сприйняття в нашому суспільстві самого слова «ідеологія», яке породжене багаторічним пануванням єдиної і безгрішної комуністичної ідеології, яка виявилася багато в чому звичайною брехнею. Адже ідеологія в її справжньому розумінні — це система ціннісних соціально-зумовлених координат та критеріїв, у рамках яких і за якими і відбувається осмислення суспільством реальності. А без такого осмислення дійсності не може бути і політичної дії.

Назвемо також партійного функціонера, громадського діяча, журналіста, активіста політичного руху та політичного технолога, професія яких теж політика.

Професіоналізація політичної діяльності, зокрема або особливо сьогодні в Україні, — важлива запорука чесної та гуманної політики, під час вироблення та реалізації якої неодмінно враховуються такі основні чинники: конкретно-історичні умови розвитку певного суспільства, міжнародні умови; рівень участі чи відчуження населення щодо влади та державно-суспільних справ; спрямованість національної ментальності (ідеалів, традицій, вірувань), рівень розвитку політичної та правової свідомості; етнонаціональні відносини та демографічний склад населення; відповідність політичних ідеалів і завдань історичній традиції, політичним цінностям певного суспільства, принципам гуманізму й соціальної справедливості; реальна міжнародна ситуація й ставлення до певної держави світової громадськості.

Отже, як соціальне явище політика виступає і специфічною сферою суспільства та управління ним, і однією з найважливіших сторін суспільного буття, без чого неможливе існування сучасного суспільства. Водночас вона є об'єктом дослідження і вивчення з боку політичної теорії або політології. Чим складнішим і різноманітнішим стає політичне життя, тим актуальнішим його запит на науку політики — науку оптимального і мистецтво можливого.

Розділ 5

ВЛАДА І ВЛАДНІ ВІДНОСИНИ

5.1. Сутність та концепції влади

Центральне місце в політиці посідає проблема влади. Відповідно поняття «влада» є одним з центральних у політології, що дає ключ до розуміння політичних інститутів, політичних рухів і самої політики. Щоправда, це поняття вживається в різних значеннях: філософи говорять про владу об'єктивних законів, психологи — про владу людини над собою, богослови — про владу Всевишнього. Але найбільш поширене вживання слова «влада» в розумінні політичної, державної влади. Та й історично поняття «влада» («*kratos*» по-давньогрецьки) пов'язане з адміністративним управлінням у давньогрецьких містах-полісах, коли виникла необхідність регулювання відносин між громадянами, а також можливість реалізації загальних інтересів у цьому місті-державі. Мистецтво управління, тобто регулювання поведінки людей з допомогою права, насильства, авторитету, громадської думки стало позначатися словом «політика». Історичний і смисловий зв'язок між поняттями «політика» і «влада» закріпився у формі «політична влада».

Сучасні політологічні словники визначають владу здебільшого як здатність і можливість справляти певний вплив на діяльність людей з допомогою тих чи тих засобів — волі, авторитету, права, насильства. Але щоб зрозуміти сутність влади, треба розкрити її природу, походження, джерела, функції і механізми.

Коли йдеться про політичну владу (а вся історія людства пройнята драматичною боротьбою за таку владу), то наголошується на її появі разом з класовою нерівністю, експлуатацією і державою. Однак не лише соціальна нерівність викликала і викликає необхідність влади. Для цього існують глибинні причини. Річ у тім, що нерівність людей зумовлена їхньою індивідуальністю, тобто неповторністю кожного. Цим люди й цікаві один одному, і їхня нерівність виступає джерелом соціальної та історичної динаміки.

Асиметрія впливів супроводжує нас усюди: в сім'ї, у відносинах між друзями і закоханими, а тим більше в службових і власне політичних відносинах. Уже добре і широко відомо, що людині необхідна і влада над собою. Мало хто ще вірить у романтичні і сентиментальні міфи доби Просвітництва про природну відсутність у людини вад від народження

(людина народжена для щастя, як птах — для польоту) і про те, що її (природу людини) псує несправедливо влаштоване суспільство, антигуманні суспільні відносини. Насправді, як це доведено дослідженнями з психоаналізу, структурної антропології, філософії постструктуралізму, людина має подвійну природу, тобто задатки і до добра, і до зла, власне людське і тваринне. Для упокорення останнього і потрібні відповідна культура, воля, те, що ми називаємо владою над собою. І чим менше ми спроможні стримувати свої стихії самостійно, тим більшою стає можливість і необхідність зовнішнього втручання і примусу. Показове в цьому контексті свідчення колишніх в'язнів сталінських таборів: найбільший опір експериментам влади над людиною чинили щиро віруючі релігійні люди; вони знали кінцеву нищість земної влади і ввіряли свою долю вищій владі — Богу.

Доречно нагадати аристотелівське визначення людини як політичної істоти (тварини). А нерівність людей у політичній сфері і виступає як нерівність впливу і влади (подібне трапляється і в тваринному світі, що забезпечує виживання того чи того виду).

Повертаючись до сказаного, відзначимо, що амбівалентність (роздвоєність) природи людини виявляється у сприйнятті влади і як суто механічної дії, спрямованої на досягнення раціонально сформульованих цілей, і як ірраціональної засади, пристрасті, що робить владу для багатьох самоцінною. Ось як виразно передав таке відчуття влади Михайло Лермонтов у сповіді Печоріна: «Збуджувати до себе почуття любові, відданості і страху — чи це не є першою ознакою і найвищим торжеством влади? Бути для когось причиною страждань і радості, не маючи на те будь-якого позитивного права, — чи не найсолідша це пожива для нашої гордості?» (переклад автора). Тому можна сказати, що влада виступає і як засіб, і як самоціль, як влада заради влади. Феномен влади полягає в тому, що вона уособлює не лише порядок, вигідний правлячим верхам. Поряд з цим вона уособлює і порядок взагалі, упокорюючи небезпечні стихії соціального хаосу. А це означає, що влада народжується з самим суспільним процесом, будучи однією з необхідних умов його функціонування. Влада — це спрямовувальна сила, але водночас вона сама породжується суспільними силами, тобто у певному сенсі їй підпорядкована і без їхньої підтримки не може існувати. Її (влади) специфічна ознака — домінування владної волі. Влада спирається на встановлений порядок та організовані дії і втілюється в них, а право діяти з використанням цього порядку і організації означає володіння владою. При цьому право являє собою здатність суб'єкта діяти чи давати вказівки, після чого відбуваються зміни в наявному порядку речей (явищ).

У політичній науці можна виокремити такі концепції влади:

- біхевіористську, що трактує владу як особливий тип поведінки одних суб'єктів (людей, груп), заснований на можливості зміни

ними поведінки інших (людей, груп). Основна увага при цьому акцентується на мотивах поведінки людей у боротьбі за владу. Прагнення до влади оголошується домінуючою рисою людської психіки і свідомості, а здобуття влади — вихідним пунктом і кінцевою метою політичної дії;

- телеологічну, згідно з якою влада означає досягнення певних цілей, довільно визначених уявленнями про владу;
- нормативну або легітимістську (від латинського *lex, legis* — закон) як систему норм, передусім правових, які або абсолютизують закон або ж визнають його як основну регулюючу норму;
- органістичну, де влада розглядається як особливий тип відносин між правлячими і підлеглими, при цьому роль особи зводиться до підтримки існуючої суспільної системи;
- реляціоністську, що характеризує владу як відношення між двома партнерами, де один справляє визначальний вплив на другого, а владні відносини проявляються в «протидії», «обміні ресурсами» або «розподілі сфер впливу»;
- системну, у якій влада тлумачиться як формоутворююче відношення політичної системи, всі елементи останньої прямо чи опосередковано пов'язані з владою. «Ми можемо визначити владу, — писав один з авторів цієї концепції Т. Парсонс, — як реальну здатність одиниці системи акумулювати свої «інтереси» (досягти цілей, зупинити небажане втручання, навіть прихильність і повагу, контролювати власність тощо) у контексті системної інтеграції і в цьому розумінні здійснювати вплив на різні процеси в системі» [40; 479]. Інші представники системного підходу (К. Дойч) трактують владу як засіб соціального спілкування (комунікації), що дає змогу регулювати групові конфлікти і забезпечувати інтеграцію суспільства. Призначення політичної влади — розв'язувати постійну суперечність між необхідністю порядку в суспільстві і багатоманітністю інтересів членів суспільства, яка породжує конфлікти;
- індивідуалістичну, прихильники якої розуміють владу як гру інтересів, особистих суперечностей між свободою одних і обмеженнями щодо інших;
- марксистську, як панування того класу, який володіє засобами виробництва, що дає йому можливість диктувати свою волю іншим, суспільству в цілому.

Досі ми вживали поняття «влада» в широкому значенні слова. Засобом здійснення і способом утвердження певної політики виступає політична влада. Її можна визначити як здатність і можливість здійснювати визначальний вплив на діяльність і поведінку людей, груп, класів

за допомогою волі, авторитету, права, примусу, як організаційно-управлінський та регулятивно-контрольний механізм здійснення політики.

Одним з найважливіших проявів, найвищою формою політичної влади є державна влада. Вона, зрозуміло, виникає пізніше від влади політичної (або влади взагалі, беручи за підставу не родоплемінний, а політико-територіальний принцип). Тобто, державна влада не визнає ніяких родових відмінностей населення, а закріплює його за певною територією і перетворює на своїх підданих, а згодом — на громадян. Отже, будучи владою політичною, державна влада має низку відмінностей, що й виражають її сутність:

по-перше, вона суверенна, верховна, повна і неподільна в межах своїх кордонів;

по-друге, тільки вона володіє монополічним правом на видання законів, на примус тощо;

по-третє, крім примусу, вона використовує й інші засоби впливу: переконання, приманювання, обіцянки, заінтересованість, пропаганду тощо.

Для розуміння суті влади необхідно також розкрити (розглянути) її структуру, тобто з'ясувати, з яких елементів вона складається і як вони пов'язані між собою. Ми вже знаємо, що влада — це відношення як мінімум між двома складниками: пануючими і підкореними, правлячими і керованими. Звідси витікає, що вона має свій суб'єкт (своїх суб'єктів), — того, хто здійснює владу, і свій об'єкт, — того (тих), на кого спрямована ця влада.

Щоб здійснювати владу, її суб'єкт повинен мати бажання (прагнення) владарювання, мати волю до влади, а також бути компетентним, знати стан і настрої підлеглих, мати авторитет у них. Для утвердження владних відносин він використовує різні засоби:

- примус (наказ, розпорядження, вказівку) як владне веління підкоритися волі суб'єкта;
- покарання як засіб впливу за неслухняність чи непокору;
- приманювання (підкуп, обіцянки);
- «створення вимог», тобто штучне створення потреб, які може здійснювати лише влада, інакше кажучи, політичний маркетинг;
- шантаж (погрози в сьогоденні або обіцянки неминучих бід у разі непокори в майбутньому);
- підказки (ненав'язливе впровадження в масову свідомість вигідних владі ідеологічних та психологічних установок і забобонів).

А об'єкт влади — це той, на кого спрямована дія суб'єкта влади і хто — що дуже важливо — підкоряється останньому, покірний владі. Ця слухняність, готовність коритися може бути свідомою, добровільною, зумов-

леною страхом, залежить від характеру вимог до об'єкта влади, від ситуації, засобів впливу, які використовує чи якими володіє суб'єкт влади, від наявності чи відсутності в нього авторитету.

5.2. Форми, джерела, ресурси та функції влади

Дуже важлива характеристика влади — способи і форми її здійснення. Реалізація влади означає взаємодію між багатьма складовими елементами її структури. У найбільш загальному вигляді йдеться про делегування влади і розподіл влад. Делегування влади йде у двох напрямках: «вгору», коли громадяни передають частину своїх прав іншому суб'єкту влади для здійснення управління суспільством чи його окремими сферами. З одного боку, це необхідно, оскільки таке управління можуть ефективно здійснювати тільки компетентні працівники та ще й у невеликій кількості. З другого, тут є загроза узурпації влади цією групою людей (виникнення культу особи, встановлення диктатури, тоталітарного режиму). Перешкодою цьому небажаному розвитку подій виступають демократичні форми правління, які ставлять під контроль «верховну» владу.

Щодо делегування влади «вниз», то воно зумовлене тим, що центральна влада не може зробити все сама і тому передає якусь із можливостей дій донизу. А щоб суб'єкт влади нижчого рівня не вийшов з-під опіки центру, то той, кому належить центральна влада, делегує вниз не владу, а повноваження щодо тих чи тих дій. Є тут і небезпека повної відмови центральної влади від своїх повноважень. Тоді влада переходить до «вулиці», де шляхом мітингової демократії деякі сили намагаються вирішувати державні справи.

А те, що здійснення влади з одного центру неможливе, зумовлює в демократичній державі розподіл влад — по горизонталі і по вертикалі на загальнонаціональному та місцевому рівнях (деякі вчені називають це не розподілом, а виявом, проявом влади у різних видах).

Влада — це передусім інститути влади, але також і їх взаємодія, взаємовплив, взаємозв'язок як вираз потреби в координації інтересів. Тому за чіткого розмежування функцій різних гілок влади на чільне місце має бути поставлена єдність їх дій, не протистояння і боротьба між ними, а порозуміння, тобто такий компроміс, коли задовольняються базові потреби всіх суб'єктів влади.

Загальноновизнаним джерелом влади є сила (від англійського *power* — влада, сила). У літературі часто використовуються близькі за змістом поняття: підстави, джерела, ресурси влади, тобто реальні і потенційні засоби, які використовують чи можуть бути використані для зміцнення самої влади і її основ. Джерелами влади можуть бути багатство, становище в суспільстві, володіння інформацією, а також знання, досвід,

особливі навички, нерідко й організація (структура). Можна сказати й так: підстави або джерела — це фундамент, база влади, а ресурси — це її потенціал і технологія.

Прийнято ці підстави та ресурси влади поділяти за сферами життєдіяльності: економічні, соціальні, правові, адміністративно-силові, культурно-інформаційні тощо.

Економічні підстави (джерела) влади характеризуються пануючою формою власності, розміром валового національного продукту на душу населення, стратегічно важливими природними запасами, ступенем стабільності національної валюти тощо. Економічними ресурсами влади є інноваційна, інвестиційна і науково-технічна, податкова, митна політика, зовнішньоекономічна, ширше — міжнародна діяльність.

Соціальні засади влади — це соціальні верстви, на які спирається влада. Конкретний склад цих груп визначається суспільним устроєм країни, її політичними і культурно-історичними традиціями, рівнем розвитку освіти і науки. Водночас у будь-якому суспільстві є соціальні групи, які перебувають у підкореному або ж перехідному становищі. Соціальні ресурси влади — це сформованість і фактична діяльність зі зміни статусу соціальних груп, спрямована на підвищення (зниження) їхньої суспільної активності. Ось чому влада, якщо вона хоче розширити свою соціальну базу, має залучати на свій бік проміжні суспільні верстви, добиватися «соціального партнерства» між владою, бізнесом і працівниками, якнайповніше забезпечувати загальнонаціональні інтереси. Будучи нерідко водночас і економічними ресурсами (дохід, багатство), все ж соціальні значно ширші — це і посади, і престиж, і освіта, і медичне обслуговування, соціальне забезпечення і таке інше.

Правові підстави влади — це сукупність законів, на яких вона сформована і спирається в практичній діяльності, а також матеріальна база юриспруденції. До правових (юридичних) ресурсів належать різноманітні заходи щодо роз'яснення та уточнення законодавства, постанови, укази, інструкції уряду, оперативні ухвали та рішення судових та виконавчих органів. Роль цих ресурсів особливо зростає в умовах перехідних політичних режимів.

Адміністративно-силові засади влади — це сукупність владних установ, які забезпечують найважливіші функції життєдіяльності суспільства, національну безпеку. Сюди входять основні структури законодавчої, виконавчої і судової влади, органи внутрішніх справ, служби безпеки, розвідки. Що ж до адміністративно-силових ресурсів влади, то під ними найчастіше розуміють систему добору і розстановки кадрів, які володіють особливими професійними якостями, оснащення владних установ новітньою технікою, заходи, що забезпечують владу

і суспільство від дублювання та амбіційного суперництва силових структур, боротьба з корупцією.

Культурно-інформаційні засади влади включають в себе систему організацій, що акумулюють і зберігають культурний потенціал країни, засоби масової інформації і комунікації, системи одержання і переробки розвідувальної інформації, міжнародні і національні комп'ютерні мережі.

Культурно-інформаційні ресурси влади — це духовні цінності, знання, інформація, які завдяки новітнім системам їхньої обробки, аналізу й поширення, писав відомий американський політолог О. Тоффлер, «підкорили силу і багатство і стали визначальним фактором функціонування влади» [56; 7]. Щоправда, вчений мав на увазі індустріально розвинуті, демократичні країни.

Специфічним джерелом влади може виступати і харизма (з грецької — милість, благодать, божий дар, винятковий талант) — визнаний авторитет правителя або культ особи керівника. Лідер такого типу часто стає національним героєм, символом країни.

Найважливішим атрибутом (ознакою) влади є законне право виробляти і здійснювати рішення, від яких залежать створення і розподіл цінностей, ресурсів і повноважень. А формами здійснення влади виступають панування (підкорення одних груп іншими), політичне керівництво і управління (ухвалення стратегічних і тактичних рішень, організація, регулювання та контроль їх виконання).

Є й інший критерій розрізнення форм політичної влади — за головним суб'єктом правління. Це (в історичній послідовності) — аристократія, плутократія, теократія, олігархія, охлократія, тиранія, тимократія, монархія, демократія, бюрократія, технократія, автократія, партократія. Перша з них, аристократія, — влада обраних, достойних, привілейованої знаті. Плутократія — влада багатих, яка в наші дні дедалі більше проявляється у формі міжнародних організацій, фінансових магнатів, котрі диктують свою волю прихованими методами через групи впливу. Теократія — влада церкви, олігархія — влада небагатьох багатих, охлократія — влада юрби, яка часто піддається впливові демагогів, стає деспотичною і веде до тиранії — одноосібного деспотичного правління, встановленого в результаті насильницького захоплення влади. Тимократія — це особлива форма олігархії, за якою державна влада належить привілейованій з високим майновим цензом групі, часто — військовим. Монархія — це єдиновладне (абсолютне чи конституційно обмежене) спадкове правління однієї особи, тоді як демократія означає владу народу на основі закону та забезпечення прав і свобод громадян. Порівняно новою формою політичної влади є бюрократія — влада чиновництва, яка ґрунтується на доступі до таємної,

стратегічно важливої інформації, знанні технологій управління, груповій солідарності і організованості. Її влада особливо посилюється в наші дні завдяки впровадженню комп'ютерних технологій, що багаторазово збільшують інформаційні ресурси чиновницького апарату. Технократія являє собою владу технічних фахівців, що є наслідком науково-технічної революції і знаходить свій негативний вияв у проникненні техніцистської ідеології в державну політику. З особливим статусом правителя в політичній системі пов'язана автократія — влада особистості. Зміст і технологія влади завжди зв'язані з інтелектом, політичною волею, авторитетом конкретних лідерів, які особисто відповідальні за успіхи і невдачі, долю держави. У цьому ж напрямі проявляє себе і масова свідомість, яка навіть у колективних діях політичного керівництва формує для себе поклоніння або прокляття.

Нарешті, особливою формою політичної влади у XX ст. проявила себе партократія — влада партійних структур, коли кандидати на найвищі державні посади висувуються за ознакою партійності. Особливо згубною виявила себе ця форма в умовах однопартійної системи, як це було в СРСР, що поставило КПРС у виняткове становище поза впливом мас, без будь-якого контролю і критики.

Специфічною формою влади можуть виступати і мафіозні структури. Спираючись на тіньову економіку і корумпованих чиновників, вони здатні посилювати свої позиції і намагаються будь-що і неодмінно мати своїх представників в органах влади. На жаль, цей процес не обминув і сучасну Україну (як і всі пострадянські країни). Виникнувши у 70–80-ті рр. на ґрунті підпільного виробництва, масових крадіжок у торгівлі, громадському харчуванні та деяких інших сферах, ця влада зміцніла за рахунок зв'язків з партійними і державними чиновниками. Згодом, у перебудовчі і наступні роки, уже в добу незалежності, мафія проникла у банківські структури, вино-горілчаний бізнес, встановила міжнародні контакти і, нарешті, одержала представництво в органах влади усіх рівнів.

Слід зауважити, що розглянутий вище поділ влад характерний для більшості сучасних держав. Проте питома вага, значущість кожного з видів (способів) влади (їх ще називають центрами притягування влади) різні, залежно від рівня економічного і соціального розвитку конкретної країни, особливостей її історичного і культурного розвитку та політичних традицій. Для сучасної України, яка не мала більш-менш тривалого політичного досвіду державного життя і сформованого класу національної буржуазії, характерне поєднання процесу утвердження демократії зі зростанням впливу авторитаризму, бюрократії і плутократії, становлення номенклатурного капіталізму.

Від достатності засад влади і ефективності використання ресурсів залежить ступінь виконання нею своїх завдань і функцій, тобто ефек-

тивність діяльності або реалізації влади. Реалізація влади передбачає взаємодію між багатьма її складовими. Законне право розробляти і втілювати в життя рішення, від яких залежать створення і розподіл ресурсів та цінностей, — найважливіша ознака державної влади. Завдання уряду — забезпечення необхідних для переважної частини суспільства миру і порядку всередині країни, стабільності, добробуту. Завдяки цьому (такій діяльності) влада стимулює підтримку себе і підкорення законам. Дуже важливо також, щоб влада користувалася довір'ям людей, щоб у них була впевненість у тому, що влада поділяє і захищає ті ж ідеали і цінності, що й громадяни. Невіра у спроможність влади розв'язувати питання, пов'язані з забезпеченням нормальних умов життя і побуту населення, викликає в нього протест, супротив державній владі. Цей опір у демократичних країнах має законні підстави (право на непокору в такій ситуації записано в конституції) тому, що саме громадяни, народ є сувереном, носієм права і влади, яку він делегує «нагору» для ефективного управління суспільством. Зрозуміло, що при цьому є ризик того, що суб'єкт, якому народ делегує владу, може повернути її проти самого народу (виникнення культу особи, диктатури, тоталітарного режиму). Але цей ризик перетворення управлінської діяльності у владу небагатьох (олігархія) зменшується в міру того, як утверджуються в суспільстві демократичні форми правління, зокрема делегування влади «вниз».

Розглянемо цей процес детальніше.

Суб'єкт влади верхнього ешелону делегує якусь з можливостей діяти «вниз», але зберігаючи при цьому більший обсяг влади як засаду управління суб'єктом влади нижчого рівня. Це вигідно для центральної влади, яка не в змозі робити все, але несе в собі ризик того, що суб'єкт нижчого рівня може взагалі вийти з покори і спробувати диктувати свої правила, що значно послаблює верхні ешалони влади, особливо щодо розв'язання завдань загальнонаціонального характеру. Щоб зменшити, а ще краще — унеможливити такий розвиток, суб'єкт центральної влади може делегувати «вниз» не владу, а повноваження, зберігаючи суб'єкт нижчого рівня залежним від себе.

З історії відомо, що й цей «рух униз» має свої обмеження. Згадаймо, як у часи Київської Русі відмова князів коритися київському князю, який у свою чергу передав їм свої управлінські повноваження, призвела до загибелі держави.

Актуальність цієї проблеми зберігається і навіть зростає в наші дні, коли шляхом мітингової демократії, владою «вулиці» окремі політичні сили намагаються вирішити найважливіші державні справи, обминаючи офіційні структури. Влада не повинна випускати важелі управління зі своїх рук.

Проте, як показали події так званої «помаранчевої революції», саме активність, організованість і спрямованість дій має стати вирішальним і легітимним засобом зміни влади.

Отже, важливим засобом демократизації влади є її розподіл по вертикалі і по горизонталі. Якщо перший забезпечує — обґрунтовано і організовано — необхідні і достатні ланки для виконання владних розпоряджень влади її об'єктом, то другий забезпечує координацію владних дій рівноправних суб'єктів влади щодо одного чи кількох об'єктів. Вертикальний розподіл влади має два рівні: загальнонаціональний (центральный) і місцевий. У федеративних системах влади існує і третій — регіональний — рівень з чітко визначеними і захищеними правами і повноваженнями.

Горизонтальний розподіл влади здійснюється на одному з цих рівнів між основними органами або гілками влади — законодавчою, виконавчою та судовою. Вперше теорія розподілу влади (Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є) набула практичного вираження в Конституції США (1778). Такий розподіл зумовлює:

по-перше, потреба і необхідність визначення функцій, компетенцій і відповідальності кожного органу державної влади, здійснення взаємного контролю, створення системи стримувань і противаг як передумови єдиних дій влади;

по-друге, потреба запобігти зловживанням влади, встановленню диктатури, тоталітаризму;

по-третє, необхідність забезпечити гармонічне поєднання під кутом зору самоцінності особистості таких суперечливих аспектів суспільного життя, як влада і свобода, закон і право, держава і суспільство.

Ось чому ці три гілки влади не повинні ні цілком відмежовуватися одна від одної, ні зливатися під одним керівництвом, щоб ефективно виконувати кожній свої повноваження і водночас забезпечувати інтереси особи, суспільства.

Законодавча влада посідає пріоритетне місце серед інших гілок влади, оскільки вона формується самими громадянами за допомогою вільних виборів, ухвалює обов'язкові для всіх закони, зокрема вносить поправки до Конституції, затверджує державний бюджет. Але верховенство законодавчої влади не є абсолютним, воно обмежується правом, Конституцією, правами людини, зрештою контролем з боку громадян, які в разі невдоволення діями парламенту через систему демократичних виборів можуть змінити склад законодавчого органу, а отже, і характер його діяльності. Конституцією України передбачено також право Президента України розпустити Верховну Раду України, якщо вона неспроможна створити коаліцію фракцій для формування Уряду або не працює протягом місяця.

Виконавча (виконавчо-розпорядча) влада відзначається динамізмом, більшим сприйняттям проблем суспільного життя; вона не лише виконує закони, але й сама видає розпорядження, нормативні акти, виступає з законодавчою ініціативою.

Цю владу здійснює уряд, вирішуючи безліч питань найрізноманітнішого характеру — від забезпечення повсякденних потреб освіти, культури, господарювання до зовнішньоекономічної та дипломатичної діяльності. Звідси така її особливість, як робота переважно за «зачиненими» дверима, що не лише загрожує відривом від людей і переходом на «самозабезпечення», але й веде до підпорядкування виконавчою владою законодавчої і судової гілок. Щоб унеможливити таку ситуацію, згідно з принципом розподілу влад, діяльність виконавчої влади має здійснюватися на законі і в рамках закону, вона не має права присвоювати повноваження, щоб вимагати від громадян виконання обов'язків, які не передбачені законом. Нарешті, її «стримує» також регулярна підзвітність і відповідальність перед законодавчою владою.

Самостійну структуру державної влади становить система судових установ. Її завдання — захист прав і свобод громадян (і навіть від влади), запобігання правопорушенням, розв'язання конфліктів і спорів на підставі законів і норм права. Контроль за її діяльністю здійснює законодавча гілка — парламент через створену ним систему судів, таких як Конституційний суд України, Верховний суд України.

Отже, влада передбачає насамперед взаємодію між різними її суб'єктами, тобто виступає як своєрідна система комунікації між двома або більше сторонами, які беруть участь у владних відносинах. Як дотепно висловився один з авторитетів сучасної політології Т. Парсонс, «влада посідає в аналізі політичних систем місце, яке у багатьох відношеннях подібне до того, яке займають гроші в економічних системах» [40; 479]. У цьому сенсі, писав К. Дойч, влада являє собою один з «платіжних засобів» у політиці, який застосовується там, де не спрацьовують вплив чи добровільне узгодження дій. Як і сума грошей, вона може зменшуватися або зростати. Скажімо, енергійний діяч, який користується підтримкою населення, може додати владі сили і значущості, як і навпаки. Звідси стає зрозумілим, що зловживання владою, придушення свободи громадян закладені не в сутності самої влади, а в необґрунтованій і невиправданій її концентрації.

Ще одна важлива передумова ефективності влади — облік і аналіз її діяльності, організований, технічно і кадрово забезпечений контроль, які тісно пов'язані з санкціями, тобто покараннями об'єкта влади за невиконання розпоряджень або наказів.

Застосування санкцій, їхня дієвість залежать від багатьох обставин, а особливу небезпеку становлять відсутність законодавчої бази, ко-

рислива вибірковість у застосуванні закону, неефективна робота правоохоронних органів.

Щоб контроль і санкції «спрацьовували», насамперед важлива неминучість покарання за порушення закону у всій вертикалі влади, а також наполегливість суб'єкта влади у здійсненні рішень, його здатність забезпечити підтримку своїх рішень суспільством або авторитетними групами населення і особливо засобами масової інформації, вміння нейтралізувати дії, що спрямовані проти владних розпоряджень, але обов'язково з найменшим негативним ефектом; наявність пакету варіантів санкцій, щоб здійснити маневр у разі зміни ситуації.

Тут варто ще раз підкреслити, що в сучасній науці політики (як і в юридичній науці) існує широка гама думок щодо взаємозв'язку влади і сили — від буквального ототожнення до повного заперечення зв'язку влади з силою. Е. Фромм, наприклад, писав, що «у психологічному плані жадоба влади корениться не в силі, а в слабкості, як вияв нездатності особи вистояти наодинці і жити власною силою». С. Франк вважав, що «насилля і примус може бути у політиці лише допоміжним засобом, але не може замінити собою природного буття» [58; 358]. І все ж санкції, покарання завжди виступають атрибутом влади. Ще в «Законах Ману» вказувалося: «Покарання — цар, воно — чоловік, воно — вождь і воно — каратель. Якби цар не накладав невтомно Покарання на тих, хто його заслугоує, то сильніші засмажили б слабкіших, як рибу смажать на шампурі... Де йде чорне, червонооке Покарання, що знищує злочинців, там піддані не обурюються, якщо вождь добре стежить». І хоч ця «каїнова печать» лежить на будь-якій владі, все ж насилля, як і покарання, не є її головним, а тим більше єдиним засобом. Специфіка його в тому, що держава відібрала у всіх і кожного право застосування чи погрози застосування насильства і зосередила його в себе, надавши йому форми писаних законів, різних заборон і приписів, які точно визначені і в разі необхідності виконуються із застосуванням сили. Їх невиконання тягне за собою невідворотне покарання.

5.3. Легітимність влади

Одна з вирішальних передумов ефективності влади — її легітимність (від латинського *legitimus* — згідно з законом, законний, правомірний). На зорі державності під легітимністю влади розуміли її узгодженість зі звичаями, традиціями чи встановленим порядком. Згодом цей термін став вживатися в сучасному значенні, тобто як правомірність виборної влади. Макс Вебер першим увів термін «легітимність влади» в науковий обіг, наголосивши, що будь-яка влада потребує самовиправдання, визнання і підтримки. Продовжуючи цю логіку

міркувань, можемо уточнити наведене вище визначення влади, а саме: це законні право і можливість ухвалювати рішення, обов'язкові для виконання заради торжества законів.

Легітимація влади відбувається головню через процедуру громадського визнання влади, що забезпечує добровільне підкорення їй, згоду, політичну підтримку або виправдання примусу, використання сили для здобуття слухняності і покори громадян владі. Про легітимність влади можна судити по тому, який рівень примусу застосовує влада для здійснення своїх рішень, наявні чи відсутні спроби повалення уряду, якого розмаху набувають прояви громадянської непокори, а також з результатів виборів, референдумів тощо. Однак легітимність влади не означає її правового оформлення. Для цього існує поняття «легальність», тобто встановлена і гарантована владою юридично оформлена її законність. Легалізація (узаконення) влади виражається в акті про успадкування престолу, в законі про вибори парламенту, президента тощо. Отже, легітимність (законність) влади — це ступінь визнання її громадянами, їхня віра в законність існуючого режиму.

М. Вебер визначив три основних типи набуття владою легітимності. Один він назвав традиційним пануванням, інакше кажучи, визнання того, що влада завжди була законною — така традиція. Вона проявляється у владі старійшин, владі вождя племені, монарха або султана.

Інший виникає на базі харизми (від грецького *charisma* — божий дар) — віри у виняткові здібності правителя, у таку його якість, яка не лише вирізняє його серед інших, але й дарована йому згори або вроджена. Суть справи не стільки в наявності харизми в лідера, скільки у визнанні її підлеглими та послідовниками. Вождь-харизматик через це не обмежений ніякими нормами чи правилами, навпаки — він прагне підірвати основи існуючого ладу (згадаємо нещадну критику царської влади російськими радикалами чи більшовицькі звинувачення на адресу Тимчасового уряду) і водночас мусить постійно демонструвати свою харизму (яскравий приклад — поведінка Адольфа Гітлера). Що ще важливо? Для розуміння харизматичного типу панування, важлива потреба демонстрації «великих» діянь вождя, які приносять успіх, перемогу (тут можна згадати «сталінський план перетворення природи», лікування хвороб ідеями «чучхе» (корейського вождя) і, нарешті, лінгвістичні та хронологічні «відкриття» «батька всіх туркменів»).

Нарешті, легальний або раціонально-бюрократичний спосіб легітимації влади — це такий тип, який ґрунтується на добровільному визнанні встановлених правових норм панування і підкорення, де для всіх один володар — закон. А виконувати ці правила покликана бюрократія — чистий тип легального панування. Якщо йти далі за М. Вебером, то слід зняти не-

гатив у сприйнятті цього терміна буденною свідомістю. На думку вченого, бюрократи — це спеціально навчені, компетентні чиновники, які повинні підкорятися тільки службовому обов'язку, мати чітку службову ієрархію та компетенцію, працювати за вільним вибором і згідно зі спеціальною кваліфікацією, постійно одержувати грошову винагороду, розцінювати свою службу як головну професію, прагнути кар'єри, не приватизувати посаду і дотримуватись службової дисципліни.

Однак досвід багатьох країн свідчить, що і за умов легітимного панування можуть виникати проблеми для влади. Найголовніша серед них — перетворення бюрократії зі слуги суспільства в закриту касту, яка стоїть над ним. Демократичні системи напружували значний і ефективний досвід подолання або мінімізації такої загрози. Це — висока заробітна плата чиновників (щоб не було спокуси хабарів), регулярна ротация управлінських кадрів, контроль їхньої діяльності політичними інститутами, систематичне навчання, відкриті конкурси як основні засоби кар'єрного просування.

Воля божественного провидіння і природне право, що звідси витікало, — історично перші способи легітимації влади. Ще один з древніх способів легітимації влади — її персоніфікація. Адже дуже часто мужність, хоробрість, героїзм у бою, рішучість у діях, мудрість і знання давали змогу їхнім носіям піднятися на вершину влади і, навіть більше, назавжди вписати свої імена в історію як вожді племен, «батьки» нації, засновники міст-держав, імперій, релігій, «рятівники» вітчизни.

Правда, більш поширеними були намагання володарів найвитонченішими засобами довести законність своєї влади чи підкорити людей своїй волі. Серед цих засобів центральне місце в усі часи належало забороні на інформацію, яка якимось чином спроможна підірвати панівну форму правління. Цій меті від самого початку служила цензура, покликана приховати від широкої громадськості невідгідні правлячому режиму факти і відомості, закрити громадянам доступ до так званих підіривних ідей. Ще Жан Поль Марат, один з діячів Французької революції, понад 200 років тому, свідчив, що одні володарі виганяють зі своїх держав літературу, другі забороняють своїм підданам подорожі, треті не дозволяють народу думати, постійно звеселяючи його парадами, видовищами, святкуваннями. Якщо ж добродійність невдоволення не піддається підкупу, володарі висувають проти них найманих підлих писак, завжди готових виправдовувати гноблення, зводити наклепи на друзів вітчизни, чорнити з усією притаманною їм майстерністю захисників свободи, яких вони оголошують порушниками суспільного спокою.

Справа в тому, що забезпечити її (легітимність влади) лише насильницькими засобами неможливо. Ще Конфуцій наголошував, що дер-

жава в разі крайньої потреби може пожертвувати озброєнням, продовольством, але не може і не повинна відмовлюватися від довір'я народу, оскільки «без довір'я (народу) держава не зможе встояти». Показовим у цьому відношенні є приклад СРСР, де влада КПРС, не дивлячись на, здавалось би, могутність, фундаментальність, завалилася водночас у буквальному значенні слова саме тому, що більшість народу перестала вірити в її легітимність. Тим більше важлива віра громадян у владу, її спроможність забезпечити їх безпеку, добробут і справедливість для молодих, слабких держав, якою є Україна.

Вказуючи на особливе значення легітимності, М. Дюверже навіть настоює на тому, що владою взагалі можна вважати лише ту владу, за якої підлеглий вірить у те, що, корячись велінням влади, він чинить нормально, справедливо і на законних підставах. Тож влада передбачає і примус (навіть фізичний), і віру в законність такого примусу.

Дещо інакше виглядає проблема легітимності влади в тих країнах, де відбувається перехід від одного суспільного устрою до іншого до того ж в умовах становлення суверенної державності, як це має місце в сучасній Україні.

Розпочнемо з того, що наша країна стала суверенною в результаті саморозвалу СРСР і краху комуністичної соціальної системи. Це відкрило шлях до легітимного самовизначення Української держави. Проте було в цієї переваги одне «але», українська незалежність не була результатом масового національно-визвольного руху, який породив би потужну соціальну енергію, достатню для зламу старої командно-адміністративної системи. Перші демократичні вибори 1990 р. замість оновлення влади завершилися формуванням дивного симбіозу партноменклатури і національно-патріотичних сил, а також мафіозних структур і навіть кримінальних елементів, який і закріпився у владі. У принципі не відбувся перехід влади до нових людей, вірус некомпетентності вразив всі її органи, примусові функції (основа старої влади) були вилучені від функцій влади (данина демократії), а тим часом позитивні стимули активної і раціональної діяльності людей ще не «запрацювали». До того ж, як пережиток минулої епохи, зберігалася закритість політики і невизначеність громадянина через відсутність (невизнання) інституту приватної власності. Все це вело до згасання суспільної енергії, певного охолодження суспільства, що зробило його вразливим для криміналу і мафіозних структур. Адже раніше виконання владних рішень трималося на страху перед тюрмою чи навіть розстрілом (за сталінщини), згодом — на страху позбутися партквитка і, отже, всього, що він давав — можливість побудувати кар'єру, мати доступ (часто неконтрольований) до розподілу ресурсів, повноважень і привілеїв. З крахом влади КПРС це зникло. За часів командно-адміністративної влади номенклатура

чітко знала і відчувала, що можна, а що — ні. З переходом до нових владних відносин тих, хто має владу, мало що стримує. У свою чергу безкарність п'янить і весь час хочеться «долити». З'явилося беззаконня, масовими стали розбої, злочини проти майна і людини. Влада в суверенній Україні, на яку стільки покладалося надій, поступово віддалилася від народу і, спираючись на ожилі прагнення українців мати власну державу, звелася до своєрідного держбуду, зайнялася самовлаштуванням і самозабезпеченням. На жаль, бракувало духовного авторитету, відданості ідеям, історичній справі, що сприяло б перетворенню державної влади на вольовий центр країни.

Перед країною, яка щойно здобула державну незалежність, з'явилася у 1993 р. реальна загроза втратити останню і зазнати непоправної національної катастрофи. Утримати Україну в стані стабільності і виробити та реалізувати політику виведення країни зі стану системної кризи — ці вимоги стимулювали суспільну потребу в державності, патріотизмі, моральності та духовності, неодмінного вироблення національної ідеї. Поступово, шляхом проб і помилок, через конституційну угоду між Верховною Радою і Президентом України влада вийшла на етап вироблення і прийняття Основного Закону держави (червень 1996 р.).

Конституція України визначила базові засади, координати і орієнтири формування нової політико-економічної системи. Створено передумови для того, щоб функціонування та розвиток держави і суспільства не залежали від політичних орієнтацій партій чи окремих діячів. Вичерпно окреслено відносини держави й громадянина, їхні права та взаємні обов'язки. Встановлено граничні межі втручання держави в життя суспільства та окремої особи. Діяльність державних інститутів та відносини між ними введено в конституційне русло. Суспільство, держава вийшли на новий вектор соціального поступу — від тоталітаризму до демократії, багатоманітності форм господарювання та власності, політичного плюралізму. Україна вийшла на арену міжнародного співробітництва як суверенна держава, що прагне миру, рівноправності і взаємоповаги у відносинах з іншими країнами.

Таким був перший етап легітимації, узаконення влади в Україні. Цей процес продовжується і нині, адже невдалі, запізнілі реформи не дають бажаного піднесення рівня життя людини, а отже, зберігається відчуженість громадян від влади, невіра в неї.

Саме тому неминучим став і наступний етап, який збігся з президентськими виборами 2004 р. Діюча влада, щоб продовжити своє панування, висунула кандидатом на пост глави держави прем'єр-міністра В. Януковича і вдалася до нечуваних прийомів і методів, аби забезпечити перемогу свого кандидата. Натомість опозиція, діючи в межах закону і

спираючись на масову підтримку, не тільки забезпечила перемогу свого кандидата В. Ющенка, але добилась найвищого рівня легітимації його президентства — через рішення Верховного Суду України і всенародну підтримку на Майдані. Це відкрило шлях до справжнього оновлення влади — перетворення її на українську і демократичну. Відтепер ефективними засобами зміни цієї ситуації слід визначити тверду опору влади на закон, розширення прав і свобод громадян і підвищення компетентності в діях всіх гілок і всіх рівнів влади. Щоправда, дострокові вибори до Верховної Ради України 2007 р. і особливо президентські вибори 2010 р. дещо змінили в оцінках подій осені—зими 2004 р., а перемога на виборах В. Януковича посяла у значній кількості громадян України сумніви щодо легітимності оновленої влади. Тому особливе місце має посісти постійний контроль влади з боку громадськості, який мають здійснювати засоби масової інформації, політичні партії, громадські об'єднання. Головним форумом політичної гласності має стати український парламент — Верховна Рада України. Саме тут представники партій, незалежні депутати, уряд, парламентські комітети і фракції мають відкрито оголошувати свої позиції, програми, наміри, професійно, політично аргументувати їх. Проте згідно з рішенням Конституційного суду України від 30 вересня 2010 р. відновлюється президентсько-парламентська форма правління, що може спричинити зміни у структурі та розподілі повноважень різних гілок влади.

Колись Мішель Фуко (Франція) зауважив, що, знаючи владу, ми зможемо відповісти і на запитання: хто ми? Це пізнання — нелегке і тривале.

Розділ 6

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА

6.1. Зміст, призначення та функції політичної системи

Вивчення політики передбачає поступове і послідовне розкриття взаємопов'язаних її компонентів (сторін, аспектів), з'ясування предметно-практичних форм і способів реалізації політичних інтересів та політичних відносин. Одним з найважливіших тут є вивчення політичної системи суспільства, тобто того, у якій формі і в який спосіб організоване політичне життя, політична діяльність. Тим самим стає можливим з'ясувати суть політичних відносин у цьому суспільстві, інститути, норми і принципи організації влади.

Ці питання давно цікавили дослідників, адже ще Аристотель користувався поняттям «політична» система (щоправда, у значенні форми державного устрою). Але переведення цього інтересу в наукову площину стало можливим лише у ХХ ст., зокрема на базі загальної теорії систем (О. Богданов, Л. фон Берталанфі). Американський політолог Т. Парсонс підійшов до розгляду суспільства як надзвичайно складної системи, яка, у свою чергу, включає в себе відносно автономні економічну, соціальну, політичну та духовну системи. Призначення політичної системи, на думку цього вченого, — забезпечення інтеграції суспільства, вироблення та реалізація спільних (загальних) цілей. Його колега Д. Істон першим увів у науковий обіг поняття політичної системи, опублікувавши перші монографії на цю тему 1953 р. і 1965 р. Тут було представлено політичну систему як організм, що саморегулюється і самоуправляється та активно реагує на зовнішні сигнали (команди). За Д. Істоном, відносини між політичною системою та її середовищем визначаються, з одного боку, інтересами, вимогами і підтримкою громадян, які дають імпульс до дії системи (автор називав це входом), з іншого — рішеннями та діями системи у відповідь на інтереси, вимоги та підтримку (вихід) [25; 630–642].

Інтереси (політичні), як відомо, виражають потреби різних суспільних груп у певній політиці і певних структурах, необхідних для їх реалізації.

Характер вимог найрізноманітніший — від захисту прав і свобод громадян до правил руху автотранспорту. Тут і розподіл благ і послуг,

і працевлаштування, і розширення можливостей навчання, і вдосконалення законодавства тощо.

Що стосується підтримки, то вона виступає в різних формах: матеріальній (сплата податків, військова служба, виконання громадських робіт), дотриманні законів і виконанні розпоряджень влади, активній участі в політичному житті, шанобливому ставленні до державної символіки тощо.

Що стосується «виходу», то тут ідеться про легітимні, зобов'язуючі політичні рішення, практичні дії з їх реалізації. Нагадаємо, що політика нічого матеріального не виробляє, головний продукт політичної діяльності — рішення, закони, ухвали, програми щодо розподілу повноважень, благ і послуг, заохочень і стимулів. Як правило, всі ці «вихідні» націлені на здобуття підтримки і є відповіддю на вимоги, що трапляються на «вході».

Але часто такого збігу немає, влада нерідко вдається до дій і ухвалює рішення, які принципово розходяться з інтересами та вимогами громадян. Чому таке можливе? Пояснити це спробував американський політолог Г. Алмонд. Він запропонував розглядати політичну систему через поведінку або роль, яку відіграють структури, що її утворюють, на двох рівнях: інституційному (державні та недержавні інститути) і орієнтаційному (традиції, норми, культура).

Узагальнюючи, можна дійти таких висновків:

політична система являє собою сукупність державних і громадських організацій, об'єднань, правових і політичних норм, традицій, цінностей та принципів організації і здійснення політичної влади в суспільстві. Її складовими елементами (підсистемами) виступають: інституційний, який включає в себе соціально-політичні інститути та установи (державу та її установи, політичні партії, громадські рухи, організації, об'єднання, різні органи представницької та безпосередньої демократії і таке інше); функціональний, який включає в себе сукупність функцій, котрі здійснюються як окремими соціально-політичними інститутами, так і їх групами (здійснення влади, політична діяльність, вплив на суспільне життя тощо); регулятивний, який включає в себе сукупність політико-правових норм та інших засобів регулювання взаємозв'язків між суб'єктами політичної системи (звичаї, традиції, цінності, політичні принципи, погляди тощо); комунікативний, що являє собою сукупність різноманітних відносин між суб'єктами політичної системи, що стосуються вироблення і здійснення політики, реалізації влади, та ідеологічний як сукупність політичних ідей, теорій, концепцій (політична соціалізація, політична свідомість, політична та правова культура).

Життєдіяльність політичної системи проявляється в процесі виконання нею своїх функцій. Основними серед них є:

- вияв, узагальнення та реалізація інтересів суб'єктів політики через представницьку систему політичної влади, через діяльність різних політичних інститутів та організацій;
- визначення політичного курсу, мети, завдань суспільства, зокрема політичної системи;
- мобілізація і розподіл сил, ресурсів, повноважень, спрямовані на стабілізацію політичних процесів, інтеграцію всіх елементів суспільної структури;
- легітимація, тобто досягнення певного ступеня відповідності реального політичного життя офіційним політичним та правовим нормам, адже саме легітимна політична система є авторитетною і ефективною;
- політична соціалізація, тобто включення індивідів у політичне життя, завдяки чому відтворюється політична система, зберігаються політичні цінності та цілі політичної системи, наступність у політиці, а також формуються політична свідомість і політична культура особи.

Для розуміння суті і призначення політичної системи ще раз нагадаємо центральну проблему, яка стоїть перед нею: забезпечення цілісності і сталості суспільства. Ці стани не даровані природою людському суспільству, швидше навпаки — їх дотримання щораз піддається загрозам і тому постійно вимагає спеціальних зусиль та рішень. Тож політична система в сучасному суспільстві виступає не стільки як механізм закріплення раз і назавжди суспільного порядку, що склався, а як спосіб виробництва суспільного порядку. Є і певний критерій нормального чи ненормального функціонування політичної системи — це величина збігу чи розриву між претензіями (вимогами) і можливостями. Там, де вони збігаються, там політична активність сходить нанівець, де ж між ними з'являється максимальний розрив, політичне життя перетворюється в неконтрольований хаос. Звідси потреба політичної системи мати в своєму резерві засоби «м'якого регулювання» претензій (вимог) та їх інституціоналізації у формі законних представницьких вимог. У літературі для пояснення цієї обставини існує поняття «проміжної зони», тобто середовища, яке знаходиться між громадянським суспільством, звідки надходять вимоги і потреби, і політичною системою, де вони перетворюються на політичні рішення.

Тут важливо мати на увазі специфічну роль цього середовища — саме тут акумулюється, концентрується розсіяна і мозаїчна інформація, що стосується проблем, потреб і тривог суспільства. Не кожна з них може бути почутою і перекладеною на «мову» політики, тобто рішення,

ухвал, законів і дій. Для цього необхідно, щоб за проблемою чи вимогою стояв більш-менш організований суб'єкт, спроможний справляти вплив, передавати відповідну інформацію до політичної системи. Саме в цій ланці ховається відповідь на питання: буде політична система суспільства розвиватися поступово, спадково, еволюційно чи зазнає зривів і катастроф.

Особлива роль у політичній системі належить усім інститутам соціального життя, кожний із яких посідає в ній цілком певне місце і характер та взаємодія яких зумовлені властивостями системи як цілого. Звідси їх певна (відносна) самостійність. Так, апарати можуть підніматися над державою і перетворюватися на пануючу над нею бюрократичну силу. Ця тенденція і досі не подолана, наприклад, у нашій країні, а демократичні висновки над новими установами лише приховують бюрократичну сутність їхньої діяльності та взаємовідносин з державою і суспільством.

Ядро або головний інститут політичної системи — держава. Вона являє собою багатофункціональну відносну самостійну підсистему публічної влади і управління суспільством і включає в себе, як відомо, інститути законодавчої, виконавчої і судової влади, правову систему, державну адміністрацію, органи представницької та виконавчої влади на регіональних рівнях (область, місто, район) та інститути місцевого самоврядування.

Держава є інституційним механізмом представлення загальних інтересів, але, здебільшого, вона не бере на себе функцію вираження групових інтересів різних верств населення. Цю функцію виконують політичні партії, громадські організації, зокрема неодмінно опозиційні.

Нормативно-правова система надає політичній системі легітимності та якісної специфіки і забезпечує реальне функціонування політичних інститутів влади та управління (на основі прямого примусу чи погрози його застосування або ж через прищеплення громадянам навичок до співробітництва за допомогою застосування заохочень і покарань). Власне спосіб фактичної дії політичної системи відображає певний рівень і характер політичної культури, що панує в суспільстві.

Отже, який би елемент політичної системи не взяти, він (як і їх «набір») набуває своєї специфічної конкретизації залежно від типу системи, її якісної специфіки. Деякі дослідники наголошують на пануванні як критерії якісного розрізнення політичних систем. Але ж панування було, є і буде доти, доки існуватиме політика, а точніше умови для неї і потреба в ній. Насправді, суть у тому, яке це панування — законне чи нелегітимне, засноване на верховенстві права чи на авторитеті правителів, на цінностях, які визнані більшістю суспільства, чи

на цінностях, які нав'язані йому меншістю (партією, елітою чи тими, хто при владі). Саме тип панування і визначає характер, якісні ознаки політичної системи. Говорячи більш узагальнено, яким є дане суспільство, такою є і його політична система, оскільки вона його частина.

6.2. Типологія політичних систем. Політичний режим

Що стосується типології політичних систем, визначення критеріїв їх класифікації та визначення (характеристики) основних типів політичних систем, то це є предметом порівняно нової галузі політичної науки — порівняльної політології. Вона обстоює два підходи до цього — формаційний (на ґрунті певного способу виробництва вирізняються первісно-общинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний, соціалістичний типи суспільств, а отже, і відповідні типи політичних систем) та цивілізаційний (передбачає аналіз усіх сторін даного типу суспільства, особливо з погляду взаємовідносин політичної системи і суспільства в цілому, місця людини в цій системі владних відносин).

У теорії і на практиці уже доведено обмеженість формаційного підходу до визначення типів суспільств і їх політичних систем. Вона в надмірній абстрактності і жорсткій прив'язці до економічної структури суспільства. Так, однотипний економічний базис (капіталістичний спосіб виробництва матеріальних благ) у Німеччині, Франції, Великій Британії після I-ї світової війни породив різні типи політичних систем — тоталітарну фашистську в Німеччині та ліберально-демократичну у Франції та Великій Британії. Отже, хоч економічний базис і відіграє певну роль у становленні та функціонуванні політичних систем, все ж не він є визначальним.

Частина вчених, особливо в постсоціалістичних країнах, наполягає на поєднанні названих вище підходів, але домінує підхід, згідно з яким типи політичних систем класифікуються за різними засадами і критеріями, серед яких особливе значення відводиться кількості учасників політичного процесу, характеру та спрямованості ідеології, цінностям політичної культури, тобто переважає цивілізаційний підхід. Користуючись ним, індійський політолог П. Шаран, посилаючись на Г.А. Алмонда, описує такі типи політичних систем: англо-американський, тоталітарний, континентально-європейський.

Для першого типу характерними є: багатоціннісна політична культура, яка спирається на раціональний розрахунок, узгодженість та експериментування, глибока диференціація політичних інститутів та їх функцій, чітко виражена бюрократизація, поділ влад, висока стабільність.

Політичні системи тоталітарного типу зовні виглядають однорідними, але їх цінності визначаються не добровільно, а під примусом. Тут відсутні громадські організації, панує надмірна централізація влади.

Що ж стосується третього типу політичних систем (до них дослідник відносить Францію, Італію, Німеччину), то тут спостерігається еклектичність політичної культури (суміш старих традицій та англо-американських впливів), нестабільність (особливо політична) розвитку.

Інший дослідник, француз М. Дюверже, виокремив такі типи політичних систем: ліберально-демократичний, соціалістичний, консервативно-диктаторський, традиційна монархія. С. Айзенштадт (ФРН) запропонував детальнішу класифікацію політичних систем: примітивні, патримоніальні імперії, кочівні або завойовницькі імперії, міста-держави, феодальні системи, централізовані бюрократичні імперії і сучасні системи, останні поділяються на демократичні, автократичні, тоталітарні та слабкорозвинуті політичні системи.

Кожна з наведених типологій має свої переваги і недоліки. Тож правильним буде застосовувати кожен з них, маючи на увазі вказані застереження.

А щоб ефективніше використовувати поняття політичної системи для аналізу політичної діяльності, доцільно звернутися ще до однієї категорії — категорії «політичний режим». У літературі є думка про їх тотожність (М. Дюверже, М. Хагонян та ін.). Однак переважає інший погляд: політичний режим дає уявлення про систему методів державної влади, способи голосування та прийняття рішень, інших елементів, які сприяють формуванню політичної влади і утворюють її.

Іншими словами, політичний режим конкретизує типологію політичних систем. Не випадково, ще Платон і Аристотель говорили про правильні і неправильні форми правління. Г. Моска уже на початку XX ст. зробив спробу виробити наукове підґрунтя типологізації політичних режимів. Згідно з його підходом, можна виділити такі їх типи: аристократично-авторитарний, аристократично-ліберальний, демократично-авторитарний та демократично-ліберальний. Один з перших українських політологів В. Липинський виділяв три типи політичних режимів: демократія з республікою, охлократія з диктатурою та класократія з правовою монархією. Але подібні типологізації, відбиваючи національну специфіку, швидше були умоглядними схемами, ніж науковим висновком з реального політичного процесу.

Минуле століття (XX ст.) вмістило безліч політичних режимів і водночас «звело» усе це розмаїття, по суті, до двох типів — демократичних (демократія досягає свого розквіту) і антидемократичних (саме в ці роки вони досягли свого апогею).

У свою чергу демократичні режими мають три форми правління — парламентську, президентську та змішану, а антидемократичні — дві: авторитаризм і тоталітаризм.

У ліберально-демократичних системах вирішальне значення для класифікації політичних режимів має характер поділу влад, що справляє істотний вплив на конфігурацію, співвідношення, прерогативи і функції владних інститутів. У підсумку важливо, які ролі відіграють глава держави і глава уряду. Через це за базовими параметрами до демократичних режимів належать і конституційна монархія, і парламентська та президентська республіки, республіка із змішаною формою державного правління.

У кожній з них є представницькі органи влади, які формуються на основі загальних виборів, політичні права і свободи визнаються (законодавчо закріплюються) у такому обсязі, що уможливорює легальну діяльність будь-яким політичним партіям та громадським організаціям, навіть опозиційним, державний апарат побудований і діє за принципом поділу влад, визначаються і здійснюються на практиці принципи конституційності і законності, у реалізації державної влади неодмінно беруть участь представницькі органи, а уряди формують партії, які здобули перемогу на виборах.

Демократичні режими діють сьогодні в багатьох країнах, і в кожній мають свої відмінні ознаки. При цьому слід мати на увазі, що базові принципи демократії найбільш розвинуті. Це надбання європейської або євроатлантичної цивілізації. Свої, відмінні традиції демократії мають мусульманська, буддистська та інші цивілізації. Кожна цивілізація упродовж століть відпрацьовувала, утверджувала, зберігала форми суспільного життя, зокрема політичного, вони втілилися у ментальності, звичаях, культурі того чи того народу. Через це не може бути єдиної для всіх країн форми демократичного режиму. І водночас, зберігаючи традицію, спираючись на досягнутий (існуючий) рівень політичної культури певного суспільства, провідні сили, насамперед його політична еліта, можуть і повинні звертатись до світового досвіду, запозичуючи з нього все, що найбільш зівставне з політичною стратегією та національною специфікою цього суспільства. Коли ж ігноруються національні традиції політичної культури або насильно впроваджуються «чужі» форми політичного життя, суспільство платить занадто високу ціну аж до національної катастрофи. Це, зокрема, підтвердив драматичний перебіг подій в Афганістані після введення туди військ СРСР, а в наші дні демонструє приклад низки центрально-африканських країн, Іраку. Є, щоправда, і позитивні приклади, як-от Японія, яка, перебуваючи під американською окупацією, змогла відродити власну політичну систему і утвердити ліберально-демокра-

тичний режим при збереженні монархічної форми правління. Теж слід сказати про більшість країн Європи, які, зазнавши суспільних руйнувань у роки II-ї світової війни, змогли сформувати різні форми державного правління, але утвердити при цьому демократичні політичні режими.

Авторитарний політичний режим теж неодномірний і набирає в різних країнах олігархічної, монократичної або військово-диктаторської форми. У першій з них допускається багатопартійність, але дозволяється діяльність тільки тих партій, які підтримують цей політичний режим. За олігархічного авторитарного режиму зберігається виборність законодавчих органів влади, але знову ж таки долучаються до них лише представники панівних, тобто тих же олігархічних верств.

Єдиновладдя, або конституційно-авторитарний режим, не допускає існування жодних політичних партій, окрім правлячої. Тут проголошується мінімум громадянських прав і свобод, до того ж вони фактично порушуються. Парламент формується на корпоративних засадах: тобто більшість його членів призначається, а не обирається.

Військово-диктаторські режими — зазвичай, тимчасові і встановлюються в результаті військових переворотів. Тоді відміняється конституція, а її місце займають акти військової влади. Політичні партії, громадські організації, представницькі органи влади розпускаються, замість органів місцевого самоврядування управління здійснюють призначені чиновники.

Отже, авторитарний політичний режим (за всіх його різновидів) має такі ознаки: відмова від принципу поділу влад, натомість посилюється виконавча влада, яка зосереджується в руках глави держави чи уряду, обмежується виборність органів державної влади, через що парламент перетворюється на додаток виконавчої влади, істотно обмежуються або навіть ліквідовуються громадянські права і свободи людини, забороняються опозиційні партії та громадські організації. Нерідко за авторитаризму милітаризується державний апарат, застосовуються політичні репресії.

Один з найбільш реакційних типів політичних режимів — тоталітаризм. Він теж має різновиди (нацизм, фашизм, сталінізм), але при цьому характеризується низкою спільних істотних ознак. Глибокий аналіз цього потворного явища бачимо у працях Х. Арендт («Походження тоталітаризму»), К. Фрідріха та З. Бжезинського («Тоталітарна диктатура й автократія»).

Нагадаємо, що термін цей італійського походження (*total* — загальний, всеохоплюючий) — саме Б. Муссоліні у 20–30-х роках взявся творити на Апеннінському півострові тоталітарну державу.

Типовими, найбільш характерними ознаками тоталітарного режиму є: — надцентралізована структура влади, яка на всіх рівнях формується бюрократичним шляхом, через закриті канали. При цьому

можновладці не несуть відповідальності перед виборними органами та виборцями, відсутній законний механізм усунення їх від влади;

- монопольний всеохоплюючий контроль держави над усіма сферами суспільства, повне його одержавлення;
- влада належить одній масовій партії, яка згуртована довкола свого лідера і зрослася з державним апаратом;
- політизація, регламентація і санкціонування всієї життєдіяльності суспільства, постійний поліцейський контроль за поведінкою громадян;
- вимога до громадян активно виявляти відданість і підтримку режиму; громадсько-політичні організації існують формально, стають, по суті, продовженням (філіями) партійних або державних структур;
- монопольна ідеологія, яка обґрунтовує і виправдовує існуючий режим і веде непримиренну боротьбу з усіма іншими ідеологіями та інакомисленням.

Руйнівна роль тоталітаризму проявляється в тому, що за нього між людьми руйнуються всі природні, суспільно значущі зв'язки, їх пов'язує лише ставлення до загального авторитету, до держави. Втрачається людська індивідуальність, кожен стає лише гвинтиком величезного державного механізму. Над усіма панує страх, який приховується надмірною відданістю символам і лідерам.

Отже, тоталітарний режим у чомусь подібний до авторитарного, у літературі трапляється твердження про те, що останній виступає перехідним етапом від тоталітарного режиму до демократії. Цю обставину слід мати на увазі, коли аналізується сучасний політичний режим в Україні.

Для країн перехідного періоду принципово важливо зрозуміти (визнати), які є режими, як вони співвідносяться. Звідси можна зробити висновок — як, звідки і куди відбуваються переходи від одного режиму до іншого.

Щодо демократії, то Р. Даль довів, що вона не є реальністю, це ідеал, образ. Насправді є плюралістична взаємодія різних інститутів як вираження інтересів основних політичних груп і можливість демократично ухвалювати рішення. Історично склалася така ієрархія типів політичних режимів: демократія — тоталітаризм — аристократія (автор — Хуан Ленн). Причому більшість держав — авторитарні, менше з тоталітарним режимом, ще менше — демократичні.

Але тричленка не охоплює розмаїття режимів. Дехто намагався ввести «інституційний плюралізм», «гуляш-соціалізм», «пом'якшений тоталітаризм», а прижився «посттоталітаризм».

Не підтвердився прогноз (сподівання) на прямий перехід від тоталітарного режиму до демократії. Тому вводяться критерії оцінювання (визначення) режимів:

- ступінь плюралізму (у політиці і в економіці);
- спосіб мобілізації (екстенсивний — інтенсивний);
- спосіб здійснення лідерства (тип лідера).

Тож за тоталітаризму відсутні як плюралізм, так і автономні від державного втручання сфери. Цей режим стає способом життя, а не лише політичним режимом. Домінує ідеологія як чинник легітимації режиму, вона визначає і мобілізує через інституційну систему дуже потужних інститутів репресивного і пропагандистського характеру.

Діють як екстенсивний, так і інтенсивний способи мобілізації, перший виявляється в умінні організувати, а другий — покликаний пробудити ентузіазм. Цей режим вимагає не лише підкорення, а й відданості. Через це тут сильна інституціоналізація, процедурно оформлена, узгоджена система дій керівництва (тобто здійснення лідерства) за цього режиму, переважно харизматичного типу, а не з опорою на Конституцію і правові засади, хоча вони існують, але для громадян, а не для вождів.

Авторитаризм як тип політичного режиму якісно відрізняється від тоталітаризму і від демократизму, хоча зовні дуже подібний до обох і сприймається і як той, і як той. Тут широке поле для плюралізму (на базі інститутів громадянського суспільства): приватна власність, недержавні утворення, політичні партії, опозиція. Є сфери, до яких не втручається держава. Ти можеш не погоджуватися з цим режимом, але не можеш виступати проти нього відкрито (за тоталітаризму — щодня демонструй відданість йому, за демократії — говори, що хочеш, і роби теж, лише не порушуй закон). Ідеологія тут існує, але не в артикульованому вигляді. Щодо способів мобілізації, то екстенсивний тут розвинений слабо, а інтенсивний зовсім не працює. Стиль керівництва, способу його здійснення відзначається відкритістю, а отже, і можливістю поєднання різних елітних груп (за тоталітаризму їх формування відбувається в закритому режимі, за цілком номенклатурними критеріями).

6.3. Політична система сучасної України

Ще 15–20 років тому в нашій країні панував (щоправда, дещо ослаблений) тоталітарний режим. У нас існувала єдина і обов'язкова для всіх ідеологія — марксизм-ленінізм, будь-яке інакомислення жорстоко каралося. Формально в СРСР, до якого входила і Українська РСР, існувала Конституція, яка була ухвалена 1936 р. — у період масових репресій, а останній варіант Конституції СРСР був затверджений 1977 р.

(відповідно в УРСР у 1978 р.). Влада формувалася шляхом виборів, але за однозначним вибором Комуністичної партії, яка виступала ядром усіх державних, громадських організацій, керувала всіма напрямками суспільного життя. Від кожного громадянина, починаючи з дитячого віку, вимагалися відданість і підтримка режиму. Усі прояви життєдіяльності, навіть приватне життя, суворо регламентувалися і контролювалися. Жорстокі, криваві засоби утвердження тоталітаризму зруйнували існуючу соціальну структуру, розірвали традиційні суспільні зв'язки. Упродовж десятиліть легально і організовано здійснювався систематичний терор.

Спочатку перебудова (кінець 80-х років ХХ ст.), а потім рух за державну незалежність України підірвали і значно послабили панування тоталітаризму, однак не викоринили його повністю й остаточно. Демократичні нововведення (політичний та ідеологічний плюралізм, ліквідація монополії КПРС, відсторонення її від державної влади, гласність, вільні вибори органів влади) принципово змінили характер політичного режиму, але ще не стали панівними та визначальними. Громадяни, які роками жили в атмосфері страху, свавілля влади і беззаконня, поступово звільняються від цієї спадщини. Але владні структури, чиновництво, ідеологічно перелицювавшись, багато в чому зберегли навички і досвід правління за тоталітаризму. А катастрофічний обвал економіки, різке падіння рівня життя мільйонів людей, стрімке соціальне розшарування на бідних і багатих уповільнили процеси демократизації, натомість стали сприятливими умовами для утвердження авторитаризму, збереження і відродження елементів тоталітарного режиму. Саме так можна охарактеризувати політичний режим у сучасній Україні — він зберігає чимало пережитків тоталітаризму, має виразні ознаки авторитаризму і водночас у ньому поступово і неухильно набирають сили демократичні тенденції. Як показав досвід початку нинішнього століття, подібна «суміш» загрожує можливими суспільними конфліктами, дискредитацією влади і водночас її відхиленнями у бік тоталітаризму, наступом на молоду демократію. Події осені–зими 2004 р. надали цим процесам загальнонаціональної підтримки та енергії. Проте перемога іншої політичної сили на парламентських виборах 2006 р. та дострокові вибори до Верховної Ради у 2007 р., особливо ж прихід до влади Партії регіонів у результаті президентських виборів 2010 р., ускладнили політичну ситуацію, надали їй конфронтаційного характеру, стимулювали відновлення авторитарних тенденцій. Політична реформа, яка розпочалася в Україні, покликана зміцнити демократичні елементи, розбудити ініціативу і громадську активність населення.

Розділ 7

ДЕМОКРАТІЯ. ВИБОРИ ТА ВИБОРЧІ СИСТЕМИ

7.1. Зміст, ознаки та принципи демократії як форми правління

Слово «демократія» — грецького походження. Його вперше використав давньогрецький історик Геродот. Означає воно «владу народу» або «народовладдя» (*demos* — народ; *kratos* — влада). Там же, у стародавніх Афінах зародилася і набула найбільш розвинутих форм демократія як форма політичного правління. Всі вільні жителі полісу на загальних зібраннях обговорювали і ухвалювали рішення з найважливіших питань державного життя: оголошення війни і укладення миру, затвердження законів, призначення найвищих посадовців, оголошення вироків. Участь у цих заходах вважалася правом і обов'язком, найдостойнішим заняттям вільної людини.

Які ознаки мала тогочасна демократія? Загальна рівноправність, відсутність деспотизму, вибори на посади за жеребом, відповідальність виборних осіб, вирішення найважливіших справ публічно, на загальних зборах усіх вільних. Саме це значення супроводжує дане поняття, його можна розглядати як результат розвитку європейської цивілізації, її грецько-римської спадщини.

Але більше як за 25 століть слово «демократія» не тільки стало повсюдно пануючим лозунгом, але й утратило чітку визначеність та єдиний зміст. Розбіжність у тлумаченнях змісту демократії особливо помітна в наші дні, коли вона стала немовби велінням часу і мало не весь світ став на шлях утвердження та розвитку демократії.

І все ж фактом залишається те, що зрілість чи розвиненість, прогресивність сучасних політичних систем пов'язують саме з демократією. А С. Хантінгтон, відомий своїми працями з цивілізаційних проблем, назвав прихід низки країн до демократії глобальним процесом. Відомо також, що становлення суверенної держави Україна теж розцінюється (розглядається) і пов'язується саме з демократизацією українського суспільства. Все це зумовлює постійний і глибокий інтерес політичної науки і практики до проблем демократії.

Насамперед відзначимо, що сучасна політологія використовує термін «демократія» у кількох значеннях.

У своєму первісному значенні воно означало форму правління, за якої ухвалення політичних рішень здійснюється прямо, безпосередньо всіма громадянами. Цю форму називають прямою демократією або демократією участі.

Форму правління, де громадяни здійснюють своє право не особисто, а через своїх представників, обраних ними і відповідальних перед ними, теж називають демократією — представницькою або плюралістичною.

У літературі демократією називають також форму правління, де влада більшості реалізується в рамках конституційних обмежень, які мають на меті гарантувати меншості умови для здійснення певних індивідуальних і колективних прав (свобода слова, віросповідання тощо). Це ліберальна або конституційна демократія.

Нарешті демократією називають політичну або соціальну систему, яка ставить за мету звести до мінімуму соціальні та економічні відмінності членів суспільства. Таку форму прийнято називати соціальною демократією. Є й інші трактування терміна «демократія».

Уже Аристотель розрізняв демократію у вигляді нічим необмеженої влади більшості і демократію як владу більшості в межах закону. Середньовічні общини, цехи, гільдії були нічим іншим як опорою демократії — зародком громадянського суспільства, де індивіди діють самостійно, розв'язуючи своїми силами власні проблеми. А революції Нового часу (починаючи з Французької), виступаючи під гаслами свободи, рівності і братерства, громлячи абсолютизм, насправді через свою революційність зруйнували такі цінності громадянського суспільства, як вільна політична самодіяльність, автономія і самоорганізація.

Очевидно, подібні процеси відбувалися і на українських землях. Щоправда, була тут і відмінність. У західноукраїнському краї абсолютизм остаточно так і не знищив елементи місцевого самоврядування, тож після революції 1848 р. вони швидко відродилися. На українських територіях, які опинилися під спікетром московського царя, реформи Петра I і Катерини II насильницькими методами (ліквідація магдебурзького права міст, земських установ, поголовне закріпачення) надзвичайно посилили владу держави над суспільством. Винятковий бюрократизм різних видів і повне відсторонення нації від будь-якої участі в державних справах — таким стало політичне життя в Російській імперії. Більшовицька революція, проголосивши «царство свободи і рівності», насправді ознаменувалася надмірним централізмом і новим, ще небаченим в історії підкоренням суспільства державі, всіх сторін суспільного життя всюдисущому оку центра.

Звідси можна зробити висновок: демократія, яка зародилася в Греції у стародавні часи, за рабовласницького устрою, не обмежилася одним районом і однією суспільною формацією. Навпаки, вона своєрідно

проявилася в середньовічну добу і в Нові часи, то змінюючи додемократичні форми правління, то виступаючи попередником монархії, імперії, абсолютизму.

Ще суперечливіша доля демократії в минулому, у XX ст. Якщо XIX ст. ознаменувалася у багатьох країнах Європи розквітом ліберальної «демократії свободи», то XX ст. позначене тяжкими поразками і відступами демократії — мільйонні маси, які виступили на політичній арені, виявилися більше зацікавлені в «демократії рівності», ніж у свободі. Враховуючи цю обставину, А. Токвіль, Р. Арон однозначно говорять про демократію як про відсутність соціальної нерівності, як про суспільство безладної мішанини людей найрізноманітнішого походження. Ця «наукова» теза про демократизацію суспільства як усунення відмінностей у ньому сприймається масами як вимога фактичної, тобто матеріальної рівності.

Однак освічена людина уже розуміє, що така демократія (фактична рівність) неможлива за визначенням, оскільки ігнорує кардинальну природну нерівність людей. До того ж, якби хтось спробував запровадити фактичну рівність, він неминуче змушений був би вдаватися до свавілля, беззаконня, безперервних суспільних пертурбацій, щоб час від часу втискувати від природи неоднакових людей у «прокрустове ложе» рівності. Особливо виразно і жорстоко це продемонстрував більшовицький експеримент — революція і соціалістичне будівництво в СРСР.

Однак це аж ніяк не говорить на користь того, що демократія заперечує принцип рівності. Вона визнає його в значенні рівності можливостей, а не однаковості індивідів. Саме такий підхід «штובה» кожного на якомога повнішу реалізацію своїх можливостей, що, з одного боку, посилює відповідальність особи за свою життєву долю, а з другого — виступає гарантією принципу рівності.

Свобода ж не має об'єктивних (матеріальних) гарантій. Вона стає потрібною, але на певному рівні життя і культури, і до цього рівня маси мають «дорости», а доти вони легко поступаються свободою на користь прагнення до матеріального достатку. Про це обгрунтовано писав ще півтора століття тому К. Маркс: людина «... має їсти, пити і одягатися, перш ніж займатися наукою, мистецтвом, філософією і політикою.» Але вже у XX ст., з розвитком масової освіти, дозвілля, становленням «суспільства споживання» в індустріально розвинутих країнах усе більше людей прагнуть самоствердитися і самореалізуватися в професійній, соціокультурній, політичній сферах, щоб не лише «мати», але й «бути», самоздійснитися як особистості. Отже, бачимо виразний рух від «демократії рівності» до «демократії свободи» з її принципами автономії, самодіяльності.

Одне з поширених трактувань демократії протиставляє її деспотизму, фанатизму, авторитаризму. Але європейський і особливо американський (США) досвід збагатив це розуміння ще й такими ознаками, як прагнення до відкриттів, колонізації, підкорення, першопрохідництва. Така настанова означала принциповий розрив з природними потребами людини, традиційними цінностями, що є характерним для східних цивілізацій. Саме в цей час формується сучасна політика як відкрита змагальність різних соціальних груп у боротьбі за владу перед очима незалежного виборця. Тобто, уже XIX ст. у багатьох країнах Європи формуються соціальні групи з різними інтересами, вони усвідомлюють ці відмінності і здобули законне право захищати ці інтереси, об'єднуючись у політичні партії. Якщо раніше в політиці вбачали боротьбу між добром і злом, то відтепер вона стає ареною протиборства законних інтересів. Політика поступово перетворюється на суто інструментальну сферу — один з різновидів соціальних технологій. Уже забулося (в Європі і США) Гоббсове (і Локка) застереження: держава не виступає носієм всезагального інтересу, перед яким мають впасти ниць усі приватні інтереси. Вона всього-навсього «найманний сторож», який служить громадянам за певну плату. Породжена західною (європейською) цивілізацією безмежна технологізація суспільно-політичних відносин загрожує перетворенню людини на засіб, а природи на сферу свавілля людини. Водночас східна культура виходить з іншої засади — категоричної стриманості від будь-яких дій, що могли б порушити рівновагу в навколишньому світі.

Дуже своєрідно проявляє себе в сучасному світі і сформований європейською політичною культурою принцип нейтралітету правової держави з ідеологічних та моральних питань. На його ґрунті постав загальнодемократичний принцип «все, що не заборонено, дозволено», а його реалізація сприяла розвитку розкутої індивідуальної ініціативи. Але чи дає цей принцип однаково позитивні, як в Європі і США, результати в інших країнах?

Наприклад, в Україні, як і на всьому пострадянському просторі, запровадження цього принципу призвело до того, що одні групи скористались ним для партноменклатурної, а почасти і номенклатурно-мафіозної приватизації. Іншим же, а це переважаюча більшість населення, цей демократичний дозвільний принцип лише «дозволив терпіти» всі наслідки такої приватизації. Отже, реалізація демократичного принципу в одних культурах обертається далеко не демократичними наслідками в суспільствах іншої культури.

Тут, в Україні, усе настійнішою стає потреба у втручанні держави в регулювання суспільних відносин якраз в інтересах демократії. Подібним чином слід оцінити і таку ознаку західної демократії, як вільна

конкуренція в економічній сфері. Принцип демократії передбачає рівні можливості для самодіяльних індивідів, але такими навіть в умовах високоіндустріальних країн можуть бути далеко не всі, решта ж потребують тієї або тієї форми державної підтримки. І знову ж підтвердження цього бачимо в умовах сучасної України, де «шокове», стихійне запровадження ринкових відносин виштовхнуло мільйони людей із сфери виробництва, залишивши їх без легальних і достатніх джерел існування.

Вітчизняний і зарубіжний досвід показує, наскільки загрозливим для суспільства є застосування критерію економічної рентабельності (а це одна з вимог ринкового господарства, яке засноване на ринково-самодіяльному способі життя) до таких сфер, як наука, культура, освіта. Цілком зрозуміло, що без підтримки держави ці та інші галузі духовного виробництва і пов'язана з ними інфраструктура просто зeszли б.

Отже, з одного боку, демократія вимагає утвердження ринкових відносин і згортання державної опіки, з другого — нестримний економічний лібералізм спроможний за багатьма показниками відкинути суспільство назад і тим самим найнесподіванішим чином звузати соціокультурну базу демократії. Показовий у цьому відношенні парадокс нашого часу: Україна значно відстає від так званих розвинутих країн за власне економічними та технологічними критеріями, але ще й далі зберігає за собою першість за критеріями розвитку «людського чинника» — рівня освіти, професійної підготовки, культури населення.

До цього слід додати, що в наших умовах обґрунтоване, вмотивоване втручання держави може запобігти стихійному запозиченню чи неконтрольованому впливу західних зразків на суспільну мораль, культуру, мінімізувати загрозу національній ідентичності українського народу.

Отже, демократія, будучи продуктом еллінсько-римської (європейської) культури, уже у XX ст. набуває статусу загальнолюдської цивілізації. Однак на цьому шляху доводиться враховувати такі важливі обставини: наскільки широкою є соціально-економічна база процесу демократизації і наскільки політична демократизація зіставна з соціокультурним плюралізмом і терпима до шанованих у даному суспільстві традицій.

Тому сьогодні в політичній науці переважає уявлення про демократію не лише як про власне політичний інститут (чи систему інститутів), але і як про більш комплексне явище, що включає в себе культурний, соціально-психологічний та ідеологічний аспекти.

Прихильники різних концепцій тим не менше одностайні в тому, що демократія характеризується рядом спільних (загальних) ознак. Це:

— визнання народу джерелом влади, сувереном у державі, оскільки саме народу належить установча, конституційна влада в державі,

він обирає своїх представників і може періодично змінювати їх, має право брати безпосередню участь у розробці та ухваленні законів шляхом референдумів;

- рівноправність громадян: демократія передбачає як мінімум рівність виборчих прав громадян;
- підкорення меншості більшості при ухваленні рішень та їх виконанні;
- виборність засадничих (основних) органів державної влади.

Однак утвердження демократичних принципів не є простим лінійним процесом, за підйомом, переважно, настає послаблення «хвилі демократизації». Так і сучасні процеси демократизації не слід розуміти як завершення політичних змін у світі. Найбільш імовірно, що частина країн відступить назад, а сам демократичний процес піде далі, набувши при цьому інших форм.

Немає і не може бути досконалої демократії, але вона найкраща і найгуманніша з усіх досі відомих форм правління. Цілком очевидна відносність, часова і просторова, обмеженість парламентаризму, системи представництва, загального виборчого права та інших атрибутів демократії. Вона не спроможна раз і назавжди вирішити всі проблеми, що стоять перед суспільством. Однак це не може бути достатньою підставою для втрати віри у демократію. Вона виступає швидше за все своєрідною настановою, шкалою цінностей, певною концепцією людини і її місця в суспільстві. Звідси її складність, залежність великою мірою від того, наскільки принципи та механізми демократії доступні розумінню рядового громадянина, від того, що виборці розуміють під справжньою демократією. Саме активна участь громадян у справах суспільства, всіляке поширення громадянської відповідальності надають життєвої сили демократичним формам правління, зумовлюють високу ефективність їх функціонування.

7.2. Засоби масової інформації як важіль демократизації суспільства

Під політикою розуміють сферу спільної діяльності, де реалізують політичні відносини, політичні інтереси, виконуються політичні дії, функціонують політичні інститути, досягаються політичні цілі. У певному сенсі політику можна визначити і як обмін інформацією або як сферу комунікації (спілкування) між суб'єктами політики. Політика, як специфічна сфера суспільної діяльності, потребує спеціальних засобів комунікації (інформаційного обміну), що забезпечують постійні зв'язки між суб'єктами політики, а отже, сприяють реалізації групових цілей та інтересів. Саме завдяки цьому члени суспільства усвідомлю-

ють колективні (спільні) цілі і забезпечується координація діяльності людей і організацій у реалізації цих цілей, єдність волі, цілісність, єдина спрямованість дій людей. Ці засоби одержали назву засобів масових комунікацій або засобів масової інформації (ЗМІ). У нашу мову ввійшла також їх англійська назва — мас-медіа.

ЗМІ — це один з найважливіших інститутів сучасного суспільства, за що й і одержав назву «четвертої влади». Їх поява на арені політики настільки вразила суспільство, що дехто навіть твердив, що ЗМІ замінюють політичні партії, стаючи основним механізмом регулювання та реалізації політичного і, особливо, виборчого процесу. І хоч тут наявна значна частка перебільшення, все ж слід визнати: незаперечним фактом є те, що сучасну політику неможливо уявити без преси, радіо, телебачення, *Internet*.

ЗМІ — це заклади, установи, створені для публічної передачі різних повідомлень. Це — спосіб виробництва, передачі та збереження інформації, це нарешті, — система, яка включає в себе друковані, аудіовізуальні та електронні засоби масової інформації (газети, журнали, радіо, телебачення та інше, а також телеграфні та пресові агентства, рекламні бюро, агентства публік рилейшнз, професійні клуби, асоціації тощо). Вони і виступають як посередник між безперервним потоком подій і широкою громадськістю, тримають її в курсі подій, інформуючи про ту чи ту оцінку цих подій, забезпечують гласність і права особи, сприяють поширенню культури в суспільстві, справляючи вплив на свідомість і поведінку людей.

Однак ЗМІ не є автономними і безсторонніми суб'єктами політичного життя. Навпаки — їхня діяльність регулюється державою через вироблення та дотримання спеціальних норм і процедур, визначених законом.

Через це вони здійснюють значний вплив на сучасні процеси, виступають охоронцем (а в ряді випадків і гарантом) права на свободу думки і слова, на вільне виявлення громадянами своїх поглядів і переконань.

Регулювання діяльності ЗМІ загалом унеможлиблює використання їх на шкоду національній безпеці, цілісності, громадському порядку, задля пропаганди війни і расової дискримінації та спрямовує її (діяльність ЗМІ) на захист прав і свобод людини, підтримання (захист) репутації тощо.

ЗМІ стали важливим суспільним інститутом у незалежній Україні: тут є 10 тисяч періодичних видань, 35 інформаційних агентств, близько 500 електронних ЗМІ, близько 2 млн громадян користуються мережею *Internet*; майже всі жителі України (93%) охоплені телебаченням, більше половини (52,3%) — радіо, майже половина (46,5%) — пе-

редплачують друковані видання. Створено більш-менш ефективну правову базу діяльності ЗМІ. Але слід визнати, що українські ЗМІ поки що займають лише незначну частку інформаційного простору країни — абсолютна більшість книг, періодичних видань, радіо- і телепередач є або російські (РФ) або російськомовні. Це негативно позначається на всіх сторонах життя українського суспільства, робить малоефективною діяльність українських ЗМІ, здійснення ними своїх функцій. А функції ці різноманітні і численні. До них належать такі, зокрема, як:

— інформаційна — одна з найважливіших. Її суть полягає в одержанні та поширенні відомостей про найбільш значущі для громадян і органів влади події в країні та за кордоном. При цьому інформація неодмінно містить коментар та оцінку згаданих подій, що має надто важливе значення, оскільки цей коментар і ця оцінка можуть бути (і найчастіше є) в інтересах певної суспільної групи (тих, хто є власником ЗМІ), а переважно — в інтересах влади. Щоправда, ЗМІ не лише поширюють політичну інформацію (ту, що має суспільну значимість, стосується органів влади), але й повідомляють про спортивні, культурні події, погоду, розважальні передачі тощо;

— освітня — ЗМІ доносять до читачів, слухачів, глядачів різноманітні знання, що дає їм змогу адекватно оцінювати та впорядковувати повідомлення, орієнтуватися в складному і суперечливому потоці різноманітної інформації;

— соціалізація — сприяє засвоєнню людиною політичних цінностей, норм і зразків поведінки, її адаптації до соціальної діяльності, участі в політичному житті;

— критики та контролю — переважно інститутів влади, їх дій, та поведінки чиновників. При цьому в демократичному суспільстві усі суспільні групи, політичні партії — як правлячі, так і опозиційні, мають однакові можливості доступу до ЗМІ, а об'єктом критики (уваги) мас-медіа виступають і всі гілки та рівні влади, і всі напрями державної політики, і окремі громадяни, і самі ЗМІ. При цьому ЗМІ спираються на громадську думку, чий авторитет діє часом не менш адекватно, ніж адміністративні чи економічні санкції. Надійною опорою в діяльності мас-медіа виступає закон, спираючись на який ЗМІ проводять власні (журналістські) розслідування, після публікації (оприлюднення) яких створюються парламентські комісії, відкриваються кримінальні справи, ухвалюються важливі політичні рішення. Для прикладу назвемо важливі публікації в справі вбивства В. Гетьмана, Г. Гонгадзе, Б. Дерев'янка, щодо паливної кризи, поведінки найвищих посадових осіб тощо, які одержали значний суспільний резонанс і змусили владні органи вживати відповідних заходів;

— мобілізаційна, яка виражається в спонуканні громадян до відповідних політичних дій (або свідомої бездіяльності), у їх залученні до політичної діяльності.

Крім того, маючи великі можливості впливу на розум і почуття людей, напрям їх думок, стиль і мотивацію політичної поведінки, ЗМІ активно формують громадську думку, виконують інноваційну, оперативну, інтеграційну та інші функції.

Підсумовуючи сказане про функції, можна твердити, що ЗМІ забезпечують розширену форму людської комунікації, політично виховують широкі верстви населення. Будучи за образом висловом «сторожовим псом» суспільних інтересів, «очима і вухами» суспільства, ЗМІ застерігають від економічних спадів, зростання злочинності, корупції, наркоманії.

Щоб по-справжньому виконувати згадані функції, ЗМІ мають бути (виглядати) незалежними. Умови для цього створює правова держава, а також те, що діяльність ЗМІ ґрунтується на засадах ринкової економіки, що дає їм можливість «продавати» свій «товар» — інформацію і забезпечувати за рахунок цього свою економічну, а відтак, і політичну самостійність. Особливу роль при цьому відіграє реклама, поширення якої приносить ЗМІ значні прибутки, щоправда іноді змушує їх виконувати окремі замовлення рекламодавців.

Для вітчизняних ЗМІ подібне — значною мірою ідеал, але у світовій практиці непоодинокі випадки, коли ЗМІ відмовляють навіть найвищим посадовим особам у виступах, якщо останні не містять нової інформації, або коли мас-медіа ініціювали зміну влади (сумнозвісний Уотергейт у США, коли газета розкрила незаконні дії виборчої команди Р. Ніксона, і він згодом змушений був перед загрозою імпічменту піти у відставку).

На жаль, вітчизняні ЗМІ ще не мають авторитету і досвіду «Бі-Бі-Сі» чи «Таймс», «CNN» чи «Свободи», і тому не рідко вдаються до сенсацій. Хоча і у нас є досвід «5-го каналу», «Української правди», які у вкрай несприятливих умовах виборчої кампанії осені-зими 2004 р. «зберігали обличчя», давали українському суспільству правдиву інформацію і тим самим впливали на зміцнення демократичних засад і остаточну перемогу всенародного кандидата у президенти.

При цьому слід мати на увазі, що, прагнучи мати прибуток, окремі ЗМІ не гребують і недозволеними прийомами (демонстрація насильства, порнографії тощо), що вкрай негативно впливає на читачів, слухачів та глядачів. Постійні передачі про безлад, торжество сили над законом спонукають людей до примирення з цим злом, породжують у них думку про необхідність «сильної руки», яка може зупинити безправ'я, або ж штовхають окремих громадян в обійми різного роду сект, аморальних спільнот тощо.

ЗМІ, будучи частиною сучасного життя з усіма його суперечностями, негараздами, конфліктами, тою чи тою мірою і відтворюють їх. Тому потоки інформації складаються з безлічі суперечливих, часто несумісних одне з одним повідомлень і матеріалів. Через це вони (ЗМІ) не дають і не можуть дати однозначної, правдивої орієнтації для читача, слухача, глядача. Для цього йому необхідно бути критично налаштованим, до певної міри цинічним до будь-якого повідомлення, уміти знайти раціональне (шляхом зіставлення) у тій чи тій інформації, а головне — мати тверді моральні і політичні переконання, власну думку і мету.

Інформаційна революція, яка охопила світ, створила нові можливості для участі громадян в інформаційному обміні, а отже, істотно впливає і на політичні процеси. Так, завдяки кабельному телебаченню стає можливим двосторонній зв'язок — споживач може читати газету, робити покупки, влаштовувати свої фінансові справи, замовляти з бібліотеки і читати книги, виконувати письмові завдання і складати іспити. Навіть більше — глядачі можуть висловлювати свою думку під час опитування громадської думки, а технічні засоби дають змогу ментально підбивати підсумки і оголошувати результат.

Деякі дослідники через це називають ЗМІ засобами загальної демократизації суспільства, оскільки при цьому відкриваються нові можливості для вирішення місцевих проблем, для зміни представницької демократії «демократією участі», скорочується можливість централізованого контролю з боку держави. В окремих публікаціях навіть вживається спеціальний термін для позначення згаданого явища — «теледемократія». Без сумніву, в цьому є раціональне зерно.

Однак не варто й переоцінювати значення і роль новітніх засобів телекомунікацій, пам'ятаючи, як і з якою метою вони використовувалися. Ось показовий приклад. У жовтні 1980 р. телекомпанія NBC запропонувала телеглядачам подзвонити (після теледебатів республіканця Рейгана і демократа Картера) і висловитися щодо шансів на перемогу кожного з них. Підрахунок 727-ми тисяч телефонних дзвінків зафіксував подвійну перевагу Рейгана. Але... час трансляції теледебатів був зручний для жителів західних штатів, де Рейган мав більше прихильників, у містах було більше симпатиків Картера, але через пробки на АТС звідти було важче дзвонити, ніж з сільської місцевості. Вартість дзвінка становила 50 центів, що знижувало бажання найбідніших верств населення, які підтримували демократів, брати участь в опитуванні.

І ще одне зауваження — «теледемократія», набуваючи форми однозначних відповідей на заздалегідь заготовлені запитання, виключає таку важливу стадію для визначення ставлення до події, як обговорен-

ня — від учасника вимагається лише натиснути певну клавішу зі словом «так» чи «ні», без будь-якого аналізу та обдумування. Тут уже присутнє щось із тоталітарної системи, коли громадянину нав'язується певна оцінка, до того ж заснована не на розумі, а на емоціях.

У зв'язку з цим укажемо на таку специфіку впливу ЗМІ, як політичне маніпулювання, тобто приховане управління політичною свідомістю і поведінкою людей, щоб примусити їх діяти (або не діяти) всупереч їхнім інтересам. Грунтується така діяльність, здебільшого, на неправді і ошукуванні з певною корисливою метою. Зауважимо, що цей спосіб соціального управління має низку переваг, порівняно з силовими і економічними методами, а саме — він здійснюється приховано, не спричиняє прямих жертв і крові, не потребує прямих затрат для підкупу чи нейтралізації супротивників. Арсенал політичного маніпулювання практично необмежений. Тут і пряме підтасовування фактів, і замовчування небажаної інформації, і поширення брехні та наклепів, а також такі «тонкі» прийоми, як використання напівправди, ярликів, непривабливих ракурсів показу, евфемізмів (мовне маніпулювання).

Особливого розмаху така діяльність набуває за тоталітарного або авторитарного режимів. Досить нагадати, що в СРСР під страхом жорстокого покарання не дозволялося говорити про голодомор 1932–1933 рр., а натомість таким діячам світової культури, як Л. Фейхтвангер і Ромен Ролан, тут було створено такі умови, що вони всупереч правді писали і говорили, що в СРСР немає голоду. А геніальний П. Тичина, щоб вижити в трагічні роки, змальовував їх словами: «О прекрасний час, неповторний час. Неповторний, невмирущий...».

Маніпулювання нерідко використовується і в демократичних державах, особливо в партійній пропаганді та під час виборчих кампаній. Згадаємо, як у 2004 р. республіканці використали напівправдивий сюжет про військову службу кандидата в президенти США Керрі. Та і в Україні під час президентської кампанії опоненти В. Ющенко часто не гребували найбрутальнішими прийомами для дискредитації супротивника і вихваляння свого кандидата В. Януковича (чого варта лише історія із запереченням його кримінального минулого).

У політичного маніпулювання є вже сьогодні досить вагоме теоретичне і практичне підґрунтя. Найбільш істотним у цьому є використання соціально-політичних міфів, тобто ймовірних ідей, що стверджують певні цінності і норми, які масова свідомість сприймає на віру, без критичного осмислення.

Щоправда, можливості маніпулятивного використання ЗМІ не безмежні. На перешкоді їм стають досвід, раціональне мислення, переконання людей, а також не контрольовані владою системи комунікацій —

сім'я, друзі, колеги тощо. Але не менш важливо, якою є і сама позиція ЗМІ, їхніх співробітників — свідомих громадян певної країни. А ще важливим є характер взаємовідносин влади і засобів масової інформації. Ці відносини залежать від того, якою є сама влада, які проблеми стоять перед нею у даний період, якою є ситуація у світі, зрештою державним чи комерційним є той чи той орган масової інформації.

Є партійні ЗМІ (газета «Форверст» — орган Соціал-демократичної партії Німеччини, «Товариш» — орган Соціалістичної партії України), державні («Урядовий кур'єр»), комерційні («Сьогодні») та незалежні («Дзеркало тижня»). Але в демократичних країнах більшість органів ЗМІ переважно підкреслюють свою незалежність від державно-політичних інститутів. Проте насправді вони мають певні залежності. Так, відома англійська газета «Дейлі телеграф» пов'язана з великим бізнесом, «Файненшл таймс» — з фінансовими колами Лондона, а «Гардіан» — відстоює інтереси реформістських сил.

Нерідко ЗМІ вступають у відкритий конфлікт з урядом, як це було у США під час війни у В'єтнамі, агресії проти Гренади, а у Великій Британії під час війни за Фолькланди і т. д. Проте в тій же Франції ситуація зазвичай була іншою, що дало підставу президенту Ш. де Голлю звернутися до президента США Кеннеді із запитанням: «Як Ви можете управляти країною, не маючи контролю над телебаченням?». Не випадково у Франції державі належить найбільша кількість ЗМІ. Наприклад, Міністерство оборони тут має 38 видань, що виходять щоденним накладом 35 млн примірників, а всі ЗМІ обходяться державі щороку в суму, що перевищує 100 млн франків. До того ж уряд Франції щедро субсидує ЗМІ (понад 10 тис. з 14 тис., що виходять у країні) і тим самим здійснює вплив на їхню діяльність.

Ці та інші подібні факти дають підстави розглядати ЗМІ як важливу складову політичного менеджменту, тобто такої системи управління, в основу якої покладено політичні процеси, передбачення їх наслідків, вироблення рекомендацій для політичного керівництва та забезпечення реалізації їх у політичній практиці.

Особливо важливу роль відіграють ЗМІ на таких важливих етапах політичного менеджменту, як збір і оцінка необхідної інформації для прийняття управлінського рішення, формування інформаційно-аналітичної бази підтримки ухвалення певного рішення, інформаційне забезпечення роботи уряду (органу влади) щодо здійснення запланованого і особливо формування адекватної громадської думки.

Цей напрям діяльності влади і ЗМІ останнім часом набув особливого поширення і навіть одержав спеціальну назву «паблік рилейшнз» (буквально — зв'язки з громадськістю) від абревіатури цього слова PR (звідси, до речі, не зовсім точно створення іміджу або популярності то-

му чи тому політику, явищу у нас називається «піаром» або піаркомпанією).

Не менш важлива роль ЗМІ і в такій важливій складовій політичної діяльності, як політичний маркетинг (від англ. *market* — ринок). Раніше уже йшла мова про те, що політика являє собою специфічний ринок, де відбувається обмін політичних товарів і послуг (влади) на голоси виборців, лояльність та підтримку громадян, і функцією якої є примирення (придушення) чи збалансування конфліктуючих інтересів.

Правда, в демократичних державах змагання за контроль над ринком влади мають відбуватися за певними, зафіксованими в законах та закріпленими в традиціях правилами політичної поведінки виборців і претендентів на політичну владу. Особливо важлива роль ЗМІ в таких напрямках політичного маркетингу, як дослідження рівня політичної культури і політичної свідомості членів суспільства, формування належного іміджу того чи того політичного інституту, політичної доктрини, політичного лідера. Без ЗМІ неможлива мета політичного маркетингу — виявлення і демонстрація суспільству (групі виборців) саме тих якостей і достоїнств претендентів, до яких суспільство (виборці) виявляють особливий інтерес.

Самостійною і важливою складовою політичного маркетингу є вивчення особливостей функціонування ринку влади у суспільстві, зокрема настанов і стереотипів суспільної свідомості, які відображаються в громадській думці. А цю останню можна досліджувати через опосередковані, прямі і спеціалізовані канали надходження інформації. Серед опосередкованих каналів надходження інформації головне місце належить ЗМІ — пресі, радіо, телебаченню, електронним мас-медіа.

При цьому (здатністю опитування громадської думки) ЗМІ виявляють суспільні настрої і настанови, ставлення населення до політичних явищ і дій, осіб, розмаїття політичних орієнтацій громадян (політична функція); інформують про потреби, інтереси і вимоги населення до влади (соціальна функція); забезпечують безперервне стеження (моніторинг) за ефективністю політичних рішень і дій влади, реакцією громадян на політичні ідеї, програми, форми їх подачі (ідеологічна функція).

Ще однією складовою політичного маркетингу є політична реклама, тобто комунікація за допомогою ЗМІ та інших засобів з метою вплинути на установлену модель щодо кандидатів, політиків, партій, інститутів, програм, подій, документів. Різновидами політичної реклами виступають: усна політична реклама, політична радіореклама, політична карикатура, фотографія, політичний плакат, листівка, кінореклама, телереклама, мультфільм, сувеніри. Реклама виконує важливі комунікативні функції: привернення уваги до повідомлення, пе-

редача такої інформації про об'єкт, щоб сформувати в адресата відповідний образ, вплив на адресата, щоб переконати його в тому, що саме цей об'єкт найбільш привабливий і значущий, і тим самим сформувати в нього відповідну настанову, мотив до певних бажаних для об'єкта дій.

Розвиток ЗМІ, особливо телебачення, веде до своєрідної «театралізації» політичного процесу, у результаті чого політичні події, насамперед виборчі кампанії, набувають вигляду своєрідної вистави чи спортивного репортажу. Кандидат, який хоче досягти успіху, має бути актором, уміти вести себе перед глядачами і перед камерами, грати відповідну роль у цьому дійстві. А це висуває специфічні вимоги до ЗМІ. Як відверто, і навіть цинічно, заявляв один з американських політтехнологів: «Ми повинні мати повну ясність в одному — виборець реагує на образ, а не на людину. Значення має не те, що є, а те, що подається, і не стільки те, що подається, скільки те, що виборець сприймає. Через це ми повинні змінювати не людину, а враження, яке вона справляє».

7.3. Вибори — важливий інститут демократії

Засадничою рисою сучасних розвинутих політичних систем, як свідчить зарубіжний досвід, є демократія. Дотримуючись традиційного її розуміння як народовладдя, відзначимо, що пряма участь кожного члена суспільства у прийнятті всіх політичних і соціальних рішень можлива лише в невеликих общинах. Так було в стародавній час, окремі форми безпосередньої політичної участі існують і в наші дні, такі як збори, сходи, мітинги, маніфестації, референдуми. А в сучасному суспільстві і його політичних інститутах найбільшого поширення набула представницька демократія. Один з «батьків» американської демократії Д. Медісон трактував цей принцип так: «... коли шляхом простої передачі повноважень воля найбільшого політичного організму може бути зосереджена в одній установі, а її потуга використана для будь-якої необхідної для загального блага мети.» Принцип представництва означає, що інтереси і воля народу даного суспільства об'єднуються і виражаються представницькими органами. А найбільш поширеним у сучасних державах способом формування політичного представництва є делегування влади. Отже, сучасна демократія являє собою поєднання двох форм народовладдя — прямої, плебісцитарної та представницької демократії. Механізмом реалізації принципу представництва, процесу делегування влади є вибори, а точніше — виборча система. Остання є настільки важливою для здійснення народовладдя, що дехто вважає: демократія взагалі зводиться до виборів тих, кому доручається безпосереднє владарювання і управління суспільними справами. Переваги і недоліки демократії —

тобто представницької системи, процесу делегування влади реалізуються насамперед через технологію виборів. Сучасні французькі дослідники П. Лалюм'єр та А. Демішель вважають, що демократію можна визначити як режим, за якого правителі призначаються шляхом вільних і чесних виборів. Ця особливість прямої і представницької демократії знайшла своє відображення і в Декларації прав людини: «Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю державою безпосередньо або опосередковано через вільно обраних представників. Воля народу ...має знаходити свій вияв у періодичних і незфальшованих виборах, які мають проводитися на основі загального і рівного виборчого права, шляхом таємного голосування» [50; 53].

Вибори існують давно як процедура безпосереднього обрання або висунення певних осіб шляхом відкритого чи таємного голосування для виконання громадських функцій.

Сьогодні важко знайти країну, в якій не проводились би вибори до органів політичної влади. Але далеко не всі вибори можна вважати демократичними. Ця проблема особливо актуальна для України, де останнім часом у суспільстві багато нарікань саме на недемократичність виборів. Натомість вибори президента у 2004 та 2010 рр. своїм драматизмом, тривалістю і результатом виразили складність утвердження демократії в Україні.

Насамперед відзначимо, що тип виборів залежить від характеру політичного режиму в певній країні. За умов авторитарного режиму всі основні рішення про склад депутатів, зміст передвиборчих програм ухвалюються наперед політичним керівництвом країни (хунтою, олігархією, монопольною партією тощо). Кандидати, як правило, виступають анонімно як представники правлячих партійно-державних структур, а не виборців. За тоталітарного режиму справжня суть виборів прихована ідеологічними ярликами, застосовуються безальтернативні форми демократії, що створюють ілюзію всенародної підтримки, що ще донедавна спостерігалось в Україні. Прихований від більшості населення механізм виборів полягав у тому, що, незважаючи на наявність формального права виборчої ініціативи трудових колективів і формального права вибору, реальне право виборчої ініціативи, а відповідно і вибору кандидатів було в партійної бюрократії. Але формально — юридично ця практика відійшла в минуле.

Для нашої країни, де демократичний режим ще не має глибокого коріння, де активно діють антидемократичні сили, реальністю є поступовість переходу колишнього режиму до нового за умов періодичної втрати підтримки населення. Саме в цей час конкуруючі сили зникають до атмосфери демократичних виборів, а опозиція від критики і звинувачень переходить до вироблення навичок та смаку майбутньої роботи у владі та управлінні. Тривалість цього періоду, як показує досвід багатьох країн,

охоплює десятиліття, кілька поколінь, серію демократичних виборів. Поспішність, яка диктується бажанням одразу перейти до демократії, як свідчить той же досвід, нерідко призводить до швидкого відновлення авторитаризму, одягненого у псевдодемократичні шати. У цій ситуації кожен по-справжньому демократичні вибори є невеличким, але необхідним кроком на важкому і тернистому шляху становлення демократичного ладу. Він набуває форм правової держави і громадянського суспільства, де рівного розвитку набувають держава, суспільство і особа. У таких суспільствах вибори виступають реальним механізмом формування політичних еліт, дають можливість громадянам впливати на офіційний політичний курс відповідно до своїх потреб. Отже, вибори до органів влади тут виступають легітимними каналами взаємодії офіційних і неофіційних суб'єктів за умови вільного волевиявлення громадян.

Зрозуміло, що характер виборів залежить і від того, представників до якого органу обирають на них. Найбільш поширені вибори до законодавчих органів (парламентів) та до регіональних і місцевих представницьких органів влади. Дедалі частіше практикуються вибори керівників виконавчої влади (президента — у США та Франції, губернаторів, префектів — там же, ще недавно — голів місцевих адміністрацій в Україні). Рідше, але застосовується принцип виборності у формуванні органів судової влади — суддів, судових засідателів, присяжних. Також розрізняють вибори загальні і місцеві, чергові і дострокові. При цьому демократизм виборів проявляється в постійному вдосконаленні виборчої системи, тобто порядку організації і проведення виборів, закріпленого в юридичних нормах та практиці.

Виборча система включає в себе виборче право і виборчий процес (виборчу процедуру). Виборче право має два значення: а) право громадянина брати участь у виборах у ролі виборця (активне виборче право) і в ролі кандидата (пасивне виборче право); б) сукупність юридичних норм, які регулюють участь громадян у виборах, організацію і проведення виборів, взаємовідносини між виборцями та виборними органами, а також порядок відкликання обраних представників, котрі не виправдали довіри виборців.

Зрозуміти сутність і значення виборчого права допоможе розкриття найважливіших його принципів.

1. Принцип всезагального виборчого права, який означає, що право участі у виборах надається всім повнолітнім громадянам. Однак демократична система передбачає також і обмеження для участі у виборах, які називаються виборчими цензами — одні для активного виборчого права й інші — для пасивного. Так, для одного це віковий ценз — право брати участь у виборах за умови досягнення певного віку: в Україні з 18 років, в окремих країнах з 20 — 25 років тощо; ценз осілості — ви-

борче право надається тим громадянам, які проживають певний час на території, де відбуваються вибори; ценз статі — виборчим правом наділяються тільки чоловіки, він діяв у багатьох країнах майже до кінця минулого століття; майновий ценз — виборчим правом користуються особи, які володіють майном або доходом певної цінності.

Значно жорсткіші обмеження для пасивного виборчого права: віковий ценз — в Україні — 21 рік для народних депутатів, 35 років для президента, для депутатів парламенту у США та Японії — 30 років, у Франції — 35, у Бельгії та Іспанії — 40 років.

2. Принцип рівного виборчого права, який означає, що кожний виборець однаковою мірою впливає на результати виборів (один виборець — один голос) і жоден кандидат не має ні переваг, ні обмежень порівняно з іншим кандидатом.

3. Право вільного виборчого права означає, що вибори являють собою можливість, якою виборець може, але не зобов'язаний скористатися.

4. Принцип прямого виборчого права, який означає, що у виборця є можливість проголосувати безпосередньо «за» чи «проти» кандидатів на виборні посади чи депутатські місця. Непрямими виборами є ті, в ході яких між виборцями і тими, кого обирають, є посередник (виборці у США), або коли громадяни обирають лише нижчий ступінь представницьких органів влади, а вже ті обирають вищі органи влади.

До принципів демократичних виборів необхідно віднести особливо поширену останнім часом практику громадського контролю за виборами. Присутність спостерігачів як зарубіжних, так і вітчизняних може підвищити авторитетність виборчого процесу для держави, в якій відбуваються вибори. Ця практика застосовується і в Україні, зокрема на останніх кількох парламентських виборах та президентських виборах 2004 та 2010 рр.

В Україні, згідно зі статтею 71 Конституції України, вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Виборчий процес або виборча процедура — це заходи держави з організації і проведення виборів, зокрема призначення дати виборів, створення виборчих органів, організація виборчих округів, дільниць, складання списків виборців, реєстрація кандидатів у депутати, виготовлення виборчої документації, фінансова підтримка виборів, охорона порядку в ході їх проведення, визначення результатів голосування.

Окремо слід сказати про таку складову виборчого процесу, як виборча (передвиборна) кампанія. Це — дії безпосередніх учасників виборів, які змагаються на виборах (самих кандидатів, партій, громадських організацій), тобто висунення кандидатів, агітація за них тощо. Офіційно

ця кампанія розпочинається з дня проголошення акту про призначення виборів (зазвичай це робить держава) і продовжується до дати виборів. В Україні ж виборча агітація починається тільки після реєстрації кандидатів в окружній (або Центральній) виборчій комісії. Виборча боротьба — основне поле діяльності політичних партій у демократичному суспільстві. Кожна партія піклується про розширення свого електорату. Електорат (від лат. *elector* — виборець) — це контингент виборців, які голосують за того чи того кандидата чи партію на виборах. Хоч йому властива деяка відносна стабільність, все ж електорат не є якоюсь чітко визначеною соціальною групою. Особливо це характерне для країн, де відбувається активний процес соціальної диференціації, який супроводжується виникненням нових політичних партій і соціальних рухів. А ці останні, зрозуміла річ, претендують на роль виразника інтересів усього народу. Нерідко для перемоги вони утворюють політичні блоки і союзи. Але тільки цих заходів (свого роду передвиборної демократії) ще недостатньо для перемоги на виборах. Необхідний цілий ряд інших факторів: наявність фінансових коштів, які дали б змогу широко розгорнути передвиборну агітацію; авторитетність, прийнятність партії в очах виборців; політична новизна ідей; привабливість кандидатів як особистостей і як політиків; актуальність і реалістичність передвиборної програми партії чи блоку.

Окремі вимоги висувуються до головного «героя» виборчої кампанії — кандидата в депутати чи на виборну посаду: він має бути відомим (знаним) у виборчому окрузі; професійно компетентним, володіти навичками ораторського мистецтва, мати необхідний рівень здоров'я, щоб витримувати велике фізичне та моральне навантаження, уміти швидко орієнтуватися в екстремальних ситуаціях, спроможним управляти своїми емоціями, уміти невимушено і природно триматися та говорити перед мікрофоном, телекамерою, уміти слухати людей, здатним працювати в команді в ролі лідера і т. д. і т. п.

Головною ж діючою особою у виборчій кампанії виступає команда професіоналів, завдання якої «розкрутити» кандидата, організувати і зв'язати в єдине ціле всі технологічні процедури виборів. Тому до неї висувуються свої специфічні вимоги. Успіх, отже — і перемогу, як правило, забезпечить та команда, члени котрої вірять в успіх своєї діяльності, професіонали і компетентні в справі, психологічно сумісні, дотримуються жорсткої виконавської дисципліни, здатні до синхронності дій і взаємодоповнюють один одного, мають резерв для посилення необхідних напрямів.

Команди кандидатів розрізняють за чисельністю, масштабами проєктів та дій, але вони, водночас, мають більш-менш однакову структуру, побудовану за ієрархічною ознакою. На чолі перебуває керівне ядро, куди

входять координатор, керівник виборчого штабу, його заступник, керівники секторів (напрямів). Сюди належать фінансова структура, служби безпеки та довірених осіб, юрист, медик, технічні представники, які забезпечують діяльність організаційного ядра. Окремі групи становлять фахівці, що виконують конкретні завдання (зв'язок із засобами масової інформації, органами влади, громадськістю, забезпечення транспортом тощо), а також безпосередні виконавці поточних завдань керівників секторів (агітатори, поширювачі агітаційних матеріалів, журналісти, соціологи тощо). У кожній групі її члени можуть працювати добровільно, без оплати, але зазвичай всі члени команди, а учасники перших двох груп неодмінно, працюють на постійній основі і за досить пристойну плату.

Кульмінація виборчої кампанії — власне вибори, голосування, підрахунок його результатів та їх оголошення. В окремих країнах голосування є не лише правом, але й обов'язком, за невиконання якого належить штраф (Бельгія, Австралія) і навіть тюремне ув'язнення (Пакистан), в інших обмежується кількість кандидатів в одному окрузі (Велика Британія).

Результати виборів за даними голосування визначаються на основі двох систем — пропорційної та мажоритарної. Мажоритарна система означає, що обраним вважається той кандидат чи список кандидатів, який набрав передбачену законом більшість голосів. А більшість буває абсолютною (50 % плюс один голос і більше) і відносною, коли перемагає той кандидат, який набрав голосів більше, ніж кожний з його суперників. Очевидні переваги такої системи — у ній закладені можливості формування стабільного і ефективного уряду, вона дає змогу добре організованим партіям порівняно легко перемагати на виборах і створювати однопартійні уряди. Однак є в цієї системи й істотні вади: значна частина виборців (інколи до 50 %) залишається не представленою в органах влади, партія, яка здобула на виборах менше голосів, ніж її суперники, може мати в парламенті більшість. Отже, ця система сприяє формуванню більшості в органах влади, але допускає невідповідність між набраними голосами і одержаними мандатами.

Пропорційна система долає цей недолік тим, що тут мандати розподіляються пропорційно до кількості поданих голосів. Це найбільш поширена сьогодні виборча система. Вона має два різновиди: пропорційна система на загальнодержавному рівні, коли виборці голосують за політичні партії в межах усієї країни, а виборчі округи не створюються; пропорційна система в багатомандатних округах, де депутатські мандати розподіляються на підставі результатів виборів партій у виборчих округах. Завдяки цій системі в органах влади представляється реальна картина політичного життя суспільства, забезпечується зворотний зв'язок між державою і громадянським суспільством.

Проте і в цій виборчій системі є недоліки: як формувати уряд, коли до парламенту ввійшли різні за своїми завданнями і цілями партії, зв'язок між депутатами і виборцями практично відсутній, оскільки голосують за партії, а не за конкретних кандидатів, кого має «слухати» депутат — власне сумління чи партію, перемога якої привела його у парламент.

В Україні від початку державної незалежності була мажоритарна система, останнім часом існувала змішана. А з 2006 р. до всіх органів влади вибори відбуваються лише на засадах пропорційної системи, тобто за списками політичних партій. Закон 2010 р. змінив ці умови щодо виборів до органів місцевого самоврядування, починаючи з виборів осені 2010 р., вони проводитимуться за змішаною виборчою системою.

Але не тільки і не стільки виборча система визначає ефективність виборів. Для цього необхідні певні передумови. В теорії доведено і практикою перевірено, що зовсім не кожний народ і не завжди здатний виділити до влади кращих з допомогою загальних виборів. Так, знаменита Французька революція XVIII ст. розпочалася величезним збудженням народу, проголосивши всенародні вибори до Національних зборів, а завершилося це тим, що щойно обрані депутати відразу відмінили накази виборців і право свого відкликання. Все завершилося правлінням «іменем народу, задля народу, але без народу».

Отже, не слід убачати у виборах панацею вирішення всіх соціально-політичних проблем за будь-яких суспільних умов. Що ж до передумов ефективності виборів до органів влади, то серед них відзначимо розвиток відносин власності. Людині, яка володіє власністю, є що втрачати і що захищати, її інтереси потребують відповідних механізмів їх артикуляції та захисту. І вибори є одним із таких механізмів, з допомогою яких можна безболісно усунути (змінити, переобрати) керівників, які не забезпечували умов реалізації матеріальних інтересів значної частини, а то й більшої частини виборців. Так, у 1978 р. кандидат у президенти США Р. Рейган на теледебатах звернувся до телеглядачів із запитанням, чи вважають вони, що нині живуть краще, якщо так, то вони можуть голосувати за діючого президента Д. Картера. Якщо ні, то очевидно, що американці потребують зміни. Відомо, з якою перевагою переміг Р. Рейган.

Важливе значення мають, крім економічних, також соціальні чинники, а серед них наявність економічно заможного «середнього класу», який становить більшість населення країни і разом з такими соціальними інститутами, як сім'я, церква, корпорація, політична партія, забезпечують політичний порядок в умовах конкурентної боротьби.

Серед політичних передумов, необхідних для ефективності демократичних виборів, варто назвати існування повноцінного громадянського суспільства з його інститутами — розвинуту багатопартійність, стали і досконалу законодавчу базу, незалежні засоби масової інформації.

Ще одна важлива передумова ефективності виборів — відчуття виборцями своєї історико-національної спільності. Саме це виступає основою патріотизму, поваги до закону, запорукою високої політичної культури народу, демократичних традицій, державної відповідальності. Кажучи простіше, тільки на цій основі в політичному житті встановлюються і сприймаються громадянами «правила гри» — норми, зафіксовані у конституції та виборчому законодавстві.

Вибори в Україні стали важливим засобом демократизації політичного життя. Починаючи з перших демократичних виборів 1989 р., вони відбуваються регулярно, відповідно до закону і на всіх рівнях — від місцевих органів влади до президентських. Уперше 1994 р. легітимно, на основі результатів виборів відбулася зміна президентів — замість Л. Кравчука ним став Л. Кучма, який підтвердив свій мандат і в 1999 р. Але справді демократичним, навіть доленосним стало обрання Президентом України у 2004 р. В. Ющенко. Постійно вносяться зміни у виборче законодавство, у 2004 р. запропоновано пропорційну систему виборів, щоправда під час виборів ще не мало трапляється порушень — як у ході виборчої компанії, так і в процесі голосування, а особливо під час підрахунків голосів і під час оголошення виборів. Показовими в цьому аспекті були вибори мера міста Мукачеве на Закарпатті в 2004 р., на хід і результати яких була дуже різка реакція як деяких політичних сил в Україні, так і зарубіжних організацій (ОБСЄ, Рада Європи). Мабуть, найбільш бруднішою у цьому контексті була кампанія щодо виборів Президента України у 2004 р. Верховний Суд України 3 грудня 2004 р. відмінив результати повторного голосування 21 листопада 2004 р. через грубі, масові, системні порушення закону про вибори. Щоб убезпечитись від політичних дій, Верховна Рада України навіть внесла зміни до Закону про вибори Президента України. Нарешті своєю окремою ухвалою Верховний Суд України підтвердив, тобто легітимізував результати голосування 26 грудня 2004 р., згідно з якими Президентом України став В. Ющенко. Натомість результати президентських виборів 2010 р. були визнані законними і демократичними як політичними силами в Україні, так і зарубіжною громадськістю. Отже, як і скрізь у демократичному суспільстві, так і в Україні вибори продовжують відігравати важливу роль у політичному «оздоровленні» нації, українського суспільства в цілому.

Розділ 8

ДЕРЖАВА. СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ І ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

8.1. Сутність, призначення та ознаки держави

Влада та держава є ключовими елементами, що об'єднують довкола себе усі явища і процеси світу політичного. Саме поняття «держава» (*stato, staat, etat, state*) ввів у науку політики Н. Макіавеллі (XVI ст.). Проте як реальність, тобто певна політична організація суспільства, вона існує з прадавніх часів (Стародавній Єгипет, Вавилон, Китай, Афіни, Рим), греки називали її поліс, римляни — республіка, в українській мові утвердилася назва «держава» — за найменням голови суспільної влади — державця (державника). Упродовж тисячоліть — від зародження донині — це поняття вбирало в себе як найістотнішу ознаку — відносини панування і підкорення. Попри все це категорія «держава» і досі залишається однією з найскладніших для розуміння і пояснення. Пов'язане це не тільки зі складністю, багатогранністю цього суспільного феномену, але й з винятковою роллю, яку держава відігравала і відіграє в житті суспільства.

Для того щоб зрозуміти сутність держави, слід бодай коротко згадати, як, де, коли і навіщо виникла вона, тобто розглянути основні концепції походження держави.

Одна з перших серед них — теократична (від грецьких слів *teo* — бог та *kratos* — влада) пов'язує її виникнення з Божим велінням або від Бога (Стародавній Схід, Єгипет, Афіни). Цю ідею і в наші дні обстоює релігія (насамперед християнство), твердячи, що, попри всю мільнявість характеру і конкретних форм держави, ідея та принципи влади мають божественне походження.

Згідно з іншою, патріархальною концепцією, держава виникла в результаті об'єднання родів у племена, племен у союзи за опіки, батьківського нагляду. Конфуцій твердив, що держава — це велика сім'я, що зобов'язує її правителів дбати про підданих, як батько дбає про дітей.

У добу Середньовіччя та Нового часу (Т. Гоббс, Ж. Ж. Руссо) формуються договірні концепції походження держави, тобто вона є результатом або форма всебічного примирення людей, які у «природному стані» постійно конфліктували. Тут вбачаємо певні натяки на належ-

Розділ 8. Держава. Становлення правової держави і громадянського суспільства ...

ність верховної влади народу, потребу її для взаємодопомоги, взаємності співітуття в суспільстві.

З іменем німецького вченого Л. Гумпловича пов'язана дуже популярна ще донедавна насильницька або завойовницька концепція походження держави. Вона трактує виникнення держави як результат підкорення слабких груп (племен, народів) сильнішими, організованішими. Так, до кінця XVIII ст. вважалося, що східнослов'янські племена не спромоглися створити свою державу, а тому, як писав автор «Повісті минулих літ», запросили правителями до себе норманів (варягів).

Певне поширення мали також психологічна концепція походження держави (вроджена потреба одних людей панувати, а інших — користися), органіцистська (державка є функцією певних органів людини) та інші. Але найбільш впливовою стала розроблена в середині XIX ст. класова або марксистська концепція походження держави. Незаперечними в ній стали твердження про історичний характер держави (вона виникає на певному етапі суспільного розвитку і видозмінюється впродовж історії) та її зв'язок з появою приватної власності, надлишку продуктів, майновою нерівністю членів громад. Шопрала, марксизм обмежив існування держави існуванням класів, що не знайшло підтвердження в подальшому.

Отже, держава виникає тоді, коли в суспільстві з'являється потреба в його новій організації, коли відносини суперечностей між його членами щодо засобів виробництва і результатів праці досягли такого рівня, що виникла потреба в нових правилах, нормах, настановах, законах, які забезпечували б виконання цих правил та норм. Відтепер життєдіяльність людей вирівнюють мірою або її повністю здійснюється у межах, визначених державою, і під її контролем. Іншими словами, держава виступає засадничою структурою правління та порядку, яка покликана обмежувати індивідуальні інтереси і пристрасті, хаос і зловживання заради суспільного блага.

Для виконання цих функцій вона створює відповідні механізми, структури, установи, правову систему, владну систему відносин, які ще називають системою управління (вищі органи влади, офіційні особи, апарат управління всіх рівнів, які здійснюють владу від імені держави). Причому з часом неухильно розширюється цей інструментарій і зростає його роль в усіх сферах суспільного життя.

Отже, саме держава виступає носієм найуніверсальнішого принципу, що дає змогу перетворити різнобарвний конгломерат регіонів і народів, культур і релігій в єдине політичне, адміністративне, соціокультурне, громадсько-економічне ціле, забезпечити порядок, цілісність і життєдіяльність суспільства. Держава представляє суспільство

в цілому, нею і від неї ухвалюються всі без винятку владні рішення, що стосуються всіх членів суспільства і є обов'язковими для виконання усіма ними.

Всі основні політичні процеси розгортаються всередині держави, довкола неї та між державами, через що політика стає сферою відносин, у якій узгоджуються, регулюються і реалізуються інтереси людей за допомогою влади, а головню — держави. Через це вона, держава — головний інститут влади, котрий має складну природу та існує у формі ієрархічної структури. Її можна трактувати і як сукупність норм, що регулюють поведінку громадян, політичні відносини. Нарешті держава втілює в собі соціально-класову структуру певного суспільства.

Послідуючи інституційний, нормативний та соціологічний підходи, можна виокремити сутнісні ознаки держави. Більшість учених-юристів вважає, що насамперед слід назвати так звану субстанційну основу держави, тобто право народу на створення своєї суверенної або автономної публічної влади. Держава — це нація, яка політично самовизначалася. Можна сказати й так: всесвітню історію створили народи, які побудували свої держави, і вона зберегла пам'ять про ці народи саме тому, що завдяки державам були створені матеріальні і духовні атрибути — результати діянь народів і держав (наприклад Єгипетські піраміди, індійські веди, закони Хаммурапі, афінський Парфенон, римське право), які дійшли до наших часів.

Політологія, не заперечуючи важливості названих елементів, виходить з того, що питання про державу — це насамперед питання про її територію, про кордон, які відділяють її від інших держав. А територія — це розміри, масштаби, клімат, географічне розташування, природні ресурси, доступ до моря та інше, тобто територія — це стратегічний ресурс кожної держави, який за значущістю переважає усі інші ресурси. Адаже саме ці фактори вирішальним чином впливають на розв'язання державою її внутрішніх та зовнішньополітичних проблем. Звідси стає зрозумілим, чому впродовж усієї своєї історії держави вважали першочерговим для себе захист, а в разі можливості розширення своєї території.

Іноді територію держави називають її матеріально-природною основою, іншими словами, територія в поєднанні з державою стає соціально-політичним простором. Соціальним, оскільки є середовищем життєдіяльності суспільства, політичним, оскільки визначає просторові межі дії державної влади.

Після 30-літньої війни в Європі (1648) територіальні межі держав вважаються священними і недоторканими. Йдеться не лише про географічне значення державних кордонів, а й про політичне, що означає поширення на дану територію і на все її населення юрисдикції

(правової системи) певної держави. Звідси витікає наступна важлива риса сутності держави — її суверенітет. Суверенітет держави — це її верховенство стосовно всіх інших структур суспільства (сім'я, община, товариство, провінція, асоціація), це також її право на зносини з іншими державами, на захист і реалізацію своїх інтересів.

Однак практично до XIX ст. політико-державні утворення являли собою справжні конгломерати поселень, міст, провінцій, земель тощо. Так, київський князь Святослав, прозваний завойовником, поширив свій вплив на землі Причорномор'я аж до Дунаю. Але політична влада Києва не однаковою мірою покривала величезну територію від Дону до Карпат, від Новгородів до Тавриди, що породжувало внутрішні конфлікти всередині однієї з найбільших держав Європи доби раннього Середньовіччя. Ще більш строкатими були інші політичні об'єднання. Зокрема, у 1500 р. на території сучасної Європи налічувалося майже 500 більш-менш самостійних державних утворень інколи з дуже невизначеними кордонами. Так, на більшу частину Апеннінського півострова претендували водночас папа римський, імператор Священної Римської імперії та імператор Візантії, а крім того, — місцеві правителі та напівавтономні міста-держави.

Ситуація принципово змінилася з формуванням у новітній час центральованих національних держав. Так, у Європі їх кількість до початку XX ст. налічувала близько 25. У результаті склалася нова міжнародно-правова ситуація — кожна з них і всі разом взаємно визнавали право юрисдикції у межах відповідних територій, тим самим кожна держава зобов'язалася не втручатися в юрисдикцію іншої. На чільне місце висувалася здатність держави забезпечувати свою могутність, організовуючи засоби примусу в особі армії, поліції, і завдяки цьому контролювати становище всередині країни й у відносинах із зовнішнім світом. Тут над державами немає будь-якої суверенної влади, саме державі належить визначальна роль у реалізації свого національного інтересу на міжнародній арені.

А це, у свою чергу, стимулює чи навіть провокує можливість застосування несанкціонованого насильства (примусу). І тому кожна держава змушена (через відсутність верховного наддержавного арбітра) дбати про силовий захист своїх життєвих інтересів. За такої ситуації взаємне стримування державами одна одної стає обмежувальним фактором щодо тих держав, які здійснюють політику, що ігнорує національні інтереси інших суверенних держав. Тобто суверенітет держави не означає, що вона має право і можливість робити все, що хоче, ізолюватися від інших членів світового співтовариства. Швидше навпаки — суверенітет держави означає лише те, що вона сама для себе вирішує, як розв'язувати свої внутрішні і міжнародні проблеми, кого запрошувати в союзники, або, за дотепним висловом Ш. де Голля, «не-

залежність — це не що інше, як уміння розпорядитися своєю залежністю».

Підсумовуючи сказане про сутність держави як політичного інституту, відзначимо такі її характерні ознаки:

- наявність особливої групи людей, які здійснюють верховну владу, що делегована їм певним класом (групою) та більшістю суспільства, і які здійснюють управління спільними справами;
- монополія на примус щодо членів суспільства в інтересах пavidної меншості чи більшості населення країни;
- право від імені суспільства виробляти і здійснювати внутрішню та зовнішню політику;
- виняткове право видання законів, обов'язкових для всього населення в межах даної території, а також право збирати податки для власного утримання та інших суспільних потреб.

Окремо слід сказати про такий елемент держави, як державна адміністрація або просто бюрократія. З тих далеких часів, як виникла можливість утримувати певну частину населення, не зайнятого у безпосередньому матеріальному виробництві, його кількість неуповно зростає. Сьогодні вона досягла 10–15 % всього зайнятого населення (у США це майже 20 млн). Майже стільки ж людей охоплює так звана доколдержавна бюрократія (штатні працівники профспілок, політичних партій, громадських організацій тощо). Ця обставина вразно вказує на те, що держава є не лише органом політичного панування, а й самостійним суспільним організмом, у діяльності якого зашкварені усі суспільні групи і в якому зосереджено найширший спектр регулювання та вирішення суспільних суперечностей і конфліктів. Без поліції, армії, суду, прокуратури, величезної кількості управлінь в усіх сферах життя неможливе нормальне функціонування суспільства, взагалі його життєдіяльність. Однак бюрократія з функціонального елемента за певних умов може стати і стає політичною силою (опорою диктатури), а держава розширює свій вплив на всі без винятку провини суспільного і приватного життя (етатизація, тоталітаризм). У цьому випадку величезний клас чиновників, який діє на постійній основі, оплачується з державної скарбниці, у процесі виконання безпосередніх владних функцій нагороджує досвід, значний обсяг інформації, під прикриттям її конфіденційності та секретності виводить з-під контролю громадськості свою діяльність.

Окрім політичних, законодавчих обмежень всесиддя бюрократії, цьому перешкоджають також підвищення політичної і правової культури громадян, посилення спеціалізації, професіоналізму і компетенції чиновників усіх рівнів.

Зрозуміти сутність держави допоможе також розгляд її функцій, тобто обов'язків (зобов'язань), кола діяльності, призначення, ролі держави в суспільстві. Зазначимо, що з розвитком держави, ускладненням її завдань і зростанням обсягів турбот ці функції розширювалися і поглиблювалися. У найбільш загальному вигляді їх можна поділити на функції керівництва (розробка загальних орієнтирів і завдань розвитку суспільства) і управління (вироблення і застосування конкретних механізмів і методів реалізації завдань), на функції внутрішні (політична, організаторська, культурно-освітня, виховна) і зовнішні (захист території, інтересів країни на міжнародній арені, розвиток торгівлі і міждержавних відносин).

Детальний розгляд кожної з них покаже, що, наприклад, політична функція виражається у здійсненні державою влади, тобто у захисті суспільного ладу, запобіганні соціально-небезпечним конфліктам, виробленні програмно-стратегічних цілей і завдань тощо. Правова функція пов'язана з тим, що тільки держава здійснює правотворчість, а отже, встановлює закони і норми, які регулюють суспільні відносини, поведінку громадян, а організаторська функція держави полягає у впорядкуванні всієї владної діяльності: ухваленні і виконанні рішень, формуванні і використанні управлінських кадрів, здійсненні контролю за виконанням рішень, законів, розпоряджень, координації дій різних суб'єктів політичної діяльності. Участь держави в економіці різна за обсягом і змістом у кожній з країн. У нашій ділі для розвитку економіки дуже багато значать податкова політика держави, стимули та санкції з боку держави для розвитку окремих галузей, контроль за діяльністю транспорту, енергетики тощо. Соціальна функція не означає, що держава бере на себе піклування про кожного громадянина — це фікція, обман, утопія. Насправді держава в соціальній сфері має дбати (і дбає — тоді її називають соціальною державою) про те, щоб не зростала, а зменшувалася майнова нерівність, щоб у всіх громадян були однакові стартові можливості для створення і реалізації кожного своєї життєвої програми, щоб мали захист і підтримку біди та нездолені тощо.

Бурхливий розвиток науки, техніки, технології змушує державу постійно дбати про розвиток освіти, її демократизм, безперервність і відповідність вимогам часу. А ці завдання розв'язувати стає дедалі важче, і тому зростає потреба у втручанні держави в розвиток духовних заклад, потреб і запитів людей, формування їх ідеалів, волі, принципів і норм поведінки, громадянськості.

Саме тому і в такій державі громадянин ідентифікує себе не лише з певним територіальним утворенням як таким, але також і з політичною та економічною системою, цінностями і цілями, методами і засобами, способом життя і соціокультурними реаліями, історією і національною долею цієї держави.

Важливе значення має те, якої форми набуває та чи та держава, яке вона має правління і який державний устрій.

Розрізняють дві основні форми державного правління — залежно від становища і характеру найвищого органу державної влади: монархія (влада імператора, короля, султана, абсолютна чи обмежена законом) і республіка (президентська, парламентська, змішана, де влада належить виборним органам).

Формально монархія зберігається майже в 70 країн світу, але це дещобільше давина політичної традиції і збереження поваги громадян до держави. Фактично у цих державах законодавчі функції належать парламентам, виконавча влада — у руках уряду, який підзвітний парламенту.

Що ж до республік як форми правління, то в президентській главі держави і главі уряду — президент, тут існує жорсткий розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову, у парламентській — виборний законодавчий орган формує уряд відповідно до парламентського представництва і контролює фінанси країни.

Є ще республіки зі змішаною формою правління, як ось Франція, де і президент, і уряд однаково залежні від виборця і однаково відповідальні перед ним, що посилює державу і довіру до неї. Але є країни, в яких змішана форма політичного правління лише послаблює кожну з гілок влади, державу в цілому і довіру до неї.

Проте форма політичного правління сама по собі мало впливає на рівень і хід соціально-економічного розвитку країни. Так, і Непал (до 2008 р.), і Швеція — королівства, але незрівнянні рівні життя їх народів, так само як і Куба і Франція — республіки, але і обсяг, і гарантії прав і свобод людини у них просто не співставні.

Для з'ясування сутності, характеру тієї чи іншої держави необхідно також з'ясувати форму державного устрою або територіально-політичну організацію держави, тобто політико-правовий статус її складових частин і принципи взаємовідносин центральних і місцевих органів влади. У теорії визначають три форми державного устрою — унітарну, федеративну та конфедерацію.

Унітарна (а в наш час більшість держав саме такі) держава — це єдина, цілісна держава, з єдиною конституцією, єдиною системою найвищих органів влади і управління, єдиною правовою і судовою системою, де адміністративно-територіальні одиниці (області, штати, округи) не мають ніякої політичної самостійності. Такою є Українська держава, де області (24) не є політично-державними суб'єктами. Винятком є Автономна республіка Крим зі своєю конституцією, яка повністю кореспондується з Конституцією України.

Федеративна держава — це союзна держава, яку складають самостійні суб'єкти — державні утворення зі своєю компетенцією, влас-

ною системою законодавчих, виконавчих та судових органів. Водночас тут є федеральна (загальносоюзна) конституція і забезпечується її верховенство та пріоритет федеральних законів. Розрізняють федерацію, утворену за національно-територіальною ознакою (Росія, Швейцарія) та утворену за адміністративно-територіальною ознакою (ФРН, США).

Що стосується конфедерації, то такі тимчасові союзи самостійних держав нині практично не трапляються. Вони існували свого часу як об'єднання для вирішення тимчасових завдань (у США в роки війни за незалежності, у Німеччині (середина XIX ст.)).

8.2. Правова держава і громадянське суспільство

XIX ст. дало вагомі докази того, що можливість реалізації потенціалу тієї чи тієї нашої пов'язана насамперед зі створенням чи зміцненням власної держави. Але здобути її, а головне — розбудувати в інтересах громадян видається винятково складним завданням. Це стає можливим тоді, коли народ відчуває свою єдність, свій внутрішній зв'язок, свій історичний характер, свої традиції, своє становлення і розвиток, свою долю і призначення, робить їх предметом своєї свідомості, мотивуванням своєї волі. Саме ці завдання у всій величч і складності постають нині перед українським народом.

Головне, щоб держава, влада змогли захистити суспільство від анархії, з одного боку, і від диктатури — з другого. Один з перевірених шляхів до цього — створення політичної демократії і правової держави. Держава стає правовою тому, що потрапляє під владу права. У такій державі чітко визначені форми, шляхи і механізми діяльності держави, водночас гарантовані законом права і свободи громадян. Держава має право ухвалювати той чи той закон, але передусім сама зобов'язана користися цим законом аж до відсутності перед власним судом. Звідси такі базові принципи правової держави: суспільний порядок і захищеність громадянина. Назовні їх дія проявляється в тому, що держава та уповноважені від неї чиновники можуть робити тільки те, що їм належить за законом, громадянам же дозволено робити все, що не заборонено законом.

Сутність правової держави полягає у визначенні способів, якими забезпечуються мета, зміст державного правопорядку. Вона покликана забезпечити оптимальні умови для реалізації здібностей та інтересів громадянина як суверенного і самостійного суб'єкта.

Зрозуміло, що відразу, з появою держави і права, вони не набули цих ознак всезагальності і взаємності. Закон, якщо згадати історію, не відразу входить у життя, а його дотримання у звичку громадян (законотруханість) — у вирішальний засіб регулювання всіх сторін життя суспільства. У правовій державі, де висока правова культура і правова

грамотність громадян, дотримання закону завжди вигідніше, ніж його порушення. Тут правоохоронні органи не є каральними органами, а, по суті, являють собою робочий механізм дотримання правопорядку, захисту прав і свобод громадян і навіть від держави.

Також тут поступово відносини держави і громадян набувають характеру політичної угоди, розширюється неполітична сфера, яка практично відсутня в державній або відокремлена від неї і де громадяни задовольняють свої потреби без втручання держави або на основі, передбаченій законом (підприємництво, торгівля, громадська діяльність, сімейні, родинні відносини та інше).

Це і є громадянське суспільство. У широкому значенні під ним розуміють високорозвинуте в економічному, політичному, соціальному і культурному відношенні суспільство, у вузькому значенні — це позадержавна сфера, для якої характерні відкритість, демократичність, плюралізм, свобода вибору, автономія особи, це форма і процес спілкування між особою і державою.

Питання про сутність і взаємозв'язок правової держави і громадянського суспільства багато в чому сьогодні ще є предметом наукових дискусій. Це говорить про те, що в реальному житті процеси формування правової держави і громадянського суспільства ще далекі від свого завершення. З іншого боку, вони зумовлюють одне одного і, на думку багатьох учених, відбуваються одночасно. Тому стосовно молоді української державності і українського суспільства, що реформується, можна говорити про правову державу і про громадянське суспільство як суспільні ідеали, яких прагнемо, як програму, яку ще належить виконати. І цьому є об'єктивні і суб'єктивні причини.

8.3. Державотворення в Україні: зміст та результати

Насамперед відзначимо, що наш край (територія сучасної держави Україна) освоювався з часу свого заселення, колонізувався, але не завойовувався. Інакше кажучи, з найдавніших часів (VI—IV тисячоліття до нашої ери) тут зберігалася (постійно) якась частка населення. Перші ознаки державності з'являються у V—IV ст.ст. до н.е. як відповідь на потреби улагоджувати внутрішні і зовнішні суперечки — між окремими племенами, між союзами племен і сусідами. Ці суперечності послабили місцеве населення і полегшили вселення на цю територію слов'ян.

Істотно вплинуло на подальшу історію цього краю його географічне розташування на межі Лісу, який уособлював постійну присутність утаємниченої потенційної небезпеки, і Степу, що являв собою справжнє царство вольниці. Ряд дослідників (В. Липинський, Є. Маланюк, І. Лисяк-Рудницький) вважає, що саме ця обставина зіграла

вкрай негативну роль у формуванні характеру (ментальності) української нації.

Наші уявлення про ті часи досить поверхові, оскільки писемних пам'яток предків сучасних українців не збереглося. Про те, яким було їх політичне життя, довідуємося із записів їх сучасників — греків, римлян, готів, а також можемо судити на підставі археологічних розкопок.

Як свідчать ці дані, історично перша форма державності, що виникла на сучасних теренах України, була скіфська. Проте і соціально, і етнічно вона була чужа для місцевого населення, відсторонена від нагальних потреб тубільців. Тутешні люди сплачували їй данину і виживали самотійно. Саме це поклало початок формуванню відчуженості між державою і автохтонним (місцевим) землеробським населенням, яка то посилювалася, то послаблювалася практично протягом усієї української історії.

На суть та форми державності на українських землях, на становлення політичних традицій та стереотипів поведінки наших прашурів вплинули також грецькі міста-держави, що виникли тут у VII—VI ст. до н. е. (Кафа, Ольвія, Херсонес та інші). Ідеї та практика демократії, значна кількість незалежних виробників-власників, притаманні цим полісам, поширилися на значну частину території (археологи знаходять їхні пам'ятки аж під Полтавою) і збереглися у вигляді окремих фрагментів аж до часів козаччини (XVII ст.).

Своєрідну форму державності запровадили тут східні слов'яни (на початку нашої ери). Багато хто з сучасних дослідників вважає її історично першою праукраїнською формою державності. Для неї характерним було прагнення, з одного боку, до колективних форм правління (з опорою на економічно автономну сім'ю та територіальну селянську общину), а з другого — до встановлення сильної, одноосібної влади, яка б забезпечувала порядок і можливість розширення території. Цю ідею суспільного демократизму зберегла і розвинула Київська держава (Русь), яка була спадковою монархією із певною владою народного зібрання (віче), роль котрого поступово слабла, але часом проявлялася досить виразно. Так, 1068 р. віче вигнало з Києва князя Ізяслава, сина Ярослава Мудрого, натомість настановило своїм володарем полоцького князя Всеслава. У 1113 р. на запрошення віче на київський престол зійшов Володимир Мономах.

У ті далекі часи Київська держава виступила спадкоємцем еллінської (грецької) держави. Ще й дохристиянська Русь була відома і чутна в усіх кінцях, а запровадження християнства надало їй особливої слави. Сучасники порівнювали її з Візантією. Демократизм як традиція політичного життя спирався на християнський постулат — рівність перед Богом дає і рівність одного перед одним — і знайшов пра-

вово закріплення у «Правді Ярославівій», яка згодом стала основою законодавства у Великому князівстві Литовському.

Але уже в ту пору (князювання Володимира Великого) джерела засвідчують перші прояви політичного відокремлення населення по берегах Дніпра і вперше проявляються претензії на західні землі України з боку Польщі. Це, як добре відомо, трагічно позначилося на подальшій історії українського народу, на долі його державності. Татаро-монгольська навала посилила відчуження державної влади від власного народу. «Татарські люди» (так іменувалось тоді місцеве населення) вважали за краще для себе сплачувати данину татарам, ніж коритися своєму князю. Такої спотвореної форми набирало тоді первісне самоврядування українського народу.

Наступниця Київської Русі — Галицько-Волинська держава упродовж всієї своєї історії переймалася не турботою про народ, а постійною боротьбою князя з аристократією, з боярами, які прийняли католицизм замість православ'я (зміна віри в добу Середньовіччя означала і зміну національності). Це ще далі відірвало українську знать, еліту, боярство і заможне селянство від української людності.

На противагу цій тенденції в українському суспільстві в XVI ст. зароджуються ідеї заснування лицарства і запровадження принципово нового адміністративно-територіального поділу українських земель, а саме — на базі полків-напіввійськових козацьких формувань. Інакше кажучи, рушійною верствою українського державотворення у XVI–XVII ст. ст. виступає не шляхта (вона полонізувалася), а козацтво. Саме з опорою на нього Б. Хмельницькому вдається звести величуну споруду — християнсько-демократичну козацьку державу. Її ідеологічними засадами стануть: захист православ'я, визволення з-під польського гніту та запровадження козацько-гетьманського самовладдя. На користь того, що це вже була саме держава, говорить таке: у неї були юридично закріплені (Зборівська угода) кордони, власний полково-сотенний адміністративний устрій, своє військо, свій суд, власна податкова система та визнання своєї легітимності з боку Польщі, Московського царства, Валахії, Кримського ханства.

Однак цій державі судилася коротка і трагічна доля. З її загибеллю ідея і практика державотворення на українських землях остаточно розходяться. Як писав згодом М. Костомаров, оскільки всі спроби українців досягти державно-політичної незалежності самостійно закінчувались невдачею, то єдиним виходом для них, який дасть змогу позбутись національного і соціального гніту, є спільна боротьба з іншими поневоленими слов'янськими народами. Сумний результат такого розвитку констатував М. Драгоманов: «Письменний українець по більшій часті працює на кого вгодно, тільки не для своєї України й її

мужицтва. А з другого боку, здавна звикли усі чужі люди хазяйнувати на Україні, не знаючи її, не звертаючи уваги на те, як треба обертатись з українцями» [19; 451]. В українській нації, вважав учений, не виробилась достатньою мірою національна гордість народу, пов'язана з ідеєю власного державно-політичного самостійного існування. Більше того, для українців є характерним доволі негативне ставлення до держави, оскільки вона була переважно чужою.

З особливим драматизмом підтвердилося це в роки визвольних змагань 1917–1921 рр., коли відчайдушні спроби різних політичних груп підняти український народ на створення власної держави були потоплені у братовбивчій війні, чим скористалися антиукраїнські сили в Україні та із-за її кордонів.

Слід визнати, що за радянських часів формально існувала українська держава у вигляді УРСР. Проте це була не держава українського народу, а насамперед формальний атрибут, покликаний приховати напівколоніальний статус краю у великій імперії під назвою СРСР. А що це було саме так, свідчать незаперечні факти. КПРС — реальна керівна і спрямовуюча сила багатонаціональної Радянської держави здійснювала щодо неросійських народів політику, яка ввбирала в себе їх виселення, репресії, справжній геноцид (голодомор 1932–33 рр. щодо українського народу), змішування, переселення народів, формування в усіх республіках СРСР компраторських груп, закамуфльовану русифікацію. У результаті крах тоталітарної системи, розвал СРСР, породивши ейфоричні сподівання на успіх суспільних перетворень, не спричинилися до потужного націє- і державотворення. Цьому завадили і боротьба старих та нових еліт за владу, неготовність місцевого керівництва до управління державою, відсутність у нього чітких позитивних ідей і сильної волі до перетворення їх на потужні будівничі сили. Особливо негативно позначився на суспільній активності панічний страх демократичних і національно свідомих сил України вкотре зазнати поразки у здобутті власної державності.

Все це зумовило звуження всієї суперечливої проблематики суспільних перетворень в Україні на рубежі 80–90 років ХХ ст. до своєрідного «держбуду», тобто простої заміни імперських владних структур національними, чим вправно скористалася стара партноменклатура. Залишившись при владі, вона зберегла контроль над загальнонародною власністю, спираючись на підтримку кланово-кримінальних елементів, і з допомогою уже демократичних процедур забезпечила приватизацію, а точніше — привласнення багатства країни. Вона виміняла свої комуністичні гасла на національно-демократичні лозунги, які стали своєрідним прикриттям її далеко непристойних дій. «Патріотизм» можновладців, як це не раз бувало в історії, виявився нічим іншим, як знаряддям задоволення властолюбних цілей і корисливих інтересів. Держа-

ва, яка покликана стежити за «правилами гри», тобто розробляти і впроваджувати закони в інтересах суспільства і кожного громадянина, нерідко виступає вотчиною чиновництва, яке спрямовує виконання службових обов'язків на власне збагачення, але аж ніяк не на службу народів.

Громадяни ж, позбавлені досвіду і способів боротьби за свої права, до того ж психологічно травмовані блискавичним розвалом СРСР, залишаються один на один зі своїми проблемами і змушені вдаватися до різних форм виживання.

Практика українського державотворення останнього 20-річчя яскраво демонструє виняткову складність і гостроту цього процесу. Суть його зовсім не у формі та кількості державно-самостійницьких установ. Державність для кожного народу дає істотні переваги, головна з яких — можливість самостійно вирішувати власні проблеми. А щоб ця можливість була реалізована, заповідав М. Грушевський, необхідні як об'єктивні, так і суб'єктивні передумови. Серед них перший голова Української Народної Республіки називав наявність у даного народу «енергії розвитку, морально-політичної готовності до боротьби і випробувань, впевненості нації у тому, що вона може вихопити, виховати у своєму середовищі розумних, далекоглядних державних діячів, які не доведуть її до краю загибелі своєю бездумною і неефективною політикою» [12; 82].

Те, що вже сьогодні зроблено на ниві державотворення в Україні, не має однозначної оцінки — є втрати, помилки, невдачі. Але незаперечним є те, що зроблено теж чимало — ухвалено Конституцію, розпочато реформи, зупинено розвал економіки, інших життєважливих сфер. А головне — дедалі більше людей включається у вирішення найрізноманітніших завдань. Саме ця безліч простих справ дає змогу громадянам — усім і кожному — відчувати свою причетність до розбудови власної держави — такої політичної структури, яка б усіляко підтримувала населення у його повсякденних турботах, у його прагненні зробити життя заможним і достойним. Яскраво і переконливо це засвідчили події на київському Майдані у листопаді—грудні 2004 р.

Тож попри всі втрати і невдачі першого етапу державотворення в Україні, своєрідну «приватизацію» цього історичного завдання чиновництвом, успіх його залежить саме від участі народу, усіх громадян, як писав І. Франко, «щоб витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного і політичного життя».

Держава — це надбання народу, його вибір і тому має служити йому, а не навпаки. Такої держави ми ще не маємо. Але вона може і повинна постати, оскільки у нас немає ніяких автономних від держави структур, які могли б забезпечити порядок, цілісність і життєдіяльність суспільства.

Розділ 9

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ, ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ, ОБ'ЄДНАННЯ ТА РУХИ

9.1. Суть, призначення, ознаки та функції політичної партії

Оглядаючи політичне життя сучасного світу, не можна обійти увагою політичні партії, громадсько-політичні об'єднання та рухи — така велика і значуща їх роль у політиці, у житті всього суспільства. Адже саме на них лежить обов'язок вибору мети і завдань суспільного процесу, інтеграції їх у практичну політику, вони виражають засадничі принципи демократії — політичний плюралізм, представництво, виборність посадових осіб.

Щоб зрозуміти сутність і значення цих феноменів, слід проаналізувати основні концепції політичних партій, з'ясувати функції та типологію політичних партій, партійних систем, призначення, типологію та функції громадсько-політичних об'єднань і рухів.

Політичні партії в сучасному розумінні — це дітище боротьби трудящих за громадянські права та результат еволюції різноманітних угруповань у політичному житті різних країн (олігархів і демократів у стародавній Греції, популярів та оптиматів у давньому Римі, гвельфів та гібелінів в Італії, просвітерів та індепендентів в Англії тощо). Провідною лінією їх розвитку була реалізація ідей представництва та виборчого права, які розробили і обстоювали Дж. Локк, А. де Токвіль, Дж.С. Мілль, Б. Чичерін та інші. Ще Е. Берк у XVIII ст. передбачав, що «партійний поділ, незалежно від того, діють партії в цілому в інтересах добра чи зла, є рідчю, невіддільною від вільної системи правління» [7; 124].

Як показує історичний досвід, різноманітність інтересів, орієнтацій, настанов, цінностей, що виступає засадничою характеристикою будь-якого розвинутого суспільства, неминуче зумовлює різні розуміння влади, держави, їх взаємовідносин з громадянами. А визнання законності цього розмаїття інтересів неминуче веде до визнання законності політичних інструментів, які покликані виражати ці інтереси в суспільстві і представляти їх у владі. Такими інструментами і стали політичні партії.

Політична партія — це група людей, об'єднаних спільними та ідеологічними цінностями; це специфічний вид організації; це найбільш активна частина певного класу чи суспільної групи, яка виражає їх

спільні інтереси; це засіб вираження і розв'язання політичних конфліктів у суспільстві. Зрозуміло, що це узагальнене визначення, та в ньому не відображена найважливіша ознака політичних партій, а саме — їх націленість на здобуття влади. Першим указав на це М. Вебер, який вважав партії «громадськими організаціями, що спираються на добровільний прийом членів, ставлять собі за мету завоювання влади для свого керівництва і забезпечення активним членам відповідних передумов (духовних та матеріальних) для одержання певних матеріальних вигод чи особистих привілеїв, або для того чи іншого одночасно» [8; 526]. Саме це робить політичні партії не лише виразником інтересів певних суспільних груп, але й опорною конструкцією як громадянського суспільства, так і політичної системи. У марксистській теорії і практиці найбільш примітною ознакою політичної партії вважається вираження і обґрунтування нею класового інтересу, а отже, і певної ідеології.

На нашу думку, це важлива і невід'ємна характеристика політичної партії, оскільки саме завдяки цьому — наявності певної ідеології — партія може виробляти загальну лінію, стратегію та програму розвитку суспільства в цілому, що є однією з її найважливіших функцій. Щоправда, функції політичних партій залежать як від конкретно-історичних умов, так і від характеру політичного режиму. У більшості країн поява політичних партій на політичній арені була не сприйнята, а державний гімн Великої Британії досі містить слова осуду партій. Проте це, швидше за все, данина традиції, і на тому ж туманному Альбіоні не можна навіть уявити політичне життя без консервативної та лейбористської партій, які по черзі змінюють одна одну у владі.

В Україні, як і в усіх пострадянських державах, де упродовж десятиліть існувала однопартійна система, де партія по суті підміняла державу, панували і своєрідні, далекі від наукових, погляди на сутність, призначення та функції політичних партій. Проте, коли було покінчено з монополією компартії, у суспільстві так і не відбулося дискусії мовою науки про те, що ж таке політична партія, які труднощі, переваги чи втрати матиме українська політика з появою багатьох партій, які партії були в Україні свого часу і які відповідають національній традиції та менталітету.

Тим часом це не другорядні питання. Слід задуматися над тим, чому історично невиправданим виявився досвід існування єдиної правлячої партії. Причина в тому, що така партія неминуче зливається з державою, використовує її методи і перестає бути власне політичною партією.

Але і час появи політичних партій у тій чи тій країні не є довільним: існування згаданих організацій набуває сенсу лише в умовах правової дер-

жави. Через нез'ясованість цих питань у вітчизняній політологічній літературі існує великий різнобій у визначенні функцій політичних партій, у трактуванні переваг та вад багатопартійності тощо. Спробуємо, однак, розібратися в цьому неупереджено.

По-перше, історично і по суті політична партія з'являється як організація, спроможна акумулювати і представляти інтереси певних соціальних верств у державі. Ця представницька функція і сьогодні стоїть на чільному місці в більшості політичних партій. При цьому саме партії беруть активну участь у формуванні цих інтересів, у зіставленні їх з інтересами інших груп, визначають ті пріоритети, які об'єднують зусилля усього суспільства, а також розробляють аргументи для переведення згаданих інтересів у вимоги та конкретні дії.

По-друге, саме партія покликана здійснювати концептуальну теоретичну діяльність, мати потужний інтелектуальний потенціал, щоб знайти, особливо в перехідний період та в умовах суспільної кризи, теоретичні відповіді на проблемні запити практики, збагатити суспільство, владу новими ідеями, реалізація яких забезпечить прориви у несприятливих ситуаціях.

Серед цих ідей особливе місце належить державному ідеалу (в сучасній українській політичній термінології — національній ідеї), його науковому обґрунтуванню в зіставленні з реальним станом суспільства, національною традицією і навіть з забобонами та пережитками у свідомості широких мас. Головне тут, щоб партія не боролася проти об'єктивних суспільних тенденцій, об'єктивної логіки розвитку історичних процесів, а підтримувала їх, спиралася на них.

Ще одна риса, а відтак і функція політичної партії — уміння показати свою своєрідність, відмінність від інших, створити власний імідж. І водночас партія повинна бути здатною на зміну власної структури, постійний саморозвиток. Для цього вона повинна не боятися, а вміти плідно використовувати внутрішньопартійні дискусії. Бо вони не зло, а благо для партії, оскільки сприяють її самопізнанню та самоочищенню. Щоб бути спроможною на це, партія має гарантувати захищеність приватної думки окремого члена партії від дисциплінарного впливу більшості.

Нарешті, ще одна важлива функція політичної партії і водночас заповідь ефективності її діяльності — уміння знайти у своєму середовищі, виховати, підготувати по-справжньому державних діячів: депутатів, мерів, глав адміністрацій, міністрів, навіть прем'єрів та президентів. А коли йдеться про політичну партію у правовій державі, а отже, і в громадянському суспільстві, то слід виокремити і її роль як засобу відстоювання громадянських прав і політичних свобод особи.

Іншими словами, усіма своїми функціями політична партія має сприяти інтелектуальному, моральному, духовному розвитку кожного її члена. Вона, образно кажучи, охоплює організаційно по вертикалі та горизонталі якомога більше секторів суспільства, розгортає там інформаційну та пропагандистську діяльність, виконує виховні функції, мобілізує громадську думку на підтримку програми, яку вона висуває.

Одна з важливих функцій політичної партії — ідейне та організаційне забезпечення виборчих кампаній, висунення своїх кандидатів, здобуття підтримки виборців. При цьому на особливу увагу заслугове робота з молоддю. Адже, здебільшого, свою кар'єру майбутній політик розпочинає, ще будучи студентом, учнем, робітником, працюючи в молодіжній організації певної партії. Беручи участь у виборчій кампанії, у політичних дискусіях, працюючи в комісіях та комітетах виборних органів, молодий політик набуває досвіду, виробляє якості, необхідні для професійної політичної, державної діяльності.

9.2. Типологія політичних партій. Партійні системи

Характер і набір функцій політичних партій безпосередньо пов'язані з їхньою типологією.

У вітчизняній політологічній літературі прийнято виокремлювати чотири спрямування (соціально-ідеологічні орієнтації) політичних партій: а) національно-радикальне (Конгрес українських націоналістів, Українська консервативна національна партія); б) національно-демократичне («Наша Україна», Народний рух України, Українська республіканська партія); в) центристське (Ліберальна партія України, Народна-демократична партія, Народна партія України) та г) соціал-комуністичне (Комуністична партія України, Соціалістична партія України).

Проте більш виразним буде класифікувати ці політичні партії за ставленням до державності України. Це важливо тому, що національне законодавство забороняє діяльність в Україні політичних партій, які не визнають державний суверенітет України і в той чи той спосіб виступають проти нього. Через це всі 184 зареєстровані політичні партії формально визнають Конституцію та Закони України, але деякі з них насправді виступають своєюрідною «п'ятою колоною», метою якої є руйнування молодого державного організму під іменем «Україна».

Особливо це помітно в діяльності російських націоналістичних організацій. За даними перепису 1989 р., на території України проживало 11,3 млн росіян. З незалеженням країни вони поступово почали втрачати статус привілейованої нації. Одним із наслідків цього стало створення різного типу російських організацій: політичних партій, громадсь-

ких об'єднань тощо. Це, зокрема, Конституційно-демократична партія, Громадський конгрес України, Партія слов'янської єдності, Партія комуністів (більшовиків), Комуністична партія робітників і селян, «Русь єдина», «Російсько-український союз», «Світло зі Сходу», «Російський блок», «Слов'янський народно-патріотичний союз», «Партія праці» та інші. За їх різними назвами, за зовнішніми проявами слов'янолюбства та інтернаціоналізму їх пріоритетом і стратегічною метою є захист інтересів російської нації і російської держави. Ці партії створювали люди, які не сприймали і не сприймають державну незалежність України, легітимність влади, українську Конституцію, демократичні перетворення в Україні. Натомість вони виступають за створення «Союза Суверенных Свободных Республик», «відтворення СРСР», «входження у «Слов'янський Союз», що лише приховує чужу українству ідеологію великодержавного російського шовінізму. Промовистим підтвердженням цього є те, що політична партія «Слов'янський народно-патріотичний союз» змінила свою назву на «Партія політики Путіна». Ще підступнішими є ідеї більшості цих партій скасувати в Україні інститут президентства та запровадити федеративний устрій держави. Дуже активну і шкідливу роль відіграють численні громадські організації російського націоналістичного спрямування («Ассоциация учителей русского языка и литературы Украины», «Союз русского народа», «Русский народный союз», «Русский Совет Украины», «Конгресс русских организаций Украины», «Наследники Богдана Хмельницького», «Православный выбор» і десятки інших).

Є багато критеріїв, з допомогою яких класифікуються (розрізняються) політичні партії: організаційні, класові, ідеологічні, за чисельністю, внутрішньою структурою, формою членства, місцем у владі та ставленням до неї. Це — кадрові партії, діяльність яких спрямована насамперед на вибори, здобуття якомога більшої підтримки своїм кандидатам. Тут керівництво партіями здійснюють парламентські фракції. Масові партії виникли за умов розширення демократії, запровадження загального виборчого права. Це великі організації зі складною внутрішньою структурою, які мають реальний вплив у суспільстві. Є також партії з формально визначеними (у статутах партій) принципами членства та партії з вільним членством, де належність до партії виражається в голосуванні за кандидата цієї партії (США) чи купівлі картки належності до партії (Італія). За місцем у системі державної влади виділяються партії легальні та нелегальні, правлячі та опозиційні.

Дуже своєрідним є поділ партій за ідеологічною ознакою. Тут виокремлюють ліберальні, консервативні, соціал-демократичні, фашистські, релігійні партії. За способом дії можна виділити реформаторські, революційні, радикальні. Нарешті, традиційно, ще з часів Французької революції XVIII ст., є партії ліві, що виступають за зміну існуючого ладу,

та праві, які обстоюють ідеї збереження нинішньої влади, реставрації (відновлення) віджилих порядків, та центристи. Щоправда, в сучасних умовах належність партії до того чи того флангу визначається її ставленням до обсягів державного втручання в економічні процеси, до ринку і соціальних програм. Праві, переважно, виступають за «вільну гру» суб'єктів ринку, за мінімальне втручання держави в економіку, ліві ж роблять наголос на соціальній ефективності, шляхи досягнення якої вони вбачають в обмеженні стихії ринку, в активній ролі держави в регулюванні економічних процесів. До центру ж відносять партії, які чітко не позиціонуються щодо ринку чи держави і виступають нерідко за компроміс.

Важливим є виокремлення партій залежно від місця, яке вони займають у політичній системі. Це — правлячі партії — ті партії, які одержали в результаті виборів до законодавчого органу країни право формувати уряд і реалізувати політичну програму розвитку суспільства відповідно до своєї мети. Їх може бути одна або декілька. В останньому випадку вони об'єднуються в коаліцію. Опозиційні партії — ті, які зазнали поразки на виборах або не допускалися правлячим режимом до виборів і через це зосередили свою діяльність на критиці офіційного урядового курсу і на розробці альтернативних програм. Вони можуть відігравати істотну роль у суспільстві або ж не посідати такого місця.

З огляду на це доцільно нагадати, що партії, здійснюючи взаємозв'язок між громадянами і державою, вступають у контакт не тільки з органами влади, але й одна з одною. Такий взаємозв'язок позначають зазвичай терміном «партійна система». У найбільш загальному вигляді це — сукупність зв'язків і відносин між партіями, які претендують на здобуття влади, та між ними і державою.

Зрозуміло, що за умов тоталітаризму унеможливується існування будь-яких партій, крім правлячої, хоча таку модель інколи називають однопартійною системою. Подібна до неї модель уявної багатопартійності або квазіпартійності, де реальна влада зосереджена в руках однієї партії за формальної наявності інших партій, які визнають керівну роль партії-гегемона.

Складнішою є двопартійна система, де можуть існувати більше партій, але незмінними лідерами виборчих кампаній залишаються дві партії (наприклад, республіканська та демократична партії в США). Це дуже практична або економна модель, особливо коли в законодавчій владі матиме більшість одна партія, а у виконавчій інша (американці подібну ситуацію розглядають як додатковий поділ влад).

Наступні типи партійних систем можна узагальнити поняттям «багатопартійні»: помірковані, поляризовані, атомізовані, блокові та коаліційні, сутність яких і специфіка виражені в їхніх назвах.

Більш важливо, як це засвідчує практика, зрозуміти, що не кількість партій і навіть не якість відносин між ними засвідчують демократизм політичної системи. Принципове значення має усвідомлення політичними партіями, їхнім авангардом суті, переваг та недоліків (втрат) багатопартійності.

Понад століття тому на цю тему чітко і переконливо висловився Б. Чичерін. За наявності кількох чи багатьох партій будь-яка суспільна потреба знаходить своїх захисників і критиків, через що політичні питання набувають всебічного висвітлення. Багатопартійність зумовлює існування опозиції, яка не прощає владі помилок, змушує діяти ефективно. Щоб зберегти себе як політичну силу, кожна партія зміцнює свою внутрішню дисципліну, виховує у своїх членів готовність здолати конкурента. Нарешті, за цих умов виявляються і висувуються посправжньому обдаровані лідери. Це — «плюси» багатопартійності.

Але Б. Чичерін як чесний учений розглядав їх у зв'язку з «мінусами» багатопартійності. До них автор відносив: односторонність спрямування членів партії, оцінку політичних явищ і процесів винятково під кутом зору своєї партії, її інтересів; через це глушиться безкорисливе прагнення до загального блага, головним стає перемогти суперника; останнє розпалює пристрасті, штовхає на аморальні вчинки і звернення до найпримітивніших потреб мас; безперервна боротьба послаблює владу, відводить її основні зусилля на боротьбу з опозицією.

Отже, багатопартійність — це суспільне благо, джерело внутрішньої енергії розвитку політичної системи. Але вона ж сприяє тому, що жорстокішим стає політичне життя, зазнає кризи вся суспільна мораль. На цю обставину необхідно звернути увагу у зв'язку з аналізом партійної системи в Україні.

На жаль, бурхливе зростання кількості політичних партій за роки незалежності відвернуло увагу від питання про історію партійного руху в Україні. А це, як доводить партіологія (наука про політичні партії), тобто партійна генетика, має принципове значення для процесу партійного будівництва. Тому нагадаємо, що перша власне українська політична партія виникла на початку 90-х рр. XIX ст. на Галичині. 1900 р. захисником інтересів селян як основи української нації уже на Наддніпрянщині оголосила себе Революційна українська партія (РУП). Від неї у 1902 р. відколотися радикальнонаціоналістична група на чолі з М. Міхновським, а у 1903 р. — угруповання на чолі з Б. Ярошевським. Нарешті, на ґрунті РУП у 1904 р. виникає організація під назвою Українська соціал-демократична спілка, яка ввійде як автономна до складу Російської соціал-демократичної робітничої партії (меншовиків). Упродовж 1904–1905 рр. формується Українська демократично-радикальна партія (О. Лотоцький, Є. Чикаленко, С. Єфремов, Б. Грінченко). Тоді ж Д. Антонович, В. Винниченко,

М. Порш, С. Петлюра засновують Українську соціал-демократичну робітничу партію, яка під тиском репресій згодом розпалася, як і Спілка. Натомість у 1907 р. постав міжпартійний блок під назвою «Товариство українських поступовців» (ТУП). Усі ці об'єднання були дуже малочисельними.

Але Україна в дореволюційний час була ареною діяльності багатьох загальноросійських, а також єврейських, польських та інших партій. Цим можна пояснити ту обставину, що з падінням царизму національний рух в Україні не мав партійного керівництва, а його провідником виступило громадське об'єднання під назвою «Центральна Рада» (тільки згодом до неї ввійдуть представники українських партій). Через 7–8 років, після утвердження більшовицької влади, у 1925 р. усі партії, окрім комуністичної, були заборонені, а їх провідники — репресовані.

Лише з розгортанням перебудовчих процесів, посиленням національно-визвольного руху в Україні у 1989–1990 рр. відроджуються або виникають громадські організації (Українська Гельсінська Спілка, Товариство ім. Лева, «Просвіта», Спілка української молоді, Народний Рух України), а згодом і політичні партії (Українська народна партія, Українська республіканська партія, Демократична платформа в КПРС). На сьогодні тут діють 184 офіційно зареєстровані політичні партії, але лише близько 30 з них чітко вказують у програмах свою ідеологічну належність, натомість 40 партій у своїх назвах навіть не згадують, що вони українські. Шість партій іменують себе «християнськими», п'ять — «патріотичними», є чотири «екологічні» і стільки ж «зелених», по чотири також «комуністичних», «ліберальних», «соціал-демократичних», по три «соціалістичних», «республіканських», чорнобильців, жінок, дві партії «слов'янські», дві — «за союз», дві «російські», є ще одна «прогресивна», одна закликає «Вперед!», інша нагадує «Пора», ще одна веде боротьбу за «Совість», нарешті є партії, які захищають військових, вкладників, мусульман, анархістів, а також «морська», «інформаційна», «регіонів».

На жаль, дуже важко провести їх типологію за тим чи тим критерієм. В Україні ліві асоціюються як проросійські, праві — як націоналістичні, тоді як у Європі, у світі перші, можна узагальнити — за бідних, а другі — за багатих. Тут, у постсоціалістичному суспільстві ліберали діють як радикали, праві виступають прихильниками радикальних змін, а комуністи ведуть себе подібно до консерваторів.

Відповідно не може скластися і партійна система в Україні, дуже умовно її можна назвати атомізованою багатопартійною системою, яка дуже слабо реалізує свої переваги («плюси»), натомість дедалі сильніше виявляє свої вади («мінуси») — руйнує суспільні цінності, національні традиції, порядок і мораль.

Як показали вибори 2006 р., лише 6 їх учасників з 45 ввійшли до Верховної Ради України, до того ж 2 — у складі блоків політичних партій, а найбільшу кількість голосів здобула Партія регіонів, чий кандидат зазнав поразки на президентських виборах 2004 р. Практично ця ж ситуація повторилася і на позачергових виборах у 2007 р., та президентських виборах 2010 р., коли очільник Партії регіонів В. Янукович став главою Української держави. Щоправда тут «випала» Соціалістична партія України, а до найвищого законодавчого органу ввійшла Народна партія України.

Отже, процес становлення партійної системи в Україні далекий від завершення. Нові правила, передбачені Законом «Про політичні партії» (2002 р.), покликані надати партійній системі більшої стабільності, а політичним партіям відкривають шлях до набуття ознак теоретичного, політичного і організаційного авторитету в суспільстві.

9.3. Громадсько-політичні організації та рухи

Невід'ємним елементом суспільного життя демократичного суспільства є різні громадські утворення — об'єднання, організації, рухи, інститути тощо. Якщо об'єднання — це порівняно впорядкована діяльність значних груп людей, згуртованих і спрямованих спільними інтересами, свідомим зв'язком, що систематично співпрацюють заради досягнення певної мети, то громадські рухи — це, здебільшого, структурно не оформлені масові об'єднання громадян різних соціально-політичних орієнтацій, діяльність яких тимчасова і найчастіше спрямована на реалізацію конкретних завдань, з вирішенням яких ці об'єднання припиняють своє існування або ж консолідуються у політичні партії.

Істотними ознаками громадсько-політичних рухів можна вважати більш розмиту і відтак набагато ширшу соціальну базу порівняно з політичними партіями; орієнтацію на досягнення конкретної суспільно значущої мети; слабку організаційну структуру і націленість на те, щоб впливати, тиснути на владу, а не прагнути її здобуття.

Через це і методи їхньої діяльності теж специфічні: проведення пропагандистських кампаній в засобах масової інформації, збір підписів під своїми вимогами, проведення мітингів, пікетів, страйків, вияв непокори вимогам чи рішенням влади, а також і участь їхніх представників у роботі різноманітних погоджувальних комісій, навіть входження до складу органів влади. Звідси можна зробити висновок: те, що громадсько-політичні рухи та об'єднання виникають стихійно, говорить про їх об'єктивний характер, потребу в суспільстві, а реальною силою вони стають тоді, коли на їх чолі постає організація, яка уособлює свідоме начало.

Є й інша важлива ознака громадських організацій та рухів: їх об'єднує не лише подібність у становищі та інтересах певних груп людей (такі профспілки, конфесійні рухи, природоохоронні рухи, антиглобалісти), а й прагнення людей через належність до групи ефективніше протистояти шкідливим (несприятливим) діям ззовні, насамперед з боку держави. Причому це стосується як інституціоналізованих (тобто визнаних владою як складників політичної системи), так і неінституціоналізованих об'єднань і рухів.

Щоб зрозуміти справжню суть або призначення громадсько-політичних об'єднань і рухів, варто коротко оглянути історію їх формування в Україні. До середини 80-х років минулого століття їх тут не було або точніше — всі громадські організації визнавали керівну роль комуністичної партії, виступали невід'ємними елементами держави. А насправді вони мають бути недержавними формами соціальних зв'язків, які виникають на основі групових (відособлених) інтересів. За радянських же часів, навпаки, групові інтереси і соціальні очікування тривалий час і жорстко блокувалися, були відсутні відповідні канали їх вираження, в цілому самовираження людини. Ось чому після повалення диктату однієї партії процес утворення численних рухів та організацій набув вибухового характеру, спочатку протестного, радикально-демократичного спрямування, згодом сформувалися масові рухи всередині наявних державних, партійних, профспілкових, молодіжних структур, причому вони мали переважно політизований, антисоціалістичний, а відтак і конфронтаційний характер.

Так, помітну роль в історії незалежної України відіграв Народний Рух України, який оформився згодом у політичну партію, яка, на жаль розкололася і втратила значну частину своїх прихильників. Досить активно ведуть себе незалежні профспілки, ветеранські організації, проте з політизацією, тобто з оформленням у політичні партії, спала активність екологічних, молодіжних, жіночих організацій.

На початку незалежності, а точніше — у період її юридичного оформлення (1990–1991) і трохи згодом дуже активну роль відігравали природоохоронні рухи, об'єднання та фонди, яких прийнято називати «зеленими». Серйозним поштовхом для їх активізації була чорнобильська катастрофа. Українське суспільство жваво відгукувалося на екологічні ідеї, пропонувані «зеленими». Показово, що, оформившись у політичну партію («партія зелених»), захисники здорового довкілля і способу життя двічі обиралися до Верховної Ради України, мали навіть свого представника в Уряді (міністра охорони навколишнього природного середовища).

Дуже важливо, що цей процес формування громадсько-політичних організацій і рухів продовжується, що дедалі повніше і різноманітніше

виражається незадоволення різних груп і верств громадян тим, як державні інститути і політичні партії задовольняють конкретні потреби та інтереси, як структури влади та управління вирішують злободенні економічні і соціокультурні проблеми. Особливо помітно це на активізації так званого «гендерного» руху — громадських ініціатив за рівноправність жінок з чоловіками.

Але якими б важливими не були ці проблеми, є достатньо підстав для висновку про серйозне гальмування процесів самоорганізації українського суспільства. Це — загальне зубожіння населення, високий рівень соціального розшарування, масова еміграція сотень тисяч громадян, відсутність свідомого і відповідального громадянина, формування напівтіньового і тіньового економічного простору, впевненість людей у тому, що найбільшу роль у житті держави і суспільства відіграють мафія, олігархічні клани, чиновники, бізнесмени. Україна стала країною незадоволених, розгублених людей, які знову «потяглися» до державної підтримки, соціального захисту і навіть до відновлення централізованої економіки замість вияву готовності до активних громадянських дій насамперед в обстоюванні власних прав. Декларуючи курс на розбудову відкритого суспільства, формування життєздатних механізмів громадянського суспільства, українська влада все ж таки виходить з того, що головним суб'єктом процесу утвердження демократії може бути лише сильна, дієздатна держава. На жаль, як підтвердив і світовий, і національний історичний досвід, держава не може впоратись із цим завданням. Тільки політичні партії, громадські організації та рухи можуть прищепити і закріпити у свідомості громадян знання про свої права і свободи такою мірою, щоб вони могли ними керуватися.

Поки що громадські організації та об'єднання в Україні зорієнтовані на захист таких прав, як право на працю, на соціальний захист, на житло, на охорону здоров'я тощо. Поза їх увагою залишаються право на судовий захист, на рівність перед законом, на повагу до честі й гідності, на відшкодування збитків, завданих незаконними діями влади, право отримувати і поширювати інформацію.

При тому, що Україна від самого початку відновлення своєї державності відповідними правовими актами підтвердила курс на забезпечення прав людини, на пріоритет прав і свобод людини перед законами держави, все ж із 173 конвенцій, угод, кодексів та протоколів Ради Європи, що стосуються прав і свобод людини, наша держава приєдналася лише до 32 та підписала ще 10. Тут справжнє поле для активізації дій громадських об'єднань і організацій, зростання їх кількості, а головне — ефективності роботи щодо зміцнення в громадян віри в самих себе, готовності і вміння захищати перед державою свої права і свободи.

ди, власним розумом, енергією і сумлінням вирішувати нагальні проблеми свого буття.

Отже, політичні партії, громадські об'єднання та рухи є дуже важливими елементами політичної системи суспільства. Саме вони в сучасних умовах стимулюють формування правової держави, виступають несучими конструкціями громадянського суспільства, спонукають суспільство до об'єднання зусиль і водночас до якомога повнішої самореалізації індивідів. Ось чому так важливо, щоб і в Україні політичні партії та громадські організації, об'єднання і рухи набували саме такого спрямування.

Розділ 10

ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ ТА ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО

10.1. Концепції еліт у політичній науці: автори, зміст, значення

До цієї теми привертається все більша увага і в суспільстві, і в освіті, адже проблема політичної еліти і лідерства довгий час замовчувалася і піддавалася дезінформації. Та лише в наші дні стали відомими вражаючі факти з біографії Володимира Леніна і лише нашим сучасникам стала доступною інформація про те, хто і чому нами править, що таке еліта і лідерство.

Принагідно визначимо, що поняття еліти, лідерства притаманні всьому живому світові, де існує чітка ієрархія, а лідери тому і є провідниками, що показують зразки кращого пристосування до середовища, виживання в нових умовах. А щодо суспільного життя, то з історії політичної думки відомо, що Конфуцій і Платон вважали: лише найдостойніші, доброзичливі, мужні та розумні можуть правити людьми.

Тож і в сучасній Україні, щоб подолати кризу, не допустити національної катастрофи, необхідні нові ідеї і нові дії, а отже, їх творці, тобто групи еліти і лідери, насамперед у сферах політики, управління, науки. А що означає «нове» у цьому контексті? Суть нового означає навчитися мислити так, щоб «точкою відліку» будь-яких дій (політичних, економічних, соціальних, науково-технічних) виступала людина. Вона — і тільки вона — її здоров'я, благо, майбутнє — мета, а все інше засоби.

Сам термін «еліта» походить від французького *elite* — кращий, відбірний, зразковий. Хоч розуміння кращих суспільних груп існує з давніх-давен, саме слово «еліта» стосовно вищої знаті та аристократії з'являється у XVII ст., а у 1823 р. у цьому значенні його занесено до Оксфордського словника. І хоч про це писали Н. Макіавеллі, Ю. Немирич, Ф. Ніцше, теорія еліт або елітизм як цілісна система поглядів склалася лише в першій половині XX ст. завдяки працям М. Вебера, В. Парето, Г. Моски, Р. Міхельса. В українській політичній думці з проблем еліти вагомимі міркування належать М. Грушевському та В. Липинському.

В. Парето, італійський соціолог, вважав, що в усі часи суспільством правила і повинна була правити вибрана, наділена особливими психо-

логічними та соціальними якостями меншість, подобалось це комусь чи ні. А пояснював учений свою думку тим, що люди надзвичайно відрізняються одне від одного розумом, талантом, працелюбністю, достойнством, духовним багатством. Сукупність людей з високими показниками у тій чи тій сфері діяльності і становить еліту. Вона поділяється на правлячу, тобто тих, хто прямо чи опосередковано бере участь у правлінні, та неправлячу або контреліту, тобто тих, хто теж волює у правлінні, та неправлячу або контреліту, тобто тих, хто теж волює у правлінні, але не має доступу до управління через необхідні якостями, але не має доступу до управління через своє становище в суспільстві чи інші перепони. В. Парето належить і виокремлення головних типів еліти, які змінюють один одного. Перші — це «леви», яким властиві крайній консерватизм та схильність до силових методів правління. Другі — «лисиці», майстри маніпулювання, демагогії та брехні. Зрозуміло, що «леви» забезпечують стабільність у суспільстві, але це призводить, зрештою, до застою. «Лисиці» надають суспільству динамізму, але їх панування породжує нестійкість, незбалансованість політичної системи. Тому важливо, щоб вони змінювали один одного і в суспільстві забезпечувалося пропорційне надходження в еліту людей обох типів, а кінцевим результатом цього процесу має бути заміна старої еліти контрелітою.

Г. Моска, сучасник і земляк В. Парето, вважав, що в усіх суспільствах існують два класи — правителів і підлеглих. Власне еліту становлять перші, оскільки вони мають особливі якості: здатність до управління, матеріальні, моральні та інтелектуальні переваги. Цим і виправдовується влада правителів, тобто еліти. Остання теж змінюється, як установив учений, двома шляхами — аристократичним, коли правлячий клас за будь-яку ціну прагне зробити своє правління спадковим, і демократичним, коли еліта оновлюється регулярно і за рахунок найбільш здатних до управління вихідців із різних класів.

Німецький учений Р. Міхельс дослідив механізм формування та функціонування еліти. Він обґрунтував «залізний закон олігархії», згідно з яким створення великих корпорацій, організацій веде до олігархізації і формування еліти, оскільки керівництво ними не можуть здійснювати всі члени організацій, корпорацій. Виділення олігархії як керівного ядра зумовлене потребою суспільства в організації, і отже, влада еліти залежить від її організованості. Поступово, виконуючи цю функцію, правляча верхівка і апарат, який її обслуговує, виходять з-під контролю рядових членів суспільства, утворюють своєрідну касту, яка відтепер піклується насамперед про збереження свого панівного становища.

Досліджуючи роль бюрократії, німецький соціолог і політолог М. Вебер визначив три типи еліти — традиційна, якій влада дається у спадок, харизматична, котра управляє суспільством на основі прита-

манних їй особливих здібностей, та раціонально-легітимна, яка приходить до влади через установлені в суспільстві процедури і механізми.

Майже одночасно до проблеми еліт звертаються й українські мислителі, зокрема М. Грушевський («Наша справа») і В. Липинський («Листи до братів-хліборобів»). До передумов здобуття державності перший президент УНР відносив і здатність нації виховати, вихохати у своєму середовищі достойних провідників, які, взявшись за справу державотворення, не заведуть народ у провалля. Їх він називав елітою.

В. Липинський, широко використавши уже вироблені на той час ідеї та концепції еліти, вперше застосував їх до політичного аналізу українського політичного життя і зробив ряд принципових висновків. Лише двічі, стверджував учений, у часи Київської Русі та в гетьмансько-козацьку добу український народ був під проводом власної, національної еліти. Брак її — головна причина бездержавності України. Основна проблема національно-державного будівництва, уроки революції — це проблема організації, формування сильної і авторитетної групи, довкола якої могла б національно об'єднатись і політично зорганізуватись українська нація. Її, цієї групи, власна сила, її питома вага — ось запорука її здатності притягування, впливу на суспільство. Ця група, тобто еліта, — це найкращі між хліборобами, військовими, інтелігентами, промисловцями. Коли у членів цієї групи не буде суб'єктивного хотіння творити свою націю і свою державу, то ніякі наукові праці всіх професорів разом, ніякі об'єктивні закони не допоможуть українцям стати нацією. Але це не нащадки родової аристократії, а найкращі сьогодні організаційні, моральні, духовні сили українського суспільства [31; 412].

10.2. Формування політичних еліт. Функції еліти

Писалося і говорилося це на початку і в першій половині ХХ ст. А в наші часи дослідження еліт продовжується і поглиблюється, що збагачує політичну теорію і практику різними концепціями елітизму. Водночас можна виокремити і найбільш характерні і загально визнані елементи теорії еліт: еліта — найцінніша верства суспільства, оскільки її представники наділені високими здібностями і результативними показниками діяльності в найважливіших сферах суспільства; тому її панування необхідне, відповідає інтересам усього суспільства, яке вона приводить у дію своїми управлінськими рішеннями; формується еліта не так шляхом боротьби за владу, як шляхом природного відбору суспільством найцінніших представників, тож слід удосконалити механізм такої селекції; і нарешті, за всіх суспільних умов елітність не суперечить демократії, зокрема й сучасній. Адже люди не є і не можуть бути однаковими, і, маючи однакові суспільні можливості або стартові

умови (при демократії), вони все ж приходять до фінішу з різними результатами — через відмінність фізичних, інтелектуальних, вольових, моральних здібностей.

Проте, твердить сучасна політична наука, еліта — це не єдина привілейована і згуртована суспільна верства. Навпаки, чим різноманітнішою є соціальна структура суспільства, тим повнішим є плюралізм (множиність) еліт у всьому соціумі. Еліти тоді діють ефективно, коли вони перебувають під контролем мас (через вибори, референдуми, засоби масової інформації, групи тиску). Природною є і конкуренція еліт, яка спонукає до більш ефективних рішень і дій. А ще важливо, щоб у суспільстві еліти були відкритими. Це пом'якшує і зменшує різницю між елітою і масами, оскільки відтепер не тільки і не стільки багатство і високий соціальний статус, а насамперед особисті здібності, знання, активність відкривають доступ до влади, прийняття рішень, до управління суспільством. А будь-яке намагання усунути елітність суспільства, запровадження зрівнялівки, як це було за соціалізму, ведуть до виродження еліти, що зрештою завдає шкоди всьому суспільству.

Досліджуючи еліти, вчені з'ясовують різні чинники елітності суспільства, те, чим вона зумовлюється. Уже йшлося про біологічні (неоднаковість індивідів за природними задатками). Варто назвати і соціальні чинники елітності, які зумовлені дією закону суспільного поділу праці на розумову та фізичну, за професіями, серед яких особлива роль належить управлінській праці, значення котрої сьогодні особливо зростає.

Правляча еліта, у свою чергу, має досить складну структуру. Це — економічна еліта, яку складають великі власники фірм, банків, компаній; політична еліта, куди входять високі державні посадовці, партійні лідери, командування силових структур; ідеологічна еліта, тобто авторитетні діячі науки, освіти, культури, засобів масової інформації, а також власне правляча еліта (та, що при владі) та опозиційна (контреліта, яка прагне здобути владу). Еліту класифікують також за ставленням до влади, за рівнем компетенції, за інтересами, які вона виражає (професійна, релігійна, етнічна, демократична), і за результатами діяльності.

Політична еліта — це відносно невелика соціальна група, яка зосереджує у своїх руках значний обсяг державної та інформаційної влади, відрізняється високим становищем у суспільстві. Але це, швидше за все, формальні ознаки. Політична еліта тоді виправдовує свою кращість і своє призначення, коли забезпечує високу інтеграцію інтересів суспільних груп, створює механізм їх реалізації, забезпечує стабільність і прогрес суспільства, а в кінцевому підсумку — добробут і безпеку свого народу —

всіх і кожного. Спеціально торкався цього питання і В. Липинський. На його переконання, справжню еліту становлять ті, хто втілює сутність нації, глибину її міфу (національної ідеї) [31; 412–414].

Але, як відомо з практики політичного життя, зокрема і в Україні, є й інша еліта — партійна бюрократія (або номенклатура). Для неї характерні особиста відданість і політична лояльність як головні критерії її відбору, протекція і сімейність, фактична невідступність, спадкове право на входження в номенклатуру, невідзвітність вищих нижчим, замкнутість цієї групи. Тому правильно її називати псевдоелітою, адже головною її турботою є збереження свого становища правлячого класу в суспільстві.

Крах системи державного соціалізму, яку уособлювала влада партійної номенклатури в СРСР, демократизація суспільно-політичного життя, економічні реформи поступово руйнують стару еліту і створюють передумови для формування нових еліт. Як показує приклад України, процес це складний і суперечливий. По суті, на чолі суверенної держави Україна значною мірою опинилася або збереглася стара радянська еліта, а точніше — партноменклатура. Очевидно, що не всі її представники уособлюють минуле, є серед колишніх партіапаратників люди професійні, які переконано і щиро обрали шлях утвердження демократії і служіння своєму народу, що зробити було нелегко, але тим більш важливо.

Коли ми говоримо про Україну, доречним буде розрізняти елітарність і елітність. Першим терміном фіксують формальну належність людей до правлячої верстви (політичної еліти), другий вказує на наявність у людей певних якостей (про що йшлося), які й роблять цю групу елітою.

Частину теперішньої української еліти склали харизматичні ватажки масових акцій перших років перебудови і державної незалежності, а також колишні в'язні сталінських таборів — безмежно віддані українській національній ідеї, але, на жаль, і «вихідці» з мафіозних та кримінальних структур. А що це не якась випадковість чи помилка, підтверджують і політична теорія, і політична практика. Адже формування, виховання, становлення еліти — справа тривала, складна і дуже суперечлива. В теорії розрізняють різні системи рекрутування (поповнення) еліт. Добір номенклатури, або псевдоеліти, характеризується такими ознаками: закритістю, добором на вищі посади здебільшого з лав тієї ж еліти, але нижчого рівня, наявністю величезної кількості формальних вимог для зайняття посади, обмеженням і відносно закритим колом людей, які добирають кадри, відсутністю конкуренції між претендентами.

Є й інша система — демократична, яка має такі відмітні риси: відкритість, широкі можливості для представників різних суспільних верств посісти місце серед еліти, невелика кількість формальних при-

писів, а головне — висока конкурентність відбору і найбільша значущість індивідуальних якостей претендента. Аналіз показує, що у кожної з цих систем є плюси і мінуси. Але однозначно, що друга хоч і не така конфліктна, проте більше схильна до динамізму суспільного життя, а тому і демократична по суті. Саме ця система забезпечує прихід у політичну еліту талановитих організаторів, інтелектуалів. Зрозуміло, що перша система в Україні ще не відійшла, а до другої наше суспільство не повністю готове. Проте поступово у нас запроваджуються такі методи, як обмеження термінів перебування при владі обраних і призначених осіб, їх періодична звітність, обов'язкове оновлення кадрового складу органів управління, введення конкурсної системи заповнення керівних вакансій тощо. Хоч і в обмежених формах, але в Україні діють такі демократичні принципи, як плюралізм, гласність, багатопартійність. Варто також пам'ятати, що в нашому суспільстві є два класи — 10–20 % багатих і решта тих, хто перебуває за або біля межі бідності. А це означає, що тут відсутні матеріальні передумови для формування і високої політичної культури, і демократичної, патріотичної еліти. Вони, ці передумови, тісно пов'язані з існуванням так званого середнього класу — людей, які задоволені своїм суспільним становищем, впевнені в завтрашньому дні, становлять основну масу населення.

Уже йшлося про дві основні системи рекрутування еліт — відкрити та закрити, демократичну й номенклатуру. Тут відзначимо, що в інформаційну епоху система, яка закриває або обмежує шлях вгору талантам та здібностям, приречена. На часі саме здатність до інновацій, до нестандартного мислення, до оригінальних рішень і дій, які формуються у людей з юних літ. А це означає, що принципово іншою повинна бути система освіти, відхід її від радянської — єдиної і одноманітної, яка не враховує розмаїття особистісних орієнтацій, глушить і нівелює індивідуальність, не стимулює розвиток таланту та унікальних здібностей.

І давній український, і зарубіжний теперішній досвід свідчить, що система навчання має бути зорієнтована як на розв'язання загальнодемократичних завдань (безкоштовний доступ до освіти), так і на підготовку еліти, яка є і повинна бути дорогим заняттям. Нині в Україні мало хто з батьків може його дозволити для своїх дітей. Через це в суспільстві не знаходиться схвалення елітна система освіти, громадяни цілком резонно вимагають соціальної справедливості, яка означає зовсім не рівність, котра нівелює індивідуальність, а рівність можливостей, що неминуче веде до нерівності у результатах навчання і діяльності особистостей. Якщо рівність ігнорує вундеркіндів через їх «незручність», орієнтується на «середніх» учнів, студентів, то це псевдорівність.

Дореволюційна система елітарної освіти охоплювала дітей вузького кола, до якого входили люди за критерієм знатного походження та багатства. Це якраз несправедлива система, оскільки вона не впускала в себе талановитих дітей із сімей бідних і так званого простого люду. Елітна освіта має бути найвищого рівня, а її критерієм — здібності і таланти дітей незалежно від походження і багатства батьків.

Елітна освіта по самій своїй суті справедлива і демократична. Вона не дискримінує учнів, для неї неважливий соціальний статус, національність та інші характеристики батьків, оскільки головний її орієнтир — здібності учнів, без яких просто неможливе засвоєння ними величезного обсягу складної інформації. Поки що, на жаль, в Україні дуже обмежена кількість елітних навчальних закладів, натомість усе більше стає престижних шкіл і вищих навчальних закладів, куди зараховуються «по блату», за хабар, через високий статус батьків, тобто елітарної освіти, де місце старої партократичної еліти займає еліта «демократичних» і «національно свідомих» бізнесменів та чиновників. Якщо ж суспільство зацікавлене у своєму розвитку, воно має розширювати свою елітну освіту і відсікати, звужувати освіту елітарну.

Тепер про те, які ж функції виконує еліта в суспільстві, адже саме через них найповніше виявляється її сутність. На ній лежить обов'язок вивчати і виражати інтереси різних суспільних груп, виробляти політичну ідеологію, складати програми політичних партій, розробляти конституцію, забезпечувати субординацію інтересів різних груп, створювати механізми втілення політичних рішень, виховувати і висувати політичних лідерів. Для України особлива потреба еліти нового гатунку, яка б забезпечила вихід країни з кризи. Серед якостей, які притаманні еліті, для вітчизняної еліти особливо важливі такі ознаки, як духовна самостійність, гідність, котрих не шанувало суспільство радянське і котрих бракує в сучасній еліті.

10.3. Політичне лідерство: суть та призначення

Лідерство в радянські часи теж було закритою для науки та суспільства темою. А тим часом воно є ознакою будь-якої організації, одним з ефективних механізмів інтеграції групової діяльності, її спрямування в бажаному і підтриманому групою напрямі. Політичне лідерство має ту ж природу, але є тут і своя специфіка. Вона зумовлена тим, що політична влада будується як піраміда, в основі якої — панівні і правлячі сили, далі — вищі органи державного управління і вершина — глава держави. Ті, хто вгорі, — лідери (англ. *to lead* — вести) ведуть за собою підлеглих. Звідси лідер — той, хто веде, йде попереду.

Про природу політичного лідерства розмірковували мислителі різних епох. Для Геродота і Плутарха політичні лідери — це монархи, полководці, для Н. Макіавеллі — державець, який підпорядковує меті всі свої дії, будь-які засоби. Були і концепції, автори яких твердили, що людина-лідер — це надлюдина, наділена велетенськими життєвими силами і нестримним потягом (волею) до влади. Другі вважали, що прагнення до лідерства компенсує почуття неповноцінності особистості, а треті — це особливий вид безумства, якась параноя.

Політичне лідерство — це насамперед переважаючий вплив окремої особи на групу, організацію, навіть на все суспільство, це також таке становище особи в суспільстві, яке робить її спроможною і здатною ухвалювати рішення, спрямовувати і організовувати колективну поведінку кількох або всіх його членів, це також особливого гатунку підприємництво, яке здійснюється на політичному ринку, де політичний «товар» (політичні програми і дії) ототожнюється саме з особистістю політичного лідера і рекламується як суспільне благо. Саме через це політичний лідер виступає символом суспільства, зразком поведінки для членів спільноти, здатним реалізувати її інтереси з допомогою влади. Дуже влучно висловився з цього приводу французький політолог Ж. Блондель, визначивши, що політичне лідерство є феноменом влади. «Лідерство — це влада, тому що воно полягає у здатності однієї особи (кількох людей) змушувати інших робити те добре чи зле, чого вони не зробили б... Лідер — це той, хто через ті чи ті обставини опинився «над» нацією (якщо йдеться про загальнонаціональне політичне лідерство) і може віддавати накази решті громадян» [50; 126].

Проблема лідерства виникає лише за певних передумов, а саме — наявності політичних і громадянських свобод, політичного плюралізму, багатопартійності, які стимулюють безперервну політичну інтелектуальну змагальність людей за право представляти та втілювати інтереси різних суспільних груп. У попередню, тоталітарну епоху не було і не могло бути політичних лідерів у власному сенсі цього слова. Були вожді, диктатори, номенклатура і бюрократи, які здобували владу у насильницький, віроломний спосіб, використовуючи монополію на організацію, інформацію, засоби виробництва. Через це політичне лідерство як практична і теоретична проблема лише останнім часом постало в центрі нашого політичного життя і політичної науки.

Роль політичного лідера особливо зростає у переломні періоди, такі як той, що його переживає нині Україна, коли потрібне швидке ухвалення управлінських рішень, уміння визначати і забезпечувати ефективно розв'язання конкретних завдань. За цих умов у суспільстві існує і навіть зміцнюється думка про те, що «сильний лідер» може вирішити всі проблеми. А в засобах масової інформації то посилюється, то вшу-

хає дискусія про необхідність «залізної руки», неминучість утвердження авторитарної влади на етапі переходу від тоталітаризму до демократії. Це тим більше актуалізує і в теоретичному, і в практичному плані проблему політичного лідерства в нашій країні.

Оскільки в останні роки значно активізувалося політичне життя в Україні, на політичній арені країни з'явилися сотні людей, які в громадській свідомості нерідко ототожнюються з політичними лідерами. Однак науковий аналіз їхньої діяльності переконує, що вони не є і не можуть бути політичними лідерами. Це, у кращому разі, чесні і сумлінні ватажки чітко вираженого популістського гатунку. Придивимося ближче до таких особистостей, як Наталя Вітренко, П. Симоненко, С. Хмара, які ось уже понад десять років перебувають на політичній сцені України. Для їхньої діяльності характерно намагання сподобатись людям, підтримуючи їхні найпростіші вимоги, використання для підтримки і підвищення своєї популярності таких емоційних станів, як залякування, страх, ненависть, ворожнеча, застосування лексики натовпу, завищені обіцянки. Ватажок — це той, хто неспроможний подолати найнижчі шари суспільної свідомості і вийти на рівень взаємопорозуміння і взаємодії з найперспективнішими суспільними силами. Як справедливо відзначає дослідник цієї проблеми Д. Видрін, ватажок — це слухняний рупор «низів», тоді коли політичний діяч комуністичної доби, або «номенклатурник» — не менш слухняний рупор «верхів», «начальства» [12; 36, 37]. До цієї характеристики додамо не менш виразні спостереження французя Г. Лебона та росіянина П. Струве. «Ватажок, — писав перший, — дуже рідко йде попереду суспільної думки і зазвичай він йде за нею і засвоює... всі її вади. Він повинен володіти цілком спеціальною красномовністю, яка здебільшого проявляється в енергійних, проте зовсім бездоказових твердженнях і яскравих образах, що спираються на достатньо поверхові міркування». Другий дослідник проникливо зауважував, що політичний ватажок паразитує на негативі, звинуваченнях, на ідеї руйнування і саме завдяки цьому здобуває популярність і будує свою кар'єру, оскільки маса з більшим захопленням і легко сприймає не будівничі ідеї, а якраз руйнівні заклики. Уже наш, вітчизняний досвід показав, як досить просто стати політичним ватажком мас і який це непевний статус: маса, яка висунула такого фаворита, тут же безжалісно відкидає його, якщо він перестав бути її слухняним рупором, відважився на самостійні вчинки. Україна ж потребує саме політичного лідера — не ватажка, а провідника нації, всього українського народу.

Цілком зрозуміло, що проблему політичного лідерства найбільш всебічно розроблено в зарубіжній політичній науці. В Україні є цікаві праці з дослідження особистості лідера (психологія), його взаємодії з

соціальними факторами (соціальна психологія), ролі в житті різних народів (історична наука). Тому при визначенні ознак, рис, властивостей та ролі політичного лідера використовується переважно зарубіжний матеріал, який слід вивчати сумлінно і водночас критично, зважаючи на українські реалії. Щоб певна особа стала лідером, до певної міри це — випадковість, як, наприклад, те, що саме корсиканець Бонапарт став першим імператором Франції, а на чолі українських козаків опинився дрібний, ображений шляхтич Богдан Хмельницький. Ці люди інтуїтивно вгадали інтереси широких верств суспільства. Їхній душевний стан збігся з потребами мас. Але ця обставина водночас ілюзорна і стає реальністю лише в умовах виняткових (повстання, революція, війна). Тому шлях у політичне лідерство — це вміння виявити і виразити інтереси, визначити пріоритетність потреб, проблем і загроз, не обмежуючись громадською думкою та можливостями зорового глузду, а спираючись на здобуті в результаті наукового аналізу політичні знання. Інакше — відрив від глибинних інтересів мас або повне отождолення себе з ними. Але це вже не політичний лідер, а ватажок, отаман (якщо скористатися національною історичною термінологією).

Однак, хоч ця якість має виняткове значення, однієї її замало, щоб дана особа стала політичним лідером. Украй важливо, щоб лідер умів по-новому осмислювати інтереси мас, не потакаючи їм, а коригуючи і розвиваючи їх в інтересах справи, задля перемоги. Наведемо приклад 2004 р., кампанію по виборах президента України. Усі кандидати на найвищу державну посаду запропонували суспільству свої політичні програми, в яких чільне місце було відведено звинуваченням, претензії до влади і до інших претендентів, олігархів, зрештою, до всієї української спільноти, яка не спромоглася зробити правильний вибір. Якщо ж лідер володіє згаданою якістю (її ще називають здатністю до інновації), він може, виходячи з інтересів народу, чітко визначити мету, яка здатна об'єднати людність і забезпечити підтримку з боку найрізноманітніших соціальних груп і громадсько-політичних об'єднань, а також засоби досягнення цієї мети. А для цього лідеру необхідно глибоко опрацювати механізми реалізації визначеної мети, які б спиралися на традиційні і нові мотивації, тобто те, що спонукатиме людей до бажаних лідеру (а отже, і суспільству) дій. Щоб бути в змозі так чинити, політичному лідеру потрібна інформація, причому, саме політична. Йдеться про такі відомості, які дають точне і повне уявлення про інтереси, стан і очікування різних суспільних (національних, політичних, професійних) груп, а отже, їх можливості та тенденції розвитку, ймовірні загрози і напруженості, їхні взаємовідносини з владою та різними суб'єктами політичного життя.

Добре відомо, що політики віддають перевагу оцінці минулого — воно вже відбулося. А політичного лідера вирізняє вміння передбачати, прогнозувати політичне майбутнє, тобто, як і через які причини та обставини найімовірніше розвиватимуться політичні відносини, — відносини, серцевину яких становить суперництво за владу. І тепер, ґрунтуючись на цих ознаках чи здібностях, можна більш-менш повно окреслити предмет діяльності політичного лідера. Це — управління, регулювання суспільних відносин, тобто базових, справді фундаментальних відносин щодо власності, справедливості та інших, що виникають між соціальними групами та людьми, які їх утворюють. Завершити характеристику рис, якостей, здібностей політичного лідера доречно словами Макса Вебера: «Політику роблять головою, а не якимись іншими частинами тіла або душі».

Ясна річ, лідер не може ставити будь-які цілі, визначати будь-які проблеми і розраховувати на їх вирішення. Він до певної міри заручник того середовища, в якому він тільки і може зробити те, що це середовище йому «дозволяє». Але якраз лідер — і лише він — здатний вплинути на середовище, у певному розумінні підкорити його собі, своїм ідеям і діям. Це вдається не кожному, але якщо вдається, то кожному по-різному, залежно від типу, до якого належить той чи той політичний лідер.

М. Вебер першим виділив три типи лідерства:

- 1) традиційне, яке визначає належність до еліти вірою в непопушність традицій («я буду сенатором, бо сенаторами були і батько, і дід, і т. д.»);
- 2) харизматичне, яке засноване на вірі у виняткові здібності вождя;
- 3) раціонально-легальне, яке ґрунтується на визначених законом правилах і процедурах «входження» в еліту (партійна боротьба, вибори тощо).

У літературі досить широко представлений кожний з цих типів лідерства, тому можна обмежитись цією загальною характеристикою, додавши до неї, що за стилем лідерство буває авторитарним та демократичним, що очевидно, а також формальним (коли певна особа спирається на владу, дану певною посадою) і неформальним (виникає на основі особистих відносин учасників).

Доречним буде вказати і на типологію політичних лідерів, яка існує в сучасній зарубіжній літературі. Тут виокремлюються лідер-реформатор, лідер-революціонер, лідер-консерватор, лідер-ліберал, лідер-ідеолог, лідер-прагматик, лідер-фанатик, лідер-угодник, відкритий лідер, лідер-догматик, лідер-прапорносець, лідер-маріонетка, лідер-пожежник.

Наведена класифікація важлива тим, що вказує на соціальну роль чи призначення, які може і повинен виконати лідер певного типу або якими є його суспільні функції — незалежно від його типології.

Інтеграція суспільства, об'єднання мас, знаходження і ухвалення оптимальних політичних (управлінських) рішень, захист мас від беззаконня, самоправства бюрократії, забезпечення постійного зв'язку між масами і владою, мобілізація мас і легітимація існуючої політичної системи — у цьому справжнє покликання і постійна турбота особи, якщо вона — політичний лідер.

Розділ 11

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

11.1. Політична культура як феномен, її зміст та суб'єкти

Сьогодні надзвичайно широкий спектр думок і позицій у трактуванні поняття «політична культура». Інколи її отождолюють з освітнім і культурним рівнем людини, її здатністю відповідним чином поводитися на людях, умінням чітко і зрозуміло формулювати свою політичну позицію.

А політологи Г. Алмонд і С. Верба (США) більш категоричні: «Розвиток стабільного і ефективного демократичного правління залежить від чогось більшого, ніж урядовий структурний процес. Він (розвиток) залежить ... від політичної культури. Якщо ця культура не спроможна підтримати демократичну систему, шанси останньої на успіх мізерні» [46; 372].

Є й найбільш поширене трактування політичної культури. Ця категорія узагальнено характеризує політику як особливу, самостійну сферу суспільної діяльності з її якісного боку. Політична культура синтезує в собі політичну свідомість, діяльність і поведінку людей у сфері владних відносин і управління суспільними справами. Останнім часом рівень політичної культури в певному суспільстві визначають одним з головних критеріїв його (суспільства) цивілізованості.

Так чи інакше, а для побудови демократичного суспільства (а саме цей процес ми спостерігаємо в наші дні в Україні) необхідно створити відповідну політичну культуру, отже, слід знати, що вона являє собою, якою є її структура, які функції вона виконує і вже потім — яка політична культура існує в нашому суспільстві.

В історичному плані цей термін існує уже давно, з XVIII ст. Але лише у другій половині XX ст. він надійно увійшов у політичну лексику завдяки зусиллям переважно американських дослідників.

Щоправда, сприйнявши його, одні політологи вбачають у ньому явище цілком суб'єктивне та індивідуальне, інші розуміють політичну культуру як суб'єктивно-об'єктивний феномен, як спосіб духовно-практичної діяльності і відносин у сфері політики. Отже, у першому випадку політичну культуру розуміють як систему політичної орієнтації і переконань, притаманних тій чи тій особі. У другому — цінності роз-

глядаються як високі принципи, на основі яких забезпечується злагода в суспільстві і в малих групах. Тобто, у структурі політичної культури є два елементи — політична свідомість і політична поведінка.

При цьому важливо мати на увазі, що йдеться про свідомість і поведінку як індивідів, так і різних спільнот, зокрема соціальних класів і націй.

Однак рівні свідомості і зразки поведінки спільнот, як і зразки функціонування політичної системи та її окремих інститутів, не можуть бути виведені зі зразків поведінки окремих індивідів. І це тому, що функціонування політичної системи і елементів, які її утворюють, підкоряється власній логіці, характеризується власними формами прояву. Наприклад, якщо є потреба отримати уявлення про усталені моделі функціонування (політичну культуру) уряду чи парламенту, слід вивчити діяльність саме цього органу як цілого, а не окремих міністрів, депутатів, які входять до нього.

Тепер можна доповнити попереднє визначення: політична культура на індивідуальному і груповому рівні виступає як єдність культури політичної свідомості і поведінки. На рівні суспільства його належить доповнити культурою функціонування політичної системи та інституційних структур, що її утворюють.

Тож виходить так: політична культура в найбільш загальній формі виступає як система історично усталених і репрезентованих («зразкових») орієнтацій, тобто цінностей, уявлень, переконань, настанов, почуттів, оцінок і моделей поведінки індивідів та груп, а також моделей функціонування політичних інститутів і утвореної ними системи, що проявляються у безпосередній діяльності суб'єктів політичного процесу, які визначають її основні напрями і форми і тим самим забезпечують відтворення та подальший розвиток політичного життя.

Але при цьому політична культура — це не лише кращі, «позитивні», але й «негативні» орієнтації та моделі. Так, наприклад, з повідомлень засобів масової інформації, особливо зарубіжних, відомо, що більшість громадян України впевнені, що чиновники всіх рівнів беруть хабарі і що це дискредитує нашу державу. Як це не парадоксально, але і переконання громадян, і поведінка чиновників характеризують політичну культуру українського суспільства на сучасному, перехідному етапі. В іншому разі, тобто якщо включати до неї лише «зразкові», позитивні приклади, це вже буде спотворений, а не реальний образ політичного суб'єкта.

Розуміння політичної культури як специфічної якості політики пов'язане з її фундаментальною ознакою, а саме — політична культура є способом політичної діяльності і поведінки. Таке означення охоплює всі компоненти політичної культури: набуття і реалізацію полі-

тичних знань, цінностей, зразків поведінки, досвід, зафіксований у нормах (звичаях, законах), здатності людей до політичної дії.

Якщо ж конкретизувати це положення, то слід сказати, що політична культура окремих суб'єктів політики включає в себе знання і орієнтації щодо політики різних гілок влади, діяльності уряду та його представників, характер ставлення до інших політичних суб'єктів, ототожнення певним суб'єктом самого себе з певною політичною спільнотою. А політична культура на рівні макросуб'єктів, тобто функціонування політичних інститутів — це культура ухвалення політичних рішень, культура виборчого процесу, культура сприйняття і регулювання політичних конфліктів, характер взаємодії між інститутами, культура політичної мови, і навіть символів.

Отже, якщо аналізувати політичну культуру, то слід насамперед визначити її конкретного носія.

Якщо йдеться про індивіда, то слід аналізувати засвоєні ціннісні, нормативні і мотиваційні компоненти його політичної діяльності і відповідну позицію щодо влади.

Якщо йдеться про політичну систему, то на перше місце виступає аналіз культури владарювання, ставлення владних структур до громадян.

Поняття «культура владарювання» не випадково є центральним, визначальним у характеристиці політичної системи. Саме в ньому відображаються характер і межі владного впливу системи на громадян (тобто права і свободи особи, які проголошує і захищає політична система, методи владарювання, адміністративно-управлінські та ідеологічні апарати держави, способи інформування, способи узгодження інтересів і примусу тощо) та рівень відповідності фактичного функціонування влади нормативному (тобто узгодженості чи неузгодженості нормативної бази дій влади з визнаними в даному суспільстві цінностями).

До чинників, що формують ту чи ту політичну культуру, її зміст, характер, рівень, дослідники відносять історичний досвід, загальну культуру країни, народу, інтереси класів, соціальних груп певного суспільства, а також географічні, кліматичні умови та ідеологію.

11.2. Політична свідомість та політична поведінка — складові політичної культури

Одним з найважливіших компонентів політичної культури є політична свідомість.

Зміст політичної свідомості проявляється у формі політичної діяльності, вона органічно вплетена в політичну структуру як реальна ланка її функціонування. У літературі з цієї проблеми вказується, що дже-

рела (витоки) тих чи тих політичних уявлень і поглядів кореняться в економічній і соціальній сферах. Але це зовсім не означає, що саме вони породжують політичні почуття, уявлення і погляди. Як відомо, у будь-якій сфері життя люди діють свідомо, тобто дотримуючись певних ідей. Політичні ідеї народжуються саме у політичній практиці, на ґрунті політичної реальності. Інакше кажучи, політична свідомість — це усвідомлення політики як сфери суспільного життя соціальними суб'єктами (особами, групами, спільнотами тощо).

Політична свідомість — це відображення, відбиток соціальними суб'єктами (індивідом, групою, нацією, класом, суспільством) політичної дійсності в різних формах (індивідуально-особистісних та масових, емпіричних, психологічних, ідейно-теоретичних, світоглядних, традиційних) і на різних рівнях (емпіричному, буденному, теоретичному). Її (політичної свідомості) місце, роль і значення зумовлюються тим, що вона є первинною щодо всіх інших елементів політичної системи. Це головне. Адже перш ніж скластися, ті чи ті політичні відносини проходять через свідомість людей.

Отже, політична свідомість: впливає на політичне життя, а через нього на всі інші суспільні відносини (економічні, соціальні, духовні); здатна прогнозувати і моделювати політичні процеси; визначає напрям політичної діяльності лідерів, партій, груп, індивідів.

З'ясувати суть, призначення та роль політичної свідомості допоможе розкриття її функцій. Так, комунікативна функція пов'язує окремі елементи політичної системи стаючою системою цінностей, норм, орієнтацій; регулятивна впливає на спрямованість, активність, інтенсивність політичної діяльності; когнітивна пізнає політичну діяльність, що створює основу для вироблення політичної теорії; моделююча визначає способи, методи і форми змін у політичній системі; репрезентивна представляє певні політичні інтереси, потреби і очікування; інтегративна об'єднує людей певної спільності на основі певних спільних поглядів, норм та ідеалів; прогностична передбачає розвиток політичних процесів у суспільстві і політичної свідомості у масах; компенсаторна — створення бажаного, але відсутнього у реальному житті політичного явища.

Зазвичай політична свідомість виступає у трьох основних формах: індивідуальній (політична свідомість особи), спеціалізованій (свідомість політичної партії, організації, об'єднання) та масовій політичній свідомості.

Серцевину політичної свідомості будь-якої форми і будь-якого рівня становлять цінності, установки, міфи, орієнтації, стереотипи, що стосуються політичної системи, влади і владних відносин. Цінності надають смисл вчинкам того чи того суб'єкта політичної дії і виступають моти-

ваційною базою політичної культури — без них культура деградує. Розрізняють цінності свободи, порядку, рівності та розвитку.

Для прикладу, в Україні більша частина населення віддає сьогодні перевагу цінностям стабільності і соціальної рівності, хоча рух до демократії пов'язаний більше з цінностями свободи і змін (розвитку).

Політична свідомість неодмінно містить і політичні міфи, які не зводяться лише до вигадки, фікції. Це, ймовірно, набір здійснених уявлень, які спираються на емоційну основу. Частіше за все важить не зміст міфу, а його функція регулятора суспільних, й особливо політичних, відносин. Політична настанова відображає (виражає) ставлення суб'єкта до політичних подій (явищ) або, іншими словами, сприяє переведенню уявлень про політичне життя в площину практичної реалізації.

Другим важливим елементом (крім політичної свідомості) є політична поведінка, що включає в себе її зразки і стереотипи (політичне відчуження, політично пасивну та політично активну поведінку).

У літературі політична поведінка визначається як сукупність реакцій соціальних суб'єктів на діяльність органів влади, функціонування політичної системи даного суспільства і має дві основні форми — політичну участь і ухилення від участі в політичному житті (абсентеїзм). У свою чергу політична участь — як вплив громадян на функціонування політичної системи, формування політичних інститутів та вироблення політичних рішень — має кілька типів.

Одні вчені називають їх ортодоксальними та неортодоксальними, інші — конвенціональними та неконвенціональними, активними і пасивними. Ортодоксальна політична участь або конвенціональна набуває таких форм, як електоральна поведінка (тобто поведінка громадян під час виборів), складання петицій, звернень, участь у законних демонстраціях, мітингах, участь у роботі політичних партій, контакти з офіційними особами тощо. Неортодоксальна (неконвенціональна) політична участь проявляється у формі участі в несанкціонованих діях — бойкотах, страйках, мітингах протестів проти аморальних дій влади, відмові коритися несправедливим законам і політичним рішенням.

Часом такі дії можуть набирати форм політичних злочинів, як осяг захоплення приміщень, пошкодження власності, насилля, захоплення заручників, партизанські дії, революції, війни.

Більшість політологів вважає, що ознакою нормального функціонування політичної системи є не загальна політизація населення, а нормальна діяльність громадян у різних сферах, здебільшого, без утручання в політику. З іншого боку, у суспільстві, де не задоволені первинні потреби людей, їх політична поведінка і участь будуть спрямо-

вані насамперед на задоволення соціально-економічних потреб, а не інших цінностей та інтересів.

Політичній участі як формі політичної поведінки протистоїть абсентеїзм. Він наявний за будь-якого політичного ладу. Але якщо люди зовсім не беруть участі у виборчих кампаніях, голосуванні, діяльності політичних партій, то це ознака серйозної кризи легітимності політичної системи, влади зокрема.

Отже, у сфері свідомості політичну культуру характеризує: ступінь інтересу до політики — від його відсутності до найвищого ступеня; рівень розвитку політичної свідомості суб'єкта; ставлення до наявної політичної системи, влади (підтримка, довіра, недовіра); ставлення до інших учасників політичного процесу, готовність взяти участь у тих чи тих політичних акціях та очікування від цього; ставлення до закону; уявлення про «правила політичної гри», зокрема, що дозволено, а що ні; характер політичної самовизначеності: я — ліберал, державник, монархіст, комуніст; політична мова.

У сфері поведінки політична культура може бути означена:

- формами і мірою участі в політичному житті суспільства (мітинги, партійна робота, страйки);
- формами і рівнем взаємодії з державними інститутами та недержавними структурами;
- типом електоральної поведінки — участю у виборах чи бойкотуванням їх.

Зрозуміло, що цими елементами не обмежується структура політичної культури. Дуже важливу роль відіграють також політичний досвід суб'єкта і особливо норми політичної культури, в яких відображаються (закріплюються) зразки або стереотипи політичної поведінки. Саме через них здійснюється регулювання політичних відносин, політична соціалізація, орієнтація людей на політичні цінності та ідеали. Кожна політична система виробляє свої норми, закріплюючи їх у програмах політичних партій, регламентах (законах) діяльності органів влади, політичних символах (державний герб, гімн тощо). Щоправда, політичні стереотипи — це не лише упереджені уявлення, оманливі образи чи спрощені міркування про владу, її діяльність. Це, насамперед, усталений, схематичний образ того чи того політичного явища, спосіб політичної поведінки і дії, який став звичним для людини. Стереотип може спотворювати політичну реальність, але й відображає в ній типове, загальне; деформує уявлення про політичні відносини, але й служить їхньому самозбереженню.

Так, наприклад, розвинута демократія являє собою ніщо інше, як набір стереотипних процедур: у проведенні виборів, поведінці лідерів та виборців тощо.

11.3. Типи та функції політичної культури

Будь-яка політична культура завжди відображає інтереси, суспільне становище, особливості історичного розвитку певної соціальної верстви, нації, інших суб'єктів політичного життя.

Все це знаходить своє втілення у тому чи тому типові політичної культури. Уже згадувані Т. Алмонд і С. Верба розрізняють їх за цінностями, зразками поведінки та способами організації влади.

Це, зокрема:

патріархальна політична культура, де відсутнє власне політичне життя та інтерес до нього;

підданська, в якій громадяни зорієнтовані на певну політичну систему, але їхня участь у її функціонуванні надто слабка;

активістська політична культура, де громадяни беруть активну участь у всіх формах політичної діяльності.

Для суспільства, подібного до сучасного українського, де є соціокультурна, конфесійна, національно-етнічна та інша фрагментація суспільства, притаманна і відповідна — фрагментарного типу — політична культура. Для неї характерна відсутність консенсусу щодо основоположних принципів політичного устрою, ідеологічна непримиренність конфліктуючих сторін, їхнє небажання використовувати загальноприйняті правила політичної гри. До того ж тривале панування радянсько-більшовицької моделі державності закріпило в нашій політичній культурі такі політичні цінності, як пріоритет суспільного над індивідуальною свободою, провідна роль держави в регулюванні суспільних відносин, нерозуміння важливої ролі представницьких органів, потяг до харизматичного лідера і нехтування законом і правом тощо.

Подібні норми і цінності уже не сприймаються в такій якості новими поколіннями, але наявність їх у політичній культурі істотно гальмує утвердження демократичних форм влади, а інколи навіть сприяє появі крайніх (правих і лівих) політичних течій, груп тощо.

І, навпаки, у демократичному суспільстві є досить високий ступінь згоди (консенсусу) щодо основоположних питань політичного устрою з переважанням недержавних, цивілізованих процедур розв'язання суспільних суперечок і конфліктів, поширенням різних форм плюралізму. Це свідчення інтегрованої політичної культури.

Зрозуміло, різні типи політичної культури не існують у чистому вигляді і не змінюються відразу — потрібен певний перехідний період. Цьому останньому властиві часта зміна політичних орієнтацій, в цілому їхня різноманітність, спалахи екстремізму (страйки, голодування, мітинги).

Політична культура не тільки відображає цей стан, але й визначає та приписує норми поведінки і правила політичної гри, керівні прин-

ципи політичної поведінки та діяльності. Виступаючи як нормативно-регулююча система, політична культура тим самим виконує свою засадничу функцію у суспільстві.

Поряд з цим у неї є ще одна, не менш важлива функція — бути мотиваційним підґрунтям політичної діяльності, засобом включення членів суспільства в роботу інститутів влади, а тим самим і в управління суспільством. Для кожного з нас політична культура — це і знання політичного життя, і засвоєні норми політичної поведінки, і ставлення до влади. Але ще більшою мірою — це здатність, спроможність вибору для себе мотивів, орієнтирів і форм участі або безпосередньої діяльності в органах влади, це вироблення навичок владної діяльності, формування самодисципліни, свідоме прагнення до обраної мети.

Саме це і називають політичною соціалізацією, в результаті якої індивіди та групи залучаються до певної політичної культури, що, у свою чергу, сприяє забезпеченню і підтриманню стабільності політичної системи.

Отже, змістом політичної соціалізації виступає залучення людини до норм і традицій певної політичної системи, формування навичок політичної участі, інформування про мету і методи здійснюваної політики. Починаючи з формування в дитини перших уявлень про світ політики (у США, наприклад, перші книги, за якими вчать читати, містять розповіді про Конституцію держави, у Великій Британії про політичну систему країни), проходячи етап певної ідеалізації суспільного устрою та видатних державників, політична соціалізація неодмінно охоплює формування уявлень про права, свободи і обов'язки громадян та про основні інститути влади.

У цьому процесі беруть участь і взаємодіють різні суб'єкти: сам індивід, сім'я, освітні установи, політичні та громадські організації, засоби масової інформації та безпосередні провідники політичного впливу — вчителі, політичні та громадські діячі, журналісти і т. д.

Простіше кажучи, політична соціалізація — це процес входження людини у політичне життя суспільства, який передбачає оволодіння певними політичними цінностями, нормами, зразками поведінки і способами політичної діяльності, активне творче ставлення до них, тобто освоєння політики як прояву політичної культури, як науки і мистецтва управління суспільним життям. Можна зробити висновок, що політична соціалізація — це політичне виховання і політична практика, у процесі яких політичні цінності і норми, політичні знання стають елементами внутрішнього світу особи, перетворюються на її переконання, життєві орієнтації і позиції.

Проте загалом політичні якості суб'єктів формуються під вирішальним впливом характеру політичного режиму в певній країні та залежно

від інтересів панівних політичних сил. Тож політична наука і розробляє «на виході» різні типи політичних індивідуальностей: людина — гвинтик, автомат, псевдоконсерватор (псевдорадикал); політичний агітатор (боєць); політичний теоретик; політичний адміністратор; мораліст, нарешті, політично індеферентна особистість.

У політології розрізняють також кілька моделей політичної соціалізації:

- системну, через яку формується позитивне ставлення до влади, правопорядку, традиційних інститутів;
- гегемоністську, де формується вороже ставлення до будь-якої політичної системи, за винятком «своєї»;
- плюралістичну, в якій акцент робиться на формуванні в громадян уявлень про їхні політичні інтереси, громадянську гідність і активність;
- конфліктну, яка орієнтується на формування в людей прихильності до певної групи, готовності її підтримувати і захищати.

В Україні із закінченням панування комуністичної системи розвалилася і притаманна їй гегемоністська модель політичної соціалізації, дискредитувала себе попередня система цінностей — стрижень політичної культури. Натомість нові цінності ще не стали панівними у суспільстві. Звідси принципове значення таких питань: на які цілі має бути зорієнтована політична соціалізація, які цінності можуть стати базою консенсусу різних соціальних груп, які цінності мають змінити віджилі, як і в чому забезпечити наступність у передачі досвіду політичної участі і поведінки.

Звідси стає зрозумілою та необхідною ще одна важлива функція політичної культури — виховна. Адже вона являє собою реалізацію політичних знань, ціннісних орієнтацій, зразків поведінки соціального суб'єкта. Однак це не простий процес засвоєння знань, а постійна робота думки, неперервні вольові зусилля щодо формування політичних цінностей, осмислення нових фактів і явищ політичного життя, пристосування до встановлених зразків та інших реалій цивілізованого політичного буття.

У більш конкретному вимірі основні функції політичної культури мають такий вигляд:

- функція ідентифікації, через яку реалізується потреба людини в усвідомленні своєї належності до певної групи;
- функція орієнтації, яка дає пояснення сенсу (змісту) політичних явищ;
- функція адаптації і соціалізації, що забезпечує засвоєння навичок політичної поведінки;
- функція інтеграції, завдяки якій зберігаються цінності держави через інтеграцію інтересів суспільних груп;
- функція комунікації, що забезпечує взаємодію політичних інститутів і суб'єктів на основі символів і стереотипів.

На першу з них слід звернути особливу увагу, оскільки попереднє суспільство відходить у минуле, формується його нова соціально-класова структура, яка характеризується, з одного боку, розширенням і поглибленням свободи індивідуальної діяльності, з другого — наростанням складності людських зв'язків і відносин. В українському суспільстві це має такий вигляд:

- 1) більшість людей (понад 65 %) виявилися неготовими до суспільних перетворень і опинилися на узбіччі;
- 2) досить швидко сформувався прошарок індивідів, які досягли успіху навіть в умовах системної кризи (10–12 %);
- 3) поступово, але неухильно зростає клас приватних та колективних (через акції) власників.

Проте і в свідомості людей, і в реальному житті України сьогодні домінує біполярний образ: багаті — бідні, ті, що процвітають, і ті, що бідують. І саме ця обставина впливає на загальну функцію політичної культури.

Що стосується її орієнтаційної функції, то в Україні нині дуже слабкий її вплив на зміну особистісного стану, тобто на самореалізацію; натомість виразний вплив на зміну соціального статусу шляхом накопичення грошей, речей і благ, збагачення.

Функція адаптації ускладнюється тим, що в суспільстві досі продовжується боротьба за «правильні» моделі реформування економіки і політики замість того, щоб зробити глибокий аналіз реальності і шукати конкретні шляхи та ефективні засоби просування вперед.

Комунікативна функція здійснюється на основі символів та стереотипів, з яких виняткова роль належить мові. Вона є сховищем, невичерпним фондом національної свідомості і національної культури. В умовах бездержавності саме завдяки мові українська нація зберегла спадкоємність і потенціал своєї культури. Але мова не лише демонструє це багатство, але й задає орієнтацію життя у культурі, демонструє жорсткі умови і правила комунікації. А символи — прапор, гімн, герб, емблеми — втілюють насамперед ідею національної державної єдності і величчя, виступають невід'ємною складовою формування і відтворення ідентичності будь-якої нації і держави.

Взяті у всій сукупності описані вище функції політичної культури синтезуються в реалізації її захисної та адаптаційної ролей. Кожний з елементів політичної культури, кожна з її цінностей і норм націлені на забезпечення функціонування владних інститутів і політичної системи в цілому, а у своїй сукупності служать засобом вирішення суперечностей між загальними, груповими та індивідуальними інтересами.

Отже, вивчення політичної культури важливе тому, що вона містить в собі як зразки поведінки та діяльності індивідуальних та колективних суб'єктів у сфері політики, так і способи функціонування і розвитку владних інститутів і політичної системи загалом.

Розділ 12

ПОЛІТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ

12.1. Зміст, форми та специфіка політичної ідеології

У попередніх розділах було з'ясовано, що політика завжди виступає як свідомо діяльність людей. Важливою складовою політичних відносин є політична свідомість, яка у свою чергу охоплює політичну науку (теорію), політичну психологію та політичну ідеологію.

Через це важливою проблемою політичної науки є з'ясування ролі ідеології в політиці, життєдіяльності держави, формуванні суспільно-політичних інтересів, підтриманні їх балансу, забезпеченні національної безпеки.

З іншого боку, ідеологія як складова свідомості є об'єктом філософського аналізу, який дає змогу розкрити евристичні (пізнавальні) можливості та соціальні ознаки ідеології.

Отже, щоб розкрити сутність та функції політичної ідеології, слід поєднати філософський та політологічний підходи.

Спочатку про ідеологію взагалі. Це поняття (у значенні — «вчення про ідеї») в суспільну науку на рубежі XVIII–XIX ст.ст. увів французький учений Дестют де Трасі. Упродовж двох століть ідеологія трактувалася по-різному — від край негативною («спотворена свідомість») до винятково позитивною («марксизм-ленінізм — найвища форма свідомості, єдина наукова ідеологія»).

Критика ідеології досягла свого апогею у роки перебудови в СРСР. У свідомості мільйонів і в практичній діяльності демократичних сил розвал тоталітарної системи асоціювався з крахом комуністичної ідеології, «кінцем ідеології взагалі». Мовляв, це одна з вирішальних передумов демократичного відродження країни, оскільки «відтепер людські голови не будуть задурманені всілякими ідеологіями». Але, як показує досвід, це твердження правильне лише частково, коли йдеться про утопічні, відірвані від життя, віджилі ідеї, а не про ідеологію взагалі.

Насамперед відзначимо, що ідеологія має об'єктивне соціально-політичне коріння в умовах життя та свідомості людей. Як специфічна

форма свідомості вона (політична ідеологія) формується в результаті диференціації суспільства, відокремлення церкви від держави, особливо з появою націй і виникненням їх суверенних держав. Іншими словами, ідеологія виникає з потреби для якоїсь частини суспільства здобути, залучити, забезпечити підтримку з боку населення своєї політики, певного політичного курсу, програми. Ідеологія може виконувати цю роль, оскільки, виражаючи інтереси груп, класів, націй, держав, відповідає їхнім світоглядним та комунікативним потребам. Саме тому ідеологія виступає також потужним засобом організації людей, управління ними та їхньою поведінкою.

Тож у найбільш загальному вигляді *ідеологія — це система поглядів та цілей, в яких усвідомлюються і оцінюються ставлення людей до дійсності та один до одного, соціальні проблеми і конфлікти, а також містяться цілі (програми) соціальної діяльності, спрямовані на закріплення чи зміну (розвиток) даних суспільних відносин.*

Політична ідеологія — це система вірувань, переконань та поглядів, які обґрунтовують, виправдовують, узаконюють ту чи іншу форму правління і її політичний курс. Ідеологія дає силу і свіжість нації, класу, групі, мобілізує їх, а ширше — перетворює розрізнене населення в народ. Має рацію український політолог В. Лісовий, який трактує ідеологію як сукупність тих фундаментальних цінностей, ідеалів існування, які цілеорієнтують, регулюють, мотивують життя, життєвої правди, яка вимагає стійкості, за яку слід триматися, за яку стояти до смерті. Саме тому ми спостерігаємо в історії будь-якого суспільства певну закономірність — його криза розпочинається з кризи панівної ідеології, а відродження суспільства розпочинається з оновлення ідеалів, утвердження нових цінностей.

І все ж й досі зберігається критично-зневажливе ставлення до ідеології. Нагадаємо, що вона виникає в період різкого посилення класової диференціації, формування і виокремлення нації, коли кожна суспільна група прагне створити свій міф, щоб докола нього об'єднати своїх прихильників і відрізнятись від інших. Тобто будь-яка ідеологія завжди тенденційна. Вона пояснює, обґрунтовує, виправдовує чи спростовує політичні реальності (дійсний стан речей) з позицій певної суспільної групи. Більше того, саме ця яскраво виражена тенденційність і робить певну систему знань, вірувань, переконань ідеологією. Особливої сили їй надає те, що вона, крім названих раціональних елементів, має й емоційно-вольові: пристрасть, волю, ненависть, симпатію. Усе це зумовлює специфіку ідеології як способу відображення дійсності, її відмінність від наукового (логічно-раціонального) та життєво-побутового (здоровий глузд) світогляду.

Німецький політолог К. Маннгейм довів, що ідеологія виступає у двох формах: а) загальній (тотальній), яку поділяє вся нація, вся країна, кожний громадянин, і б) частковій, властивій окремій групі, партії, класу, нації. До певного часу вони співіснують, але зі здобуттям влади (права розподілу повноважень і привілеїв, можливості нав'язувати свою волю) між ними розпочинається війна, яка виявляється у намаганні якоїсь із часткових ідеологій видати себе за необхідну всьому суспільству або здобути якомога більшу підтримку.

До речі, саме у такий спосіб з'являється досить поширений і небезпечний у наш час різновид часткової ідеології — національний або релігійний фундаменталізм. Він характеризується некритичним ставленням до своїх ідей, намаганням піднести їх до рівня обов'язкових для всіх, обстоюванням тези про унікальну неповторність свого бачення світу.

З іншого боку, аналіз та історичний досвід показують, що в кожній частковій ідеології, при всій її заангажованості, крім групових, класових, національних чи релігійних елементів, є також загальнодержавні та загальнолюдські. Саме тому демократичний устрій обстоює можливість і необхідність плюралізму ідеологій і водночас заперечує фундаменталізм як свідоме звеличення одних ідеалів і приниження інших, силове нав'язування групових інтересів усьому суспільству. У літературі справедливо підкреслюється, що суспільна значущість (актуальність) будь-якої з політичних ідеологій залежить від того, наскільки та цінність, яка в даній ідеології є центральною, знаходиться під загрозою [37; 672, 673]. Саме ця обставина визначає межу толерантності у ставленні до інших ідеологій: вона визначається турботою про захист життєво важливих цінностей. А такими в сучасному світі прийнято вважати: життя, свободу і права людини, збереження життєпридатного середовища, культурного розмаїття світу, захист національних самобутніх культур. Щодо українського суспільства можна додати до названих вище цінностей існування держави і політичної стабільності в суспільстві, правовий характер української держави, добробут громадян (орієнтація на ідеал соціальної справедливості та розумно виправданий масштаб рівності в добробуті та можливостях).

Тому ідеологія найтісніше пов'язана з політикою або точніше — вони взаємно впливають одна на одну. Цей вплив може набувати крайніх форм — надмірної ідеологізації політики (остання перетворюється на служницю ідеології і формує суспільне життя згідно з ідеологічними постулатами і догмами, а не за вимогами дійсності) або ж політизації ідеології (остання безумовно стає на службу монопольної влади).

Оптимальним є рівноправне становище і взаємодія ідеології і політики без будь-якої монополії, ідейної чи владної.

У такому разі роль ідеології в політиці важлива і значуща: вона формує і розвиває політичну свідомість людей, дає необхідні ціннісні орієнтири та світоглядні позиції, забезпечує цілісне осмислення, сприйняття і вираження групових і суспільних інтересів, консолідує і організує суспільство як довкола єдиної мети, так і на основі «образу ворога».

Політична ідеологія (або політична форма ідеології) — одна з багатьох її форм, але винятково важлива і найбільш поширена. Зумовлено це тим, що вона зачіпає, як було сказано раніше, вузлові проблеми світогляду людей, державного і суспільно-політичного устрою, а також обґрунтовує претензії якоїсь групи (партії) на владу чи її використання. Одні політичні ідеї та цінності, як правило, спрямовані на збереження і зміцнення існуючого ладу, інші, навпаки, виражають намір змінити суспільно-політичний устрій чи еліту при владі, вимагають політичної модернізації. Характер цих вимог може бути поміркованим чи радикальним аж до екстремістського чи насильницького. Тож спектр або структура ідеологій у сучасному суспільстві, зокрема українському, надзвичайно різноманітні.

12.2. Основні ідейно-політичні течії (ідеології) сучасності

Ще донедавна існувала двополюсна (комуніст-антикомуніст) конфронтаційна структура політичної ідеології. Сьогодні в Україні поступово утверджується її багатополюсна і переважно консенсусна модель, яка містить ідеологію минулих часів — комуністичну та опозиційні їй нові ідейно-політичні течії демократичного, національного та державницького спрямування. З'явилися в Україні також політичні ідеології та течії, які давно поширені у світі.

Одна з них — *лібералізм*, що сформувався у XVII–XVIII ст. ст. під впливом ідей Дж. Бенґама, Ш. Монтеск'є, Дж. Локка, батьків американської демократії та ін. Це ідеї індивідуальної свободи, приватної власності та обмеження свавілля влади. Як писав Т. Джефферсон, «найкращий той уряд, котрий менше управляє».

Радикальна ліберальна течія принципово заперечувала втручання держави в економіку. Однак криза наприкінці 20-х рр. XX ст. змусила лібералів визнати безпідставність таких тверджень. Держава не може не втручатись у ринкові відносини уже тому, що інакше принципи конкуренції та прагнення прибутку можуть украй зруйнувати всю «тканину» суспільних відносин, у тому числі й основну засаду лібералізму — свободу особи. Через це сучасна ліберальна ідеологія, яка одержала назву неолібералізму, передбачає часткове втручання держави (обмеження правом диктату монополій, свавілля влади і бюрократії) і водночас часткове обмеження прав індивідуальної свободи

(щоб вона не переросла у всездозволеність, яку обстоював класичний лібералізм).

Неолібералізм приваблює тим, що служить ідейною основою правової рівності індивідів і правової держави, утверджує колективізм незалежних і вільних особистостей. Тому підтримують цю ідеологію переважно власники, підприємці, а виражають партії, котрі прагнуть правової держави з президентською формою правління, ринковою економікою.

Ідеї лібералізму свого часу були поширені і на українських землях як Заходу, так і Сходу, але за роки владарювання більшовиків були практично знищені разом з їх носіями. З цієї причини, а також через відсутність достатньої кількості незалежних власників-підприємців сьогодні ліберальна ідеологія з великими труднощами набуває «права громадянства» в Україні. «... Лібералізм справжній, — пише французький політолог Л. Рут'є, — не дозволяє використовувати свободу для того, щоб її знищити».

У тісному зв'язку з проблемами рівності і свободи постає питання про справедливість. На думку лібералів, це насамперед «політична» справедливість, яка визначає загальноприйняті закони і принципи, що забезпечують свободи і права всіх громадян. Щодо соціальних прав (на працю, освіту, допомогу в старості, страхування тощо) ліберали вбачають їх реалізацію у забезпеченні необхідного рівня добробуту для кожного члена суспільства. Тобто пріоритет надається рівності можливостей перед соціальною рівністю. Ліберали вимагають, щоб держава гарантувала всім громадянам без винятку рівність перед законом, рівне право участі в політичному житті, рівність можливостей у соціально-економічній сфері. А це у свою чергу має забезпечити реалізацію принципів справедливості. Однак у реальному житті повністю розв'язати суперечність між рівністю і свободою, рівністю і справедливістю не вдавалося жодному суспільному ладові. І цей справедливий докір стосується не лише лібералів, а й будь-якої іншої суспільно-політичної течії, бо йдеться про одну з кардинальних проблем самого людського буття.

Крім лібералізму, у добу Великої французької революції, у французькій та англійській політичній думці формується також система політичних ідей, що одержала назву *консерватизму*. Ця ідейно-політична течія від самого початку протиставляла ідеям індивідуалізму, свободи, прогресу та раціоналізму погляд на суспільство як на живий організм, а державу уявляла як «велику сім'ю», яку утворюють усі індивіди. При цьому підкреслювалась «гріхозна» сутність людини. Через це консерватизм у принципі заперечував ідеї індивідуальної свободи, прав людини і т. п. Мета суспільства, на думку засновників консерватизму, не у вигадуванні абстрактної свободи (вона неминуче веде до

анархії), а в збереженні і захисті існуючих свобод, заснованих на традиції. Інакше кажучи, консерватор розглядає існуючий світ як найкращий із можливих. Тому завдання і покликання ідеології консерватизму — захист і збереження статус-кво, особливо це стосується глибоких традиційних цінностей, закріплених у психології великих мас людей.

Але кожна суспільна формація і відповідно суспільно-політичний устрій постійно змінюються, набуваючи нових ознак і зберігаючи життєздатне, загальнолюдське, що й забезпечує наступність суспільного розвитку. Через це консерватизм уже з другої половини XIX ст. починає пристосовуватись до суспільно-економічних та ідейно-політичних змін, сприймати раніше неприйнятні ідеї та принципи, зокрема вільно-ринкові відносини, конституціоналізм, систему представництва і виборності влади, а також ідеї обмеженості державного регулювання економіки, соціальних реформ, держави загального добробуту.

Особливих змін зазнав консерватизм у 70–80 рр. XX ст. і саме завдяки цьому став співзвучний настроям достатньо широких верств населення. Прикладом його популярності є перемога двічі підряд Р. Рейгана у США, тричі підряд перемога консервативної партії у Великій Британії, результати парламентських та місцевих виборів у ФРН, Італії, Франції.

Щоправда консерватизм, будучи ідейно-політичною течією, тобто певною системою ідей, принципів, концепцій, все ж надає перевагу прагматизму, компромісу, опортунізму, заперечуючи абсолютизацію будь-яких ідей і теорій, тим більше їх реалізацію в чистому вигляді на практиці. Але для обґрунтування правоти і правдивості своїх ідей, консерватизм змушений був оновити і посилити свій ідеологічний арсенал, що одержало назву реідеологізації. Один з лідерів неоконсерватизму в США І. Крістол стверджує, що «неідеологічна політика — це беззбройна політика». Приймавши цю тезу, ідеологія неоконсерватизму сьогодні захищає принципи вільно-ринкових відносин, індивідуалізму, вільної конкуренції, критикує державне втручання, державу загального добробуту, соціальні реформи, обстоює традиційні політичні інститути, соціальні структури, цінності держави, певного суспільства. Натомість ідеалом неоконсерватизму проголошуються еволюційні, поступові і повільні зміни з метою збереження всього доброго і виправлення поганого. У добу індустріалізму та науково-технічної революції консерватори виступили переконаними прихильниками прогресу. Як твердив відомий німецький політик безумовно консервативного спрямування Ф.-Й. Штраус, бути консерватором означає «марширувати на чолі прогресу». Водночас з тим більшою зятятістю ідеологи консерватизму обстоюють відданість соціокультурному та релігійному традиціоналізму. Тут чітко проявляється ностальгія за простішим, організованішим, одноріднішим світом, яким було наше життя у XVIII–XIX ст. ст., коли най-

вищими цінностями були сім'я, громада, церква, село і т. д. Громадянські свободи, вважають консерватори, ґрунтуються на «ланцюгах традиції та історичної наступності». Ще одна новація консерватизму — відновлення авторитету і престижу влади і держави як передумови всіх свобод. Справжній порядок у суспільстві тримається, на їх думку, на освіті, дисципліні та настановах, а свободу може забезпечити тільки сильна держава.

Тож тут виразно виступає не стільки конфронтація з лібералізмом, скільки запозичення низки його ідей та принципів, що мають широку суспільну підтримку.

Ще один надзвичайно поширений різновид ідеології — *соціал-демократія*, яка з'явилася в Європі у другій половині XIX ст. Під нею розуміють і суспільно-політичний рух, і ідейно-політичну течію. Її материнське лоно — марксизм, а соціальна база — робітничий рух у зоні капіталізму, альтернативою якому соціал-демократія і виступила. Тож першим її завданням була обґрунтована в марксизмі революційна заміна капіталістичного ладу соціалізмом. Але в реальному житті від цієї настанови соціал-демократія відмовилася і визнала існуючі суспільно-політичні інститути буржуазного ладу і загальноприйняті правила гри. Суспільно-політична практика переконала творців і прихильників соціал-демократизму в безперспективності радикального зламу старої суспільної системи та в необхідності трансформувати, вдосконалити останню, інтегруючись у її структури, сприймати чимало її цінностей, норм, принципів.

Але якраз це розмежування щодо основоположних ідеологічних ідей та принципів (революція, непримиренна класова боротьба, диктатура пролетаріату) породило на початку XX ст. розкол і в робітничому русі, і в соціал-демократії, що радикально змінило магістральний шлях історичного розвитку сучасного світу. Соціал-демократія і комунізм (в особі Комінтерну та правлячої в Росії партії більшовиків), які вирости з однієї соціальної бази (робітництва) та однакових ідейних джерел, з найважливіших питань світоустрою опинилися по різні боки барикад непримиренної боротьби, яка нерідко виливалася у справжні війни між народами.

Незважаючи на те, що існує чимало національних та регіональних соціально-філософських та ідейно-політичних варіантів соціал-демократизму («соціалізм», «латиноамериканський соціалізм», «шведська» модель, «фабіанський соціалізм»), усі вони у наш час зазвичай об'єднуються одним загальним поняттям «демократичний соціалізм». Ідейними батьками і розробниками соціал-демократичної ідеології були Е. Бернштейн, О. Бауер, М. Адлер, Б. Чичерін, П. Струве, а серед українських діячів — М. Драгоманов, С. Подолинський, І. Франко, М. Грушевський. На перше

місце вони висували свободу, рівність і солідарність людей. Але тут же поставало кардинальне питання: як добитися того, щоб соціалістичне суспільство стало суспільством найбільшої економічної ефективності та найбільшої свободи і водночас забезпечувало рівність усіх членів суспільства?

Один із напрямів пошуків сучасної соціал-демократії — ліквідація експлуатації людини людиною при неодмінному збереженні недоторканими основних ліберально-демократичних інститутів і свобод (англійський лейборизм, скандинавська соціал-демократія). Уже в роки Першої світової війни німецька соціал-демократія відкрито визнала підпорядкування класових пріоритетів національним. Після Другої світової війни об'єднані в Соціалістичний інтернаціонал партії рішуче відмовились від ідей диктатури пролетаріату, класової боротьби, знищення приватної власності й усупільнення виробництва, що досі були основними постулатами соціал-демократичної ідеології. Незабаром частина цих партій стали правлячими, а згодом у більшості країн Європи соціал-демократи стали потужною парламентською силою.

Суть сучасної ідеології демократичного соціалізму виражається в «основних цілях соціалістичного прагнення». Це — свобода, справедливість і солідарність. Здобувши владу і суспільну підтримку на цій ідеологічній платформі, соціал-демократичні партії стали ініціаторами і реалізаторами багатьох реформ, що забезпечило серйозні успіхи в усіх сферах суспільного розвитку, в подоланні конфронтації на міжнародній арені. При цьому соціал-демократи змогли пристосувати свої лозунги і поведінку до вимог часу, беручи за зразок поступовість, конкретність заходів і дій рутинної роботи, реалізацію так званих «малих справ» (що понад 100 років тому Е. Бернштейн виразив у формулі «мета — ніщо, рух — усе»).

Так, з активною участю соціал-демократії формується система принципів, цінностей, норм, які поступово позбуваються ідеологічної обмеженості і стають загальним набутком усього суспільства.

В Україні, де сторіччя тому соціал-демократична ідея була дуже популярна (її обстоювали М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра та ін.), відродження соціал-демократизму відбувається дуже складно і суперечливо. Так, офіційно зареєстровано три соціал-демократичні партії, але до Соціал-демократичної прийнято не їх, а Соціалістичну партію України. Ще близько десяти партій по суті сповідують соціально-демократичну ідеологію. Проте місце і роль їх у політичному житті здебільшого визначається ставленням до них існуючого режиму, а не розумінням і підтримкою широких верств.

Однією з потужних ідейно-політичних течій був і залишається *марксизм*, який виник у середині XIX ст. і знайшов подальший розвиток у XX ст. Широковідомі і його творці — К. Маркс, Ф. Енгельс,

Т. Плеханов, В. Ленін, К. Каутський та ін. За своїм характером — це радикальна ідеологія, оскільки пов'язана з революційними цілями і завданнями: знищення приватної власності, перебудова капіталістичного та інших експлуататорських суспільств у безкласовий лад вільних від експлуатації і рівних трудівників. І це при тому, що виник і розвивався марксизм у загальному річищі європейської політико-філософської думки, започаткованої Просвітництвом і раціоналістичною традицією. Звідси наявність у марксизмі багатьох гуманістичних і ліберальних ідей, які афористично виражає постулат «вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх» [33; 127].

Однак історичну долю марксизму визначила його претензія на безапеляційне трактування сенсу історії, самого людського буття, тобто претензія бути єдиною науковою ідеологією. До того ж реальна практика втілення в життя принципів марксизму на величезних територіях звела дану претензію в абсолют, що обернулося справжньою трагедією для десятків мільйонів людей (голод, репресії, масові розстріли, катування, не обмежені ні законом, ні мораллю понівечення людського «Я»). В. Ленін поповнив скарбницю К. Маркса ідеями, які всебічно обґрунтовували необхідність захоплення і засоби утримання влади. Йдеться про створення політичної партії нового типу, теорію і практику соціалістичної революції та диктатури пролетаріату, демократичний централізм, запровадження нової форми ізоляції противників режиму у вигляді концентраційних таборів, а також машини широкомасштабного терору. У Радянському Союзі згадані шляхи і засоби проявилися в тоталітарній моделі політичного режиму.

80-ті роки XX ст. позначені глибокою ідейно-теоретичною кризою комуністичної ідеології, що призвело до її краху як панівної державної ідеології у СРСР та країн Східної Європи. Багато хто сприйняв це як незворотний процес розкладу і неминучий крах марксистської ідеології.

Але така оцінка значно перебільшена, тому що комуністична ідеологія містить певні незаперечні істини, в реальному житті зберігається її коріння, політичні джерела та носії (партії і рухи робітничого класу та експлуатація мас). Це підтверджує практика низки розвинутих країн (Франція, Італія). Комуністи залишаються реальною політичною силою і в пострадянських державах, у т. ч. і в Україні, де вони регулярно здобувають на виборах до органів влади, правда, щоразу меншу кількість голосів. А в Китаї вони при владі з 1949 р., і ця країна, спираючись на модернізовану марксистську ідеологію, успішно розв'язує кардинальні питання суспільного життя.

Згадані ідеології від самого свого зародження оцінювалися за ставленням до існуючого ладу: послідовники збереження його називалися правими, прихильники радикальних змін — лівими. Для перших ха-

рактерне обстоювання культу сили, соціальної ієрархії при заохоченні свободи та ініціативи в економічній сфері. Другі відстоюють принципи рівності, справедливості, постійних змін, і тому їх часто називають соціалістичними. Однак, як уже відзначалося, цей поділ здебільшого відносний: ліві взяли до свого арсеналу низку ліберальних ідей, ліберали і консерватори (праві) нині значної уваги надають соціальним проблемам, захисту прав бідних, що завжди було в арсеналі лівих. Та й в історичному розвитку актуальність поділу на ліву (радикальну) чи праву (помірковану, еволюційну) ідеологію змінювалась.

Так, у повоєнні роки (20-і й 40-і роки ХХ ст.) в Європі зростав інтерес суспільства до правих ідеологічних течій. У 60–80-і роки минулого століття різко зросла активність сил, що одержали назву «нових лівих» (Г. Маркузе, С. Кармайкл та ін). Критикуючи робітничий клас за його зраду ідеям революції, вони проголосили засобами порятунку політичне насильство, руйнування, розбещеність. Цей екстремізм особливо імпував молоді наприклад, хіпі, частині інтелігенції, маргінальним верствам. Але поступово ультраревольюційність згасла і трансформувалась в ідеї самовдосконалення особистості, «сексуальної революції», «расового соціологізму» (справедливе, гуманне суспільство є метою не всіх, а лише темношкірого населення), молодіжної революції і т. д.

12.3. Ідеологія націоналізму в контексті українського державотворення

Будь-яка ідеологія — це певна сукупність взаємопов'язаних ідей, цінностей, символів та ритуалів, призначених об'єднувати людей заради спільних політичних цілей. Але оскільки ідеологія є не відображенням дійсності, а своєрідним проектом впливу на неї через пропозицію певного ідеалу, то в цьому ідеальному образі завжди є своя центральна або базова цінність. *Націоналізм — це ідеологія, в якій нація є найважливішим поняттям і центральною цінністю.* Правда, в багатьох вітчизняних виданнях зберігається застаріле, ще з радянських часів твердження про те, що націоналізм є ідеологією, в якій нація — це абсолютна цінність. Так, в одному підручнику з політології читаємо: «Націоналізм — ідеологія, психологія, соціальна практика, світогляд та політичне підкорення одних націй іншими, проповідь національної винятковості та переваги, розпалювання національної ворожнечі, недовір'я та конфліктів» [47; 360].

Такі риси дійсно трапляються в деяких різновидах націоналізму (в українській історії прикладом цього може бути чинний або інтегральний націоналізм), але до них не зводиться ідеологія націоналізму.

Є й інші крайнощі у трактуванні націоналізму, а саме: він є не окремою політичною ідеологією, а складовою частиною інших політичних ідеологій. І це має свої підстави, адже, наприклад, лібералізм першим проголосив принцип самоврядування нації. Нація як реальність присутня у консерватизмі, соціал-демократизмі, комунізмі. Проте ці ідеології не визнають націю за центральну цінність. Наприклад, для лібералізму особистість, права людини, політична стабільність, добробут є вищими порівняно з нацією. Звідси — постійна критика націоналізму від імені усіх ідеологій, яка в радянському чи російському комунізмі набрала вигляду боротьби проти «буржуазного націоналізму». Правда, цей останній дивним чином асоціювався винятково з неросійськими націями.

Тож було б дуже легко критикувати націоналізм за окремі крайнощі, притаманні окремим його різновидам. У такий спосіб можна легко розправлятися з будь-якою ідеологією. Але така критика не здатна зменшити привабливість націоналізму, який по-своєму трактує націю і тому має перспективні ідеї, здатні об'єднати і мобілізувати націю.

На загал ідеологія націоналізму, як довів Е. Сміт, виходить з таких основних засад: людство природним способом поділяється на нації, кожна нація самобутня, вона є джерелом політичної влади, усвідомлення своєї національної ідентичності є запорукою індивідуальної свободи, нації зможуть реалізувати себе тільки у їхніх власних державах, відданість нації (державі) перевищує інші відданості.

Одне з підтверджень тому — оформлення національно-патріотичної ідеології, яка в реальних умовах сучасної України обстоє ідеї відродження української нації в контексті поваги до інших націй через утвердження на цих засадах української державності. Саме привабливість цих ідей забезпечила виняткову одностайність українських громадян на парламентських виборах 1990 р. і під час референдуму у грудні 1991 р., коли постала суверенна українська держава.

Тут важливо ще раз наголосити: без таких ідей народ не може створити свого власного суспільного буття. Саме такі перспективні ідеї визначають джерела, резерви національного самовиробництва, самовідтворення.

Отже, ідеологія є необхідним і важливим елементом сучасного суспільно-політичного життя. Вона представлена широким спектром різних систем цінностей і програм їх реалізації. В Україні після кількодесятилітнього панування єдиної ідеології (комуністичної) та своєрідної деідеологізації суспільства поступово утверджується ідеологічний плюралізм. Але специфіка нашого краю (як і багатьох молодих держав) переконує в тому, що, крім розмаїття ідеологій, тут українська необхідна і єдина загальна або тотальна ідеологія, яка б об'єднувала і

спонукала до примирення громадян, ідеологія єдиної української демократичної державності. Ця ідеологія має бути національною щодо формування, формулювання та прищеплення усім громадянам країни національно-державної свідомості, саморозуміння, прагнення обстоювати святині, високі ідеї і цілі, які надають сенс буттю і нації, і кожному її представникові. Правильно буде назвати таку ідеологію широю апологетикою Вітчизни або патріотизмом у власному значенні цього слова. У цьому є теж певна тенденційність, але саме завдяки їй відкривається перспектива для всіх і кожного, що зрештою формує волю і прагнення жити достойно в достойному суспільстві.

Розділ 13

ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ

13.1. Соціальний конфлікт. Типи конфліктів

Сучасний світ характеризується міжнаціональними і міжконфесійними чварами, протиборством політичних партій і їхніх лідерів, розбірками у злочинному світі, нарешті міждержавними конфліктами і війнами. Тією чи тією мірою це стосується всіх країн, зокрема й України. Більше того, з часом стає все очевиднішим, що і влада, і громадяни нашої держави виявилися непередготовленими до подолання кризових явищ і конфліктних ситуацій. Адже тривалий час свідомості наших людей нав'язувалась думка про майбутнє царство загальної і вічної гармонії інтересів, про те, що конфлікти відіграють винятково негативну, навіть руйнівну роль. Безперечно, чимало конфліктів обходилися й обходяться людям і суспільству в цілому надто дорого. Досить згадати, що з 6000 років писаної історії людства лише 127 були відносно мирними.

Але, як свідчить історичний досвід, суспільство зберігається як цілісність саме завдяки конфліктам, котрі внутрішньо притаманні йому. Іншими словами, конфлікти є невід'ємним явищем суспільного життя. У найбільш загальному вигляді джерело конфлікту полягає у несумісності претензій сторін за обмеженості можливостей їх задоволення. Конфлікт вічний, тому що неможливо створити таку суспільну систему, в якій потреби всіх бажаючих були б повністю задоволені. Дехто з дослідників безспідставно вважає, що в самій природі людини лежить прагнення до постійної ворожнечі і боротьби з подібними собі. Звідси витікає, що *конфлікт — це ситуація, за якої сторони усвідомлюють несумісність своїх позицій, і кожна зі сторін намагається зайняти позицію, несумісну з бажаннями, інтересами іншої сторони. Є й інша точка зору. Конфлікт, твердять її прихильники, — це зіткнення двох або більше різноспрямованих сил з метою реалізації їхніх інтересів в умовах протидії.*

Для розуміння суті конфлікту слід пам'ятати, що різні автори по-різному трактують його і по-різному сприймають. Для одних конфлікт — це продовження конкуренції, другі вбачають у ньому вираження анта-

гоністичних відносин, треті — несумісність позицій чи дій, інші — граничне загострення суперечностей. Паціфісти (борці за мир) засуджують збройні конфлікти між державами (війни), натомість автори народних казок оспівують героїзм воїнів та вихваляють їх подвиги.

Класик теорії конфліктів (конфліктології) Р. Дарендорф уважав, що для реального світу необхідне зіткнення різних поглядів, змін. «Саме конфлікти і зміни дають людям свободу, без них свобода неможлива». Але визнання конфлікту найпоширенішою формою соціальних відносин у сучасній політології не заперечує також урахування того, що конфліктам передують чи йде слідом (або існує одночасно) соціальна інтеграція, кооперація, тобто передумови усунення конфліктів. Спираючись на цю концепцію, Т. Парсонс доводив, що кожне суспільство — це відносно стійка і стабільна система, функціонування якої спирається на ціннісний консенсус членів суспільства. Для Р. Дарендорфа ця ж парадигма означає, що кожне суспільство змінюється в кожній своїй точці, де концентруються розбіжності та конфлікти як постійні елементи суспільного розвитку.

Тому, узагальнюючи, можна сказати: конфлікти і співробітництво виступають постійними супутниками суспільного життя.

У реальному житті розрізняють конфлікти на рівні особи (індивіда), групи та організації. Їх можна розрізнити і в інший спосіб: війна, гра, суперечка, що в першому випадку означає безкомпромісну боротьбу до переможного кінця із застосуванням будь-яких, у тому числі й насильницьких методів, у другому — розв'язання конфлікту на основі дій за раніше узгодженими правилами, а в останньому випадку — досягнення згоди з іншою стороною з використанням тільки мирних засобів. Є й інші принципи класифікації конфліктів: за сферою виявлення (економічні, соціальні, політичні, у духовній сфері та міжнародних відносинах); за легальністю існування (відкриті і приховані), за спрямованістю і значущістю та механізмом їх вирішення.

Але якого б типу не був той чи інший конфлікт, усі вони так чи інакше пов'язані з характером соціальних відносин, з місцем (статусом) людини чи групи в суспільстві, з одвічним поділом суспільства, групи на «верхи» і «низи», на керівників і підлеглих. Суперечність індивідуальних і суспільних цінностей, розбіжність між очікуваннями, практичними намірами і вчинками людей, нерозуміння ними своїх дій щодо одне одного, всілякі непорозуміння, логічні помилки і недоліки та неякісність спілкування і спотворення інформації (навіть ненавмисне) — все це спричиняє конфлікт у суспільних відносинах. Через це і конфлікти можуть бути когнітивні, коли стикаються суперечливі точки зору, оцінки фактів, наприклад у науковій дискусії, політичній полеміці, товариській суперечці, та мотиваційні, в основі яких лежить зіткнення корінних інтересів сторін, що може спричинити застосування крайніх засобів.

Якщо у конфлікуючих суб'єктів зовсім немає загального інтересу, їх конфлікт набирає радикальних форм, і, навпаки, коли у сторін є (хоч і не завжди очевидний чи усвідомлений) спільний інтерес, їхні відносини частково конфліктні. При цьому в першому варіанті відносини частіше всього ведуть до поляризації позицій, непримиренності, у другому — до сегментації, поділу їх претензій на групи.

Щоб глибше зрозуміти сутність того чи іншого конфлікту, вказують автори спеціальних досліджень (їх називають конфліктологами), важливо знати:

- конфлікуючі сторони, їхні цінності і мотивації, наміри і цілі, інтелектуальні, психологічні і соціальні ресурси для продовження чи вирішення конфлікту, уявлення про конфлікт;
- доконфліктну історію відносин сторін конфлікту;
- характеристику конфлікту, його межі, жорстокість, мотивацію, визначення, періодичність;
- соціальне середовище, в якому виник конфлікт;
- зацікавлені сторони, їхнє ставлення до учасників конфлікту, ступінь заінтересованості в тих чи інших результатах конфлікту;
- стратегію і тактику учасників конфлікту, оцінювання ними своїх можливостей та можливостей опонентів;
- результати конфлікту для його учасників і заінтересованих сторін.

Як відзначається у спеціальній літературі, конфлікт у своєму розвитку проходить три стадії: передконфліктна, стадія безпосереднього конфлікту та стадія розв'язання конфлікту. Перша стадія — період, коли конфлікуючі сторони оцінюють свої ресурси (владу, матеріальні цінності, інформацію, престиж), коли існує чи з'явився об'єкт, володіння яким чи досягнення якого є предметом протистояння, але сторони ще не готові розпочати «наступ» чи відступити. Зазвичай найголовнішим на цій стадії є ідентифікація (визначення об'єкта прагнень сторін) конфлікту, інколи навіть випадкова, помилкова чи оманлива. Але це означає, що всі спроби досягти бажаного результату для обох сторін виявилися безрезультатними, і до власне конфлікту — один крок.

Як правило, конфлікт розпочинається з інциденту, тобто дії (або дій), спрямованої на зміну поведінки суперників — дії відкритої або прихованої, і досягає критичної межі, коли конфліктна взаємодія сторін досягає максимальної сили і гостроти. Далі конфлікт або згасає, вирішується, або не розвивається до нового вибуху сил протистояння. Нарешті, розв'язання конфлікту, що означає завершення конфліктної взаємодії, зміну конфліктної ситуації, а головне — усунення причини конфлікту. При цьому можливі варіанти: один із суперників пішов на поступки, змінив свої вимоги та поведінку, обоє взаємно поступилися, вичерпалися ресурси протистояння, втрутилася інша (третя)

сила або, шоправда, рідко — в результаті повного усунення (знищення) суперника.

Найчастіше конфлікти виникають з непорозуміння між людьми, яке згодом (далі) переростає у невдоволення, після чого виникає соціально-психологічна напруга. Коли ж ідеться про масштаби конфліктів, то найбільші і найруйнівніші з них ті, які виникають між державами і виліваються у війни.

Ці питання давно і всебічно досліджені і продовжують вивчатись за кордоном. В Україні конфлікти як об'єкт дослідження тривалий час (до 1980-х р.) перебували на периферії суспільного знання. Політична увага надавалася дослідженню міжособистісних конфліктів. Що ж до інших типів конфліктів, то таких у радянському суспільстві не було або точніше не мало бути (згідно з комуністичною пропагандою). А тим часом наше суспільство однозначно і безповоротно стало на шлях складних і болючих перетворень. Суть і спрямованість останніх на перший погляд можна виразити двома словами: ринок і демократія. Це означає відкрите визнання конфлікту в сфері економічних інтересів, конкуренції при дотриманні вироблених державою правил торгівлі, купівлі, продажу, угоди і т. п.

Це означає також відкрите (публічне) зіставлення інтересів у сфері політичних відносин, боротьбу за владу й участь у ній, за вплив на неї. У Європі, яка історично першою стала на цей шлях, війни, революції, повстання зрештою привели до того, що держава відступила, а громадяни здобули право впливати на її рішення, обмежувати її всевладдя. Так сформувалася культура соціального компромісу між владою і підданими — основа основ європейського життя.

Інша реальність — Сполучені Штати Америки. Там конкурентна боротьба набула особливого розмаху, розцвів індивідуалізм (людина орієнтована на себе). Це був конфлікт сильного і слабого, Півночі (промисловості) і Півдня (царини рабства). Основним атрибутом цього протистояння і культури конфліктування став «Кольт». Людина, яка орієнтувалася на себе, стає орієнтованою у такий спосіб і назовні. Відповідно культура конфліктних взаємин, розв'язання конфліктів змінилася через визнання людини і як трудівника, і як громадянина.

Наша ж буденна свідомість і здоровий глузд штовхають до того, що краще взагалі обійтись без конфліктів, мовляв поганий мир краще гарної сварки. Цю ситуацію зумовило тривале панування в головах громадян і засобах масової інформації безконфліктної моделі суспільства. Тож щоб її (ситуацію) змінити, слід насамперед інтелектуально і психологічно засвоїти і сприйняти конфліктну парадигму буття світу, тобто розуміння того, що конфлікти — нормальне, природне явище

суспільного життя. Вияв і розвиток конфлікту взагалі корисна і потрібна справа.

Типова риса радянської системи — розрив між її декоративним оформленням і реальними інтересами. Важка і затратна для суспільства мілітаризація економіки і всього життя породила конфлікт між військово-промисловим комплексом і потребами людського життя. Цей безперспективний шлях і цей конфлікт зумовили тіньову економіку, обмін матеріальних цінностей на повноваження у прийнятті рішень, підірвали стимули трудової діяльності, породили психологію підлабузництва і взаємної недовіри. Врешті-решт усе українське суспільство стало конфронтаційним, а різноманітні претензії громадян, груп, організацій зводяться до одного: у чийх руках влада, той і розподіляє ресурси, повноваження і контролює їх.

Звідси і своєрідне розуміння причин конфлікту в нашому суспільстві: це, мовляв, переважання несправедливості над справедливістю, прагнення можновладців до наживи, ігнорування потреб людей. Іншими словами, в усьому винна молода українська державність, а вона мала б дотримуватись міри в розподілі благ і почестей, особливо місць у владних структурах.

Специфіка конфліктної ситуації в Україні в тому, що конфліктність відносин стала всеосяжною, у суспільстві немає такої цінності (ще вчора це була суверенна держава), щодо якої існувала б загальновизнана точка зору. З будь-якого питання існують не просто дві, як мінімум, думки — це ще півбіді. Біда в тому, що ці міркування несумісні.

Політична культура в Україні не знає таких перевірених часом постулатів, як «вислухай іншу сторону», «якщо не примиритесь, то принаймні дізнаєтесь щось нове».

Ось чому так важливо вивчати конфлікти, розуміти їх природу, навчитись виявляти їхні причини та умови виникнення, можливості прогнозування та вирішення.

13.2. Політичний конфлікт: джерела, причини, стадії

Конфлікти існують від часу виникнення людських спільнот. Але з часом, особливо в останні роки особливої уваги і значення набули політичні конфлікти.

Нагадаємо, що політику часто називають сферою діяльності з розв'язання конфліктів. Іншими словами, політика — це сфера примирення конфліктуючих сторін, засіб досягнення злагоди. Але вона також часто виступає і засобом, джерелом породження і провокування конфліктів. І це не випадково. Політика тісно пов'язана із владою, до якої прагнуть не всі, але чимало соціально активних людей, причому їх

завжди більше, ніж у влади є місць, повноважень, пільг. Так виникають політичні конфлікти. А оскільки будь-які політичні відносини неодмінно передбачають відносини панування і підкорення, саме ця суперечність становить основне, первісне джерело політичного конфлікту. Звідси одне з найбільш поширених визначень: *політичний конфлікт* — це один із видів соціального конфлікту, суть якого становить боротьба за вплив у політичних рішеннях, розпоряджати ресурсами, повноваженнями, пільгами, за монополію своїх інтересів та визнання їх суспільно необхідними, іншими словами, за все, що становить владу і політичне панування.

Р. Дарендорф запропонував розрізнити політичні конфлікти за джерелами виникнення (конфлікти інтересів, цінностей, ідентифікації); за соціальними наслідками (успішні, безуспішні, будівничі, конструктивні, руйнівні, деструктивні); за масштабами (локальні, регіональні, міждержавні, глобальні); за формами боротьби (мирні, збройні) і за ставленням суб'єктів до конфлікту (дійсні, випадкові, помилкові, зміщені, відкриті, приховані). К. Болдінг доповнив цю типологію розрізненням політичних конфліктів відповідно до рівня організації суспільства: на рівні міжособистісних відносин, між соціальними групами, між великими системами (підсистемами), у межах усього суспільства, на рівні регіону чи всієї планети.

Зрозуміло, що політичні конфлікти тим і неминучі та потрібні, що виконують важливі суспільні функції, причому як позитивні, так і негативні. У першому (позитивному) сенсі йдеться про те, що напруженість між конфліктуючими сторонами згасає, вони одержують нову інформацію одна про одну, суспільство згуртовується перед загрозою, у підлеглих знімається синдром підлеглих (страху). Що ж до негативних наслідків політичних конфліктів, то вони у великих матеріальних, емоційних витратах на участь у конфліктах, у зниженні дисципліни, погіршенні соціально-психологічної атмосфери в суспільстві, надмірному захопленні «боротьбою» на шкоду роботі, зменшенні співпраці між співробітниками та складності відновлення стосунків після завершення конфлікту.

Конфлікти, як і людські домагання, бувають різного типу. Насамперед це конфлікт інтересів, тобто «торгівля», протистояння довкола поділу економічних вигод та переваг (розміру податків, соціального забезпечення і т. п.). Як бачимо, такі конфлікти піддаються врегулюванню, адже завжди можна домовитися за принципом «як це, так і інше», хоча інколи це вимагає значних вольових зусиль.

Щодо іншого типу — конфлікту цінностей, то він є одним з найскладніших для врегулювання, бо що для одних є життєво важливим, то

для інших таким виступає прямо протилежне. Наприклад, у сучасній Україні живе покоління людей, для котрих те, що було за радянської влади (гарантована, хоч невелика, неадекватна трудовим та інтелектуальним зусиллям зарплата, обов'язкова соціальна допомога і т. п.), є життєво необхідним. Водночас у нас стає все більше громадян, які на собі відчули або зрозуміли, що попередній лад являв собою суспільство тотальної несправедливості, а нові зміни орієнтовані на утвердження свободи і демократії, що є і має бути життєво важливим. Очевидно, що такі конфлікти притаманні нестабільним, молодим або новим державам.

Одним з найскладніших типів є конфлікти ідентифікації (самовизначення), які спостерігаються у суспільствах, де більш-менш чітко вирізняються етнічні, мовні, релігійні суперечності, що ми спостерігаємо і в сучасній Україні (українці і російськомовні або росіяни, православні і греко-католики, православні київського і московського патріархатів тощо).

Залежно від рівня учасників політичні конфлікти бувають міждержавні (наприклад, між Китаєм та Індією, Вірменією і Азербайджаном, Європейським Союзом і США), тобто між державами, між їхніми коаліціями, державні (як в Україні, наприклад, між парламентом і президентом, його адміністрацією), регіональні (між «донецькими» і «київськими» фінансово-промисловими групами), місцеві (у Криму).

Тривалий час «першість» належала міждержавним конфліктам, причому більшість із них розв'язувалися із застосуванням сили. Після Другої світової війни (1945–1989) із 127 такого типу конфліктів лише 37 були збройними. Останнім часом виникли і, як прогнозують окремі політологи (С. Хантінгтон), будуть визначальними міжцивілізаційні конфлікти, тобто протистояння між типами культур. А після подій 11 вересня 2001 р., коли у США було зруйновано важливі демонстративні об'єкти — Міжнародний торговельний центр та Пентагон, почали говорити про особливий вид конфліктів — тероризм. Ідеться не лише про те, що подібні акції здійснюють смертники, а насамперед про те, що мова має йти про осіб (особу), які власні проблеми переносять назовні і захищають «я», звинувачуючи у своїх бідах усіх. Мотивації тут такі: особистісно-емоційна, психопатологічна і корислива. Терористична боротьба дає можливість переважно молодим людям стати «героями», а їхнє мучеництво виступає потужним психологічним стимулом.

Серед особливо складних конфліктів слід відзначити міжетнічні та міжнаціональні. Через їхню гостроту, масштаби, наслідки для долі народів і країни в цілому; через те, що вони переплітаються з іншими; а особливо через те, що служать каналом, прикриттям, підсилювачем

інших (мафіозні клани, старі партійні еліти нерідко розігрують національну карту, хоч люди, втягнуті у конфлікти, цього не знають).

Конфліктологія розглядає нації як суперників у боротьбі за виживання, за досягнення переваг, різних благ з необхідним елементом ворожості щодо інших націй. Уже в XIX ст. було доведено, що можливість самореалізації тієї чи іншої нації пов'язана насамперед зі створенням чи зміцненням національної держави. А предметом міжнаціонального конфлікту можуть бути територія переважного розселення нації, правовий статус (чи його елементи) представників тієї чи іншої національності, їхні майнові і немайнові права, статус національної мови, можливості розвитку національної культури.

Принагідно зауважимо, що за минулого, радянського ладу теж існували причини для міжнаціональних конфліктів, але владі вдавалося їх стримувати, глушити високоефективною (з точки зору функцій) національною політикою. Остання набувала різноманітних форми — виселення цілих народів (татари, німці і т. д.), переселення (поляки, українці), репресії, а також змішування і «розбавлення» народів, створення клаптикових автономій, розрив етносу адміністративними кордонами (осетини, молдовани тощо), формування в усіх республіках компраторських груп, закамуфльована русифікаторська політика. Розвал СРСР стимулював боротьбу нових і старих еліт за переділ імперської спадщини, як правило, під гаслом національного суверенітету. А національне самовизначення для цього — дуже зручне прикриття, бо лише під ним усі члени групи (нації) — незалежно від статі, стану, рівня доходів, таланту — рівні, однаково «скривджені». Ось чому в цих конфліктах суб'єктами виступають національні спільноти, а сторонами — депутатські групи, фракції, органи державної влади, господарські структури, політичні і громадські організації, навіть окремі особи.

Деякі дослідники розрізняють конфлікти між різними позиціями сил, які входять у владу (такі конфлікти називають горизонтальними або позиційними), і конфлікти між політичними силами, які здійснюють владу, і силами, які виступають проти існуючої влади (їх називають вертикальними або опозиційними).

Якщо предметом перших є певні елементи політичної системи, що не влаштовують окремі політичні сили при владі, то в других ідеться про зміну владних еліт і всієї політичної системи. Отож перші називають поміркованими або частковими, другі — радикальними. Прикладом таким змін можна назвати події в Україні, пов'язані з податковою чи пенсійною реформами, і так звану конституційну реформу. У першому йдеться про часткові зміни у політичній системі, у другому — про радикальну зміну законним шляхом існуючого режиму.

Зрозуміло, що причини і джерела часткових і радикальних конфліктів різні: це суперечності між тимчасовими, неосновними інтересами та цінностями суб'єктів, які беруть участь у конфлікті, і суперечності між корінними інтересами та визначальними цінностями учасників конфлікту. Для розв'язання конфліктів, як правило, залучаються окремі конфліктуючі партії чи групи, або окремі інститути політичної системи. У радикальних конфліктах беруть участь або втягуються у протиборство більшість інститутів і значні маси громадян.

У політичній науці і політичній практиці розрізняють конфлікти щодо зміни влади, але без порушення територіальної цілісності (президентські вибори в США), і конфлікти, пов'язані з виокремленням якоїсь частини держави (на початку 90-х років конфлікт у Криму, Чечня в Російській Федерації).

Конфлікт, особливо політичний, може наростати повільно, але нерідко вибухає спонтанно, відразу набираючи крайніх, радикальних форм. Ось чому так важливо вивчати їх на ранній стадії — стадії зародження, щоб виробити систему заходів, спрямованих на обмеження інтенсивності і масштабу політичних конфліктів, способів запобігання їм, а в разі їх розгортання — регулювання і вирішення політичних конфліктів.

13.3. Механізми та засоби розв'язання політичних конфліктів

У процесі протікання конфлікту можна виділити декілька стадій: 1) прихована стадія, зумовлена нерівним становищем двох (або більше) груп у сфері «мати» і «могти», які охоплюють усі аспекти життєвих умов. Головна причина виникнення прихованого конфлікту — це прагнення людей до переваг і поліпшення свого статусу; 2) стадія напруги — початкова, середня і висока; 3) стадія антагонізму як результат високої напруги у протистоянні сторін; 4) стадія несумісності, що і є власне конфліктом. Він може бути зупинений (перерваний, завершений) частково або остаточно, якщо усунути корінну причину протиборства.

Насамперед слід прагнути запобігти політичному конфлікту. Прикладом цього можуть бути добровільна відставка якогось політичного діяча або погрози, еміграція з країни, уникнення зустрічей з «противником» і т. д. Але це ще не означає фактичного розв'язання конфлікту. У відомій книзі Д. Карнегі є й інші методи уникнення конфлікту. Якщо ж його уникнути не вдалося, тобто одна зі сторін чітко виражає намір зробити щось, що завдасть шкоди іншій стороні і демонструє відверту ворожість, тоді завдання полягає у переведенні політичного конфлікту в правове або цивілізоване русло.

Інша необхідна умова вирішення конфліктів — усвідомлення різноманітності типів політичних конфліктів. Але за всієї їх складності, багатогранності і різноманітності форм протікання можна і слід говорити про наявність у них загального і типового. Відзначимо для початку, що існує відмінність між завершенням і розв'язанням політичного конфлікту. Перше — це будь-яке припинення конфлікту (наприклад, загинули обидва учасники, конфлікт завершено, але не розв'язано). Друге означає тільки позитивну дію учасників конфлікту або третьої сторони, що припиняє протиборство мирними або силовими методами.

Завершенням може бути усунення об'єктивних причин, конфліктної ситуації, а як результат — припинення конфлікту внаслідок взаємного примирення. Може бути і такий результат, коли симетрично розв'язуються спільні проблеми (обидва учасники або виграють, або програють). Конфлікт може завершитися шляхом асиметричного розв'язання спірних проблем (одна сторона виграє, інша — програє). Політичний конфлікт нерідко завершується згасанням його інтенсивності або переходом у латентну (приховану) фазу. Щоб розв'язати політичний конфлікт (як свідчить політична практика, його інтенсивності або пеконності конфлікту або за допомогою третьої сторони, наприклад, миротворчих сил), слід створити певні передумови, а також виробити відповідний до типу політичного конфлікту механізм його розв'язання. Передумови розв'язання політичного конфлікту містять діагностику протиборства (вивчення причин та мотивів поведінки конфліктуючих учасників або сторін), проведення ситуаційного та позиційного аналізу, складання прогнозу і наслідків політичного конфлікту (позитивних і негативних для кожної зі сторін за різних варіантів). Це дає підстави, формує основу для вироблення угоди про примирення, а інколи і для зняття конфлікту взагалі (якщо інформація в учасників була спотворена). Найбільш поширеними способами розв'язання політичних конфліктів є компроміс та консенсус. Перше означає угоду на засадах взаємних поступок — вимушену або добровільну. Друге — угоду переважної більшості людей будь-якої спільноти (суспільства, класу, нації) щодо найважливіших аспектів її буття, виражену в діях.

Консенсус (від лат. *consensus* — згода, однастайність) означає збіг думок, взаєморозуміння, готовність до дії, «загальна згода із суперечливих питань», «думка, з якою погоджується чи котру приймає кожен з групи».

У політиці — це і процедура, механізм залагоджуються в суспільстві або до яких приходять соціальні групи попри властиві їм відмінності, протилежні інтереси, зумовлені соціальними, політичними, релігійними, національними особливостями щодо питань спільної життєдіяльності.

Базовою характеристикою (ознакою) політичного консенсусу є врахування думки кожної сторони, знаходження спільного в позиціях і вироблення взаємоприйнятної рішення, яке якщо і не підтримується всіма, то жодним не відкидається.

Рівні політичного консенсусу:

— суспільний — щодо базових цінностей та за наявності однорідної культури;

— процедурний — щодо правил, які фіксуються в конституції, законах, які регулюють застосування владних повноважень;

— буденний — як поточна згода між владою й опозицією, толерантність відносин між суб'єктами у ході дискусій.

Отже, консенсус — безпосередня передумова будь-якої угоди, спільної дії.

У політичному сенсі консенсус виступає як спосіб політичного (мирного) розв'язання конфлікту і як громадянська (суспільна) згода. Але це не стовідсоткова однастайність, консенсус допускає і нейтральну позицію якихось сил і навіть застереження якоїсь сили щодо прийнятого рішення. З іншого боку, консенсус не означає ухвалу більшості, якій меншість має підкоритися. Найголовніша ознака консенсусу — відсутність заперечення ухваленого рішення з боку хоч би одного учасника.

Консенсус внутрішньо притаманний саме демократичному ладові, бо не допускає ігнорування меншості. При всьому тому, що демократія гарантує плюралізм політичних позицій і уподобань, у будь-якому суспільстві завжди існують цінності, які об'єднують людей: національні, релігійні права і свободи. У таких країнах, як наша сьогодні, теж існує ґрунт для об'єднання усього суспільства: це невдоволення існуючим станом речей — так далі жити не можна!

Розрізняють об'єкти та рівні політичного консенсусу. Так, можливі угоди щодо кінцевої мети політики (свобода, рівність, добробут і т. д.), щодо правил гри чи процедури та щодо складу уряду й урядової політики.

Виокремлюють такі рівні політичного консенсусу: основний, або базовий, який демонструє, чи поділяє дане суспільство однакові ціннісні уявлення та цілі; процедурний, котрий установлює правила гри, що фіксуються в законах (конституції), та власне політичний, який, фіксуючи непогодженість щодо членів уряду, все ж виявляє підтримку самої форми правління.

Звідси можна зробити висновок про те, що політичний консенсус націлений на врегулювання, а не завершення і розв'язання конфлікту. І це врегулювання важливе тим, що запобігає відкритим формам прояву конфліктів, які супроводжуються насильницькими діями (війнами,

масовими безпорядками тощо); надалі розв'язує конфлікти шляхом усунення причин їх виникнення; орієнтує на формування нового рівня відносин учасників (зниження рівня ворожості сторін одна до одної, переведення конфлікту в русло пошуку спільного вирішення проблеми). Відповідно до кожного з цих напрямів врегулювання конфліктів виробляються специфічні методи, які полегшують пошук мирного виходу з політичного конфлікту. Кожний з них має свої переваги і вади чи обмеження, тому найбільш ефективно застосовувати їх комплексно, залежно від конкретних умов і характеру конфлікту.

Розв'язання політичного конфлікту означає усунення суперечності інтересів різних політичних об'єктів. Тобто політичний конфлікт можна вважати розв'язаним, вирішеним, якщо усунуто об'єкт конфлікту або якщо цей об'єкт розподіляється між учасниками конфлікту. Можливі й інші варіанти — встановлення правил почергового використання об'єкта політичного конфлікту, компенсація одній зі сторін за передачу об'єкта іншій або ж перенесення відносин сторін в іншу площину, де ймовірно спільні інтереси.

Розв'язання політичного конфлікту підтверджується письмовою угодою, в якій відображається кінцевий результат. Це може бути згода всіх учасників, угода, яка відповідає законодавчій або моральній волі зовнішньої сили, варіант, нав'язаний однією зі сторін, нарешті, в угоді вказується, що конфлікт з часом утратив актуальність і розв'язався сам собою.

Найбільш ефективним методом розв'язання політичних конфліктів є переговори. У політичній практиці їх використовують і для нав'язування вимог однією стороною іншій, і для затягування протистояння, але йти на переговори слід неодмінно. Вони ефективні тоді, коли обидві (усі) сторони визнають, що, крім суперечливих інтересів, у конфліктуючих суб'єктів є й значущі спільні інтереси, потреби, цінності. Важливо також, щоб сторони визнали можливим досягнення порозуміння і виявили волю для цього. А на першому місці в підготовці переговорів має бути чітке і жорстке визначення предмета суперечки (протистояння, конфлікту). Необхідно на цьому етапі зібрати інформацію про противника (партнера), скласти особистісні характеристики, передбачити ймовірні аргументи.

Переговори, як правило, розпочинаються взаємним визнанням права кожної зі сторін. Щоб вони принесли бажаний результат, слід навчитися слухати і чути іншу сторону, демонструючи розуміння точки зору опонента. На наступному етапі слід з'ясувати те, як противники розуміють конфлікт, чітко і жорстко визначити предмет обговорення, зафіксувати спільні точки зору та спокійно з'ясувати, що розділяє сторони. На завершення цієї стадії переговорів слід знову описати

зміст конфлікту, розпочати пошук спільного розв'язання та схвалити «спільне комюніке», в якому відзначити узгоджені моменти та розбіжності, що залишилися. До передумов успіху на переговорах ведуть такі кроки, як зняття уявних конфліктів, тобто зумовлених неточною інформацією, а також поступове зміцнення довіри між партнерами.

Але є обставини, які можуть звести нанівець будь-які зусилля з підготовки та ведення переговорів. Зокрема слід уникати при цьому представлення власної помилки як прорахунку противника, часткового «приховування» своїх інтересів, зайняття «бойової позиції» або ж відходу у «глуху оборону». Дуже важливо для досягнення успіху не наполягати на визнанні своїх переваг, не нагадувати про старі образи і не наголошувати на вразливих місцях противника. Після завершення переговорів не слід оголошувати переможця і переможеного. Найкраще тут пасує популярний вислів «перемогла дружба», адже від розв'язання (врегулювання) конфлікту виграють обидві (усі) сторони.

Оскільки переговори ведуть люди, що мають свої емоції, стиль поведінки, життєвий досвід, цінності і переконання, то все це може позначитися на ході і результатах переговорів. Звідси зрозуміло, що для успіху переговорів, а отже, і для розв'язання конфліктів, принципово важливо учасникам переговорів бути психологічно підготовленими до них. Це передбачає, що кожен з них повинен розмежовувати людину і проблему, уміти зосередитись на проблемі і звільнитись від емоцій. А ще важливо, щоб учасник переговорів уявив на своєму місці іншу людину та дотримувався обґрунтованої тактики в поведінці і вміло використовував усну та письмову ділову мову.

Практичні психологічні дослідження засвідчують: для успіху на переговорах багато важить уміле використання техніки нейтралізації зауважень противника, реакції на вигуки, репліки, захисту від некоректних (навіть брутальних) висловів співбесідників, партнерів і опонентів, техніки постановки запитань і відповідей. Корисно вживати при цьому стверджувальні слова (саме так, зрозуміло, правильно, прекрасно, звичайно), що підкреслює надійність, ретельність, сумління.

Успіху доб'ється той, хто від самого початку переговорів прагнутиме відвести опонента від деструктивної позиції, покаже переваги конструктиву для нього, не заперечуватиме його позицію, але й не прийматиме її, даватиме противнику виговоритись, не відповівши йому тим же.

Висновок з цього такий: ефективна стратегія переговорів — це насамперед стратегія злагоди, пошуку і примноження спільних інтересів та уміння їх поєднувати у такий спосіб, який не буде опісля викликати бажання порушити досягнуту угоду. Проте це не означає, що треба в усьому йти на поступки партнеру з переговорів заради досягнення

угоди за будь-яку ціну. Адже не може бути сталої угоди, якщо хоча б одна зі сторін буде незадоволеною. Усталеність досягнутої шляхом переговорів угоди — це один з критеріїв ефективності процесу переговорів. Тому політична практика однозначно заперечує такі прийоми, як попереднє збирання балів торгівлі, різного ґатунку «ув'язки», всілякі кон'юнктурні варіанти.

У будь-якому разі тверда налаштованість на розв'язання конфлікту формує таку важливу якість, як терпіння до суперника, до іншої думки. Слід усвідомити, що політика, енергійні дії політиків можуть дати позитивні результати лише з часом. Ще М. Грушевський попереджував: «Як би події не підганяли політичного лідера, він повинен виявити волю і терпіння, щоб своїми діями не завдати шкоди справі» [15; 85]. Тим більше, що у політики дуже мало засобів «зробити добре» суспільству, зате «зробити погано» — засоби необмежені.

Завершуючи тему, ще раз наголосимо, що конфліктні ситуації, конфлікти — неодмінний супутник суспільного, зокрема політичного життя. Абсолютно уникнути їх неможливо, але можна і треба навчитися передбачати і регулювати їх, керувати ними, мінімізуючи негативні наслідки, а найголовніше — вміти ефективно розв'язувати їх. Узагалі демократичний контроль над конфліктними ситуаціями має такі спеціальні процедури, прийоми і методи:

- взаємний та оперативний обмін достовірною інформацією про інтереси, наміри і наступні кроки (дії) сторін, які беруть участь у конфлікті;

- свідоме взаємне утримання від застосування сили, спроможної зробити протистояння некерованим та незворотним;

- оголошення взаємного мораторію на дії, які загострюють конфлікт;

- залучення арбітрів, неупереджений підхід яких гарантований, а рекомендації сприймаються сторонами за основу компромісу;

- використання існуючих чи прийняття нових правових норм, адміністративних процедур, що сприяють зближенню конфліктуючих сторін;

- створення та підтримання атмосфери ділового партнерства, а згодом і довірливих взаємин як передумов вичерпання поточного конфлікту і запобігання подібним конфліктам у майбутньому.

Розділ 14

СВІТОВА ПОЛІТИКА. ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ

14.1. Зміст основних понять теми: зовнішня політика, світова політика, міжнародні відносини

Ця тема є однією з найскладніших у політичній науці. Зумовлюється це низкою обставин. По-перше, незрівнянно швидко і у велетенських масштабах оновлюється світ. У літературі це одержало назву модернізації. По-друге, практично всю планету охопили процеси — однакові або подібні для всіх країн, сукупність яких прийнято називати глобалізацією. По-третє, Україна фактично лише виходить на світову арену як суверенна держава і як самостійний суб'єкт міжнародного життя, поступово і не без утрат опановуючи цю нову роль. Відзначимо також величезний обсяг інформації з цих проблем, розмаїття у їх трактуванні та виняткову складність термінології, переважно іншомовної. Усе це потребує особливого сумління і наполегливості в роботі над вивченням цієї теми.

Проблеми формування нової української державності не можна зрозуміти, а отже, і розв'язати без урахування зв'язків і відносин між державами, системами держав, організаціями і рухами на світовій арені. Звідси особлива увага будь-якої держави, натомість такої молоді, як Україна, до подій міжнародного життя, до вироблення і здійснення свого курсу у міжнародних справах (зовнішньої політики).

Зовнішня політика як важлива складова всієї політики держави виникає пізніше, ніж політика внутрішня, а саме тоді, коли визрівають об'єктивні потреби країни (суспільства і держави) вступити у певні взаємини із зовнішнім світом, тобто з іншими суспільствами чи державами. Тим самим вона, ця країна, стає учасником (суб'єктом чи об'єктом) міжнародних відносин. Їх визначають як сукупність економічних, політичних, дипломатичних, правових, інформаційних, воєнних, ідеологічних та інших зв'язків і взаємин між державами і системами держав, між основними соціальними, економічними і політичними силами. Їхня взаємодія породжує все розмаїття процесів і подій на світовій арені, які можуть стосуватися інтересів двох, кількох або всіх держав світу. Тому кожна країна виробляє і здійснює свої форми взаємодії з суб'єктами міжнародних відносин, загальний курс своєї держави на світовій арені, тобто свою власну зовнішню політику. Отже, міжнародні

відносин охоплюють як поведінку держав у їх зовнішніх стосунках, так і всі форми взаємодії між членами різних суспільств.

У науці тема міжнародних відносин розробляється з різних позицій. Свого часу дуже поширеним у погляді на них був політичний ідеалізм, тобто переконання у необхідності і можливості покінчити зі світовими війнами та збройними конфліктами між державами шляхом правового регулювання та демократизації міжнародних відносин, поширення на них норм моралі і справедливості (В. Вільсон, створення Ліги Націй, ООН, пакт Бріана-Келлога та ін).

Більш продуктивним виявився підхід до міжнародних відносин з позиції політичного реалізму (Г. Моргентау, Р. Арон), який обстоює ідею створення на основі пізнання об'єктивних законів наукової теорії, котра дасть змогу виробити раціональну зовнішню політику, сутність якої виражають два символічні персонажі — Дипломат (винахідливий) і Солдат (мужній). Спираючись на цей підхід, модернізм акцентує увагу на використанні методів точних наук у вивченні міжнародних відносин. Підхід транснаціоналізму полягає у визнанні суб'єктами міжнародних відносин не лише держав, а й наддержавних утворень, організацій, установ та індивідів.

Такі концепції, як неомарксизм і неореалізм засновані на ідеях цілісності світового співтовариства, збереження переваг класичної традиції з неодмінним збагаченням її новими міжнародними реаліями.

Дослідники вказують на різні рівні міжнародних відносин — глобальний (усесвітній), міжрегіональний, регіональний, локальний. Знання їх допомагає конкретизувати сутність відносин. А щоб глибше зрозуміти їхню сутність, необхідно також описати їх структуру.

У літературі трапляються різні визначення структури міжнародних відносин. Р. Арон вирізняє багатополлярні, двополлярні, однорідні та гетерогенні (різного походження) системи. М. Каплан пише про систему балансу сил, гнучку двополосну (біполярну), жорстку біполярну, універсальну, ієрархічну системи та систему міжнародних відносин, де кожен актор (учасник) має можливість блокувати систему переважно шантажем.

Практично до кінця ХХ ст. переважала двополосна система міжнародних відносин, полюси якої уособлювали табір соціалізму на чолі з СРСР та капіталістичну систему, очолювану США і НАТО. Після краху соціалізму і розвалу Союзу РСР, з появою нових суб'єктів світової політики світ постав перед проблемою створення нової, постбіполярної системи міжнародних відносин. На вирішення цього завдання істотний вплив справляють взаємопов'язані і внутрішньо суперечливі процеси модернізації та глобалізації. Розглянемо їх детальніше.

Базовими поняттями модернізації є традиційний тип суспільства і сучасний. В основі першого лежать звичка, сила інерції, традиції, що надає

стабільності суспільству. В основі модерного суспільства основним елементом стає особистість, місцеві цінності замінюються універсальними, спільноти людей формуються на можливості вибору, а не на походженні; особа сама обирає мету і спосіб життя. Процес модернізації, оновлення світової спільноти розпочався у післявоєнні (1950-ті роки), коли західні (капіталістичні) підвалини життя утверджувалися (копіювалися) в різних країнах світу. Звідси назва цього етапу (вестернізація) і розуміння його як однолінійного руху, коли відсталі країни розвиваються тим же шляхом, що й розвинуті. Така модернізація сприймалася як демократизація країн, що розвиваються, за західним зразком, як умова і наслідок успішного соціально-економічного розвитку, нарешті як результат активного співробітництва цих країн з розвинутими країнами Західної Європи і США. Уже в 70-ті роки ХХ ст. цю концепцію модернізації змінили інші, згідно з якими соціально-економічний і політичний розвиток раніше відсталіх країн може відбуватися і не за зразком західної демократії. Однак якоїсь більш-менш одностайної оцінки сучасної модернізації в літературі немає. Навпаки, з'явилися такі її концепції, як «модернізація глухого кута», «модернізація навздогін», «часткова модернізація», «модернізація кризового синдрому» тощо. Узагальнивши існуючі точки зору на проблему модернізації, В. Козловський, О. Уткін та В. Федотова відобразили це у такій таблиці.

Типологія суспільств за основними характеристиками

Традиційне суспільство	Сучасне суспільство	Модель постмодерного суспільства
Панування традицій	Панування інновацій	Інновація з урахуванням традицій
Залежність в організації соціального життя від релігійних та метафізичних уявлень	Світська організація соціального життя	Світська організація соціального життя, значна роль релігії у культурі
Циклічний характер розвитку	Поступовий характер розвитку	Плюралізм можливостей і напрямів розвитку
Орієнтація на метафізичні цінності. Цілісна раціональність	Орієнтація на інструментальні цінності. Цілерациональність	Орієнтація на інструментальні та метафізичні цінності
Авторитарний характер влади	Демократія	Демократія, але й повага до авторитетів
Виробництво заради сьогодення	Виробництво заради майбутнього	Ефективне виробництво, але й обмежене зростання
Недіяльна особистість (тип Б)	Діяльна особистість (тип А)	Поєднання різних особистостей (А + Б)
Орієнтація на світоглядні знання, а не точну науку і техніку	Орієнтація на точні науки і технологію	Орієнтація на точні науки і технологію, використання світоглядного знання

І в теоретичному, і в практичному плані в наші дні актуалізувалась проблема вибору варіантів і шляхів модернізації. По суті — це стрижнева проблема в сучасній світовій політиці. Ряд вчених обстоює ідею політичної модернізації шляхом повнішого залучення населення в систему представницької демократії та відкритої конкуренції еліт. Інші вважають, що головним джерелом модернізації є ступінь підготовленості населення пристосовуватися до постійно змінюваних соціальних цілей, за які йде боротьба мас, та жорсткий авторитарний режим, який забезпечує суспільний порядок.

Але, як показує досвід ХХ ст., цей вибір не може бути ні довільним, ні прискореним, ні відкладеним. Дається взнаки «золотий закон» політичного розвитку (А. Токвіль), згідно з яким «найшвидший шлях до свободи веде до найгіршої форми рабства». І цьому є незаперечні докази.

Так, у Великій Британії, країнах Скандинавії всі необхідні процеси утвердження основних демократичних інститутів та цінностей відбувалися впродовж кількох століть. Спроби Франції наприкінці ХVIII ст. та Росії на початку ХХ ст. відразу реалізувати абстрактно-розумну схему організації суспільства і негайно здобути щастя і свободу для всіх призвели до протилежних результатів. За наступні два століття перша пережила безліч революцій, диктатур, змін монархічних режимів правління на республіканські і навпаки, щоб сформувалися відповідні (готові) до демократії суспільно-класова структура, звичаї і традиції, політична культура, зрештою — відповідний національний характер. У другій (згодом СРСР) швидкий перехід від автаркії до демократії (березень-жовтень 1917 р.) вилився в охлократичну вакханалію, яка призвела до найжорстокішої диктатури. Водночас внутрішньополітичні події в цих країнах значно вплинули на європейську історію і навіть на світовий розвиток. Але особливої актуальності проблема переходу від різних форм диктатури (авторитаризму і тоталітаризму) до демократії як один з напрямів модернізації набула в останній чверті ХХ — на початку ХХІ століть, коли на цей шлях стали десятки країн від Португалії до В'єтнаму, у тому числі й Україна. Тут ця проблема набуває форми «наздоганяючої модернізації», яку бразильський історик Н. Вернек Сарне порівняв з «рухом квадратного колеса». Тобто, при цьому одні елементи суспільства «забігли» вперед і більш-менш відповідають розвитку в передових країнах, а інші ще не дозріли, відстають у своєму розвитку або ж зовсім відсутні. Відмінності між різними країнами виявляються лише у систематичності «потрясінь», глибині «вибоїв» та швидкості руху. «Колесо» зі скрипом перевалюється через ребро між гранями, а потім завмирає на новій грані — період бурхливого, але надто нерівномірного розвитку змінюється стагнацією або повільною

еволюцією в обраному напрямі. Що чекає в цьому разі Україну — це питання вибору і відповідальності нинішньої влади, національної еліти і всього суспільства.

14.2. Глобальні проблеми сучасності: зміст, виклики та загрози

Упродовж століть, пройшовши жорстокі випробування двома світовими війнами, тисячами конфліктів, дуже короткими періодами мирного співжиття, міжнародні відносини вступили у ХХІ ст. з низкою принципових засад. Серед них зафіксовані у статуті ООН як загально-визнані норми міжнародних взаємин принципи: невтручання у внутрішні справи один одного, мирного розв'язання міжнародних спорів та конфліктів, мирного співіснування держав з різним суспільним устроєм, рівноправності та самовизначення народів, суверенної рівності держав, повного дотримання прав людини і основних свобод, безумовного утримання від пропаганди насильства, терору та війни і, врешті-решт, принцип сумлінного виконання державами зобов'язань, взятих ними згідно зі Статутом ООН.

Ці принципи були напрацьовані в умовах двополюсної системи міжнародних відносин. Але, як відомо, крім традиційного їхнього суб'єкта — нації-держави, у наш час з'явилися нові суб'єкти світової політики — міжнародні та регіональні організації, транснаціональні компанії, банки, окремі міста і навіть окремі особи (Б. Гейтс, Дж. Сорос). Це змушує переглянути і змінити багато вищезазначених принципів: національного і державного суверенітету, невтручання у внутрішні справи держави (миротворчість і є порушенням цих принципів), розподілу внутрішньої і зовнішньої політики — транснаціональні корпорації підривають монополію держави на суверенітет, а тероризм, наркобізнес, мафія — монополію держави на здійснення внутрішньої політики. Дехто з учених визначив це, як новий міжнародний світ.

За майже однотайними міркуваннями політиків, юристів та економістів різних країн, цю «новизну» зумовили глобальні проблеми — виклики і загрози планетарного характеру, невирішеність яких загрожують всьому людству і розв'язати які можна лише спільно, об'єднаними зусиллями всього людства, абсолютної більшості держав.

Що стосується викликів та загроз, які найбезпосередніше стосуються України, її національної безпеки, то, на думку вітчизняних учених-міжнародників, це:

— на глобальному рівні — посилення енергетичної залежності та ускладнення доступу до світових джерел енергоресурсів; потепління клімату; погіршення стану міжнародної безпеки; нелегальна міграція;

— на регіональному рівні — перетворення України на «буферну зону» (втрата статусу середньої європейської держави з негативними наслідками для суверенітету країни); втрата Україною привабливого міжнародного іміджу та позицій на міжнародній арені, втрата темпів евро- та евроатлантичної інтеграції; посилення інформаційного впливу сусідніх держав, передусім Російської Федерації та ін.;

— на національному рівні — політична криза в країні, що ускладнює реалізацію зовнішньополітичних інтересів України; руйнація суспільних цінностей і поглиблення внутрішньої дезінтеграції українського суспільства.

Знання цих викликів і загроз, вивчення їх причин та природи допоможе виробити реальні механізми та створити передумови для зменшення їх загрозливого впливу на розвиток України, а в перспективі — на повноцінне буття демократичного заможного суспільства і кожного його члена, а відтак і активного учасника міжнародного життя.

Уже в ХХ ст. стало зрозуміло, що в світі накопичено стільки і такої зброї (насамперед ядерної), що практично унеможливило її застосування. Звідси глобальна проблема конверсії військової економіки, роззброєння та контролю над торгівлею зброєю. Наступна глобальна проблема — потепління клімату та енергетична криза.

Що стосується глобального потепління, то це лише один із проявів серйозних змін клімату Землі. До цього слід додати повені, буревії, смерчі, землетруси, цунамі, в яких гинуть десятки тисяч людей, не говорячи вже про катастрофічні економічні, екологічні, епідемічні та психологічні наслідки цих аномалій. Як один із кроків до їх мінімізації слід вважати наміри провідних держав світу наполовину зменшити викиди газів в атмосферу.

Загроза енергетичної кризи через вичерпність класичних різновидів енергоносіїв (природний газ, вугілля, нафта) змушує шукати й використовувати нетрадиційні і поновлювальні джерела енергії — вітру, Сонця, біомаси, торфу тощо. Є гіпотеза, згідно з якою основною причиною порушення закономірних процесів енергоречовинного обміну в космічній системі Земля—Сонце вважається діяльність людини, насамперед занадто інтенсивний видобуток нафти у ХХ ст.

Серед найгостріших — проблеми бідності, голоду, епідемічних захворювань, зовнішньої заборгованості слаборозвинених країн. Буквально останніми роками, особливо після подій 11 вересня 2001 року в США, особливої загрози набрала проблема міжнародного тероризму. У літературі називаються також інші проблеми — втрата народами і націями своєї культурної самобутності перед наступом єдиної інформаційної системи, єдиної форми господарювання, неминуче зіткнення і навіть війна між цивілізаціями. На противагу цим алярмійським,

армагеддонійським ідеям багато дослідників обстоюють ідеї можливості і навіть неминучості не протистояння, а діалогу локальних культур і цивілізацій. Політика, на думку К. Леві-Стросса, — виступатиме як інструмент спілкування різних національних культур, наука про існування людей в їх неповторності. Проте, як свідчить світова практика, це швидше за все ідеал, а не реальність. Досить лише перерахувати основні глобальні проблеми, щоб зрозуміти, що до їх вирішення досить тривалий і складний шлях.

Так, глобальні проблеми, пов'язані із взаємодією людини і природи, — екологічна, енергетична, сировинна, продовольча, демографічна, близькі з проблемами, пов'язаними з взаємодією людини і суспільства, — голодом, хворобами і епідеміями, неграмотністю і «забрудненням» духовного середовища. А разом вони ускладнюються проблемами, пов'язаними зі сферою міжнародних відносин, — збереженням миру, протидією міжнародному тероризму, заборорою зброї масового знищення, подоланням економічної відсталості держав.

Україна є не лише об'єктом впливу глобальних проблем, а й виступає активним співпартнером інших держав (насамперед через діяльність ООН) у їх розв'язанні. Особливо помітною є наша участь у спробах розв'язати такі проблеми, як зміна клімату та погіршення глобальної екологічної безпеки, нерозповсюдження ядерної зброї та протидія проявам ядерного тероризму, гуманітарні катастрофи та питання захисту дітей у збройних конфліктах. Тут і відповідні пропозиції Генеральній Асамблеї ООН щодо використання інноваційних технологій, координації зусиль у справі мінімізації наслідків Чорнобильської катастрофи, долучення українського інтелектуального потенціалу та потенціалу України як космічної держави до спільних наукових пошуків світового співтовариства у сфері побудови високоякісної системи міжнародної екологічної безпеки тощо.

14.3. Україна в сучасній системі міжнародних відносин

Політична модернізація та загрози і виклики глобалізації не залишають осторонь жодну країну, жодну націю, а отже, тією чи іншою мірою стосуються і України. Ставши 1991 р. на шлях незалежної державності, наша країна уже відчула на собі нереальність відродження національної гідності народу у формі самоізоляції та взаємозалежності сучасного суперечливого світу. А це означає, що молода держава Україна повинна максимально мобілізуватися, щоб гідно ввійти у світове співтовариство. На жаль, більш як за 19 років нам не вдалося знайти ефективний шлях і достойні засоби модернізації — суспільство опинилося у стані системної кризи, яка загрожує національ-

ною катастрофою або ж утратою — на цей раз уже остаточно — державності.

Тим більше «навантаження» за цих умов випадає на зовнішню політику України. Її основне покликання — створення сприятливих умов для реалізації внутрішньої політики, гарантування територіальної цілісності і недоторканості кордонів держави, забезпечення безпеки кожного громадянина і суспільства в цілому. З цією метою вона використовує різні засоби — економічні (розширення зовнішньої торгівлі), політичні (розвиток рівноправних відносин з іншими державами), військові (співробітництво, миротворчість), культурні та ін.

Однак було б надто примітивно і непродуктивно зводити зовнішньополітичну діяльність держави до простої суми дій чи заходів. Відзначимо, що існує безліч теорій (концепцій) зовнішньої політики, практично у кожній країні існує система спеціальної підготовки кадрів для зовнішньої політики і дипломатії. В Україні — Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Дипломатична академія України при Міністерстві закордонних справ України. У ряді наукових установ (Інститут світової економіки і міжнародних відносин Національної Академії наук України, Національний інститут стратегічних досліджень, Національний інститут проблем міжнародної безпеки) розробляються найбільш ефективні засоби і методи реалізації поставлених завдань зовнішньої політики України.

У державі є структури, які визначають загальну стратегію і цілі зовнішньої політики (Верховна Рада України), розробляють та здійснюють перспективні і поточні плани дій на міжнародній арені (Міністерство закордонних справ України, Міністерство оборони України, Міністерство економіки та ін.). Згідно з Конституцією України практичне керівництво здійсненням зовнішньої політики належить до компетенції глави держави — Президента України.

При цьому, як правило, складається прогноз імовірного розвитку системи міжнародних відносин у цілому, в окремих регіонах, а також відносин України з іншими країнами, що є винятково складною справою. Дуже важливе значення має визначення розміру ресурсів та засобів, необхідних для вирішення висунутих зовнішньополітичних завдань. Мається на увазі з'ясування потенціалу країни, зокрема фізичних та моральних чинників. До перших належать переваги і вади географічного розташування України, демографічна потуга (кількість, вік та інші оцінки населення), економічний потенціал і військова могутність. До других належать тип політичного режиму та його ідеологія, рівень загальної і технічної освіти населення, моральний стан суспільства, стратегічне становище у міжнародній системі.

На жаль, наша країна останніми роками значно послабила як фізичні, так і моральні чинники свого потенціалу, що значно послаблює її позиції на міжнародній арені, несе потенційну загрозу національним інтересам і національній безпеці України.

За цих умов інтенсифікація зовнішньої політики стає не лише необхідним, але й надзвичайно продуктивним засобом посилення економічного, військового та ідеологічно-пропагандистського важелів впливу на міжнародні відносини і світову політику.

Насамперед відзначимо той об'єктивний факт, що для України початок ХХІ ст. позначився закінченням політичної невизначеності та бездержавності, що зберігалися упродовж трьох століть. Значення цього чинника полягає в тому, що українська зовнішня політика повинна вирости, складатися зсередини, із самого українського суспільства, його потреб та запитів і служити йому, тобто служити внутрішньому облаштуванню суспільства, структурній перебудові економіки, адміністративній реформі, суспільному консенсусу. Тут, у цих внутрішніх реформах та їх результатах має формуватися усвідомлення Україною свого місця у світі.

Проте надто активна зовнішня політика теж має свої вади і загрози. Вони полягають в тому, що такий шлях приведе до надмірного посилення держави (на тлі ще несформованих інститутів громадянського суспільства), а, отже, загальмує процес формування громадянина — справжнього й ефективного суб'єкта політики. Так, наприклад, якщо військово-промисловий комплекс України, її Збройні сили та верстви, які їх обслуговують, і далі зберігатимуть таке місце в економіці, такий вплив на владу і громадську думку (зокрема неготовність до реформ, сприйняття світу як чогось неодмінно ворожого, політична упередженість до демократичних і національно-патріотичних сил), то зовнішня політика, налаштована на реально існуючу систему міжнародних відносин, на готовність до компромісів, реалізм і прагматизм, постійно буде під вогнем критики й осуду. Отже, зовнішня політика держави для України повинна мати стратегічну мету — забезпечення сприятливих міжнародних умов будівництва нового політичного, економічного, соціального і правового устрою в країні.

Але, як свідчить багатовіковий досвід зовнішньої політики держав, її джерелом виступають не лише внутрішні чинники. Потужним генератором виступає також зовнішнє середовище, а точніше — реалістичне бачення політичним керівництвом, вужче — дипломатами даної країни сучасного міжнародного становища, розуміння його тенденцій, усвідомлення місця і ролі своєї країни у світі. Якщо застосовувати цей підхід до України, то побачимо досить суперечливий вплив цього чинника на неї.

Як суб'єкт міжнародних відносин наша країна «стартувала» за дуже сприятливих обставин. Це: мирне і легітимне державне самовизначення, добровільна відмова від ядерної зброї, відсутність територіальних претензій до сусідів і їхніх до України, внутрішньосупільний спокій і демократична зміна влади упродовж чотирьох виборів президента та семи виборів парламенту.

Але згадані обставини водночас породили і завищені сподівання щодо сприйняття нашої держави у світі, відповідно, нереалістичні завдання. Зокрема не виправдав себе курс на зближення з політичними курсами провідних західних держав з орієнтацією на одержання зовнішніх джерел фінансування реформ в Україні. Науковий, неупереджений аналіз показує, що визначення провідних західних держав своїми політичними орієнтирами (у термінології української дипломатії — стратегічними партнерами) не дає ніяких підстав на пряме і безумовне одержання від них Україною фінансової чи технічної допомоги. Останні це робитимуть і роблять, виходячи з власних інтересів (так, США погоджуються на переговори про контракти для українських компаній в Іраку на жорстких умовах участі наших військових в антитерористичній коаліції в цій країні). Досить складним виявилось завдання створення поясу добросусідства, тобто упорядкування відносин з Російською Федерацією, Польщею, Угорщиною, Білоруссю, Молдовою, Словаччиною та Румунією, адже тільки з трьома з них (Угорщиною, Словаччиною та Польщею) державні кордони України закріплені на міжнародно-правових засадах, а наскільки це важливо, показали події щодо українського півострова Тузли та українського каналу Дунай — Чорне море.

Ще проблемнішою виявилася орієнтація вітчизняної зовнішньої політики на створення нових регіональних об'єднань на пострадянському просторі з лідерством України (ГУАМ, ледь народившись, поступово вмирає).

Аналіз показує, що ілюзія щодо стратегічного партнерства України зі США значною мірою ґрунтувалася на допущенні заміни двополюсного світу однополюсним на чолі з США. Але чи може світове співтовариство, яке ще не стало взаємозалежним, стати структурно однополюсним? Під силу це США? Вигідно це їм? Імовірніше всього переважає тенденція до багатополлярності структури міжнародного співтовариства. Уже сьогодні вона проявляється, але досить своєрідно: «вісімка», США, Китай, Росія, Європа — центри «першого рівня»; Бразилія, Індія, Південно-Африканська Республіка, Іран — «другого» і т. д.

Особливо значущим для України є вибір правильного вектора спрямування своїх зовнішньополітичних зусиль. Ще раз наголосимо: лише подолавши спадщину минулого, тобто вирішивши внутрішні проблеми (еко-

номічного оновлення, соціального пробудження, політичного згуртування, інтелектуального прогресу, культурно-духовного відродження), Україна може змінити модель суспільного життя, а отже, і визначення своєї геополітичної орієнтації.

Останнім часом в українському політикумі набули надзвичайної гостроти суперечки щодо орієнтації на Схід («відновлювати євразійськість», «союз слов'янських народів», «протилежну Заходу цивілізацію») чи на Захід («повертатися в Європу»). Аргументація прихильників орієнтації на союз з Росією (на Схід) — проста і зрозуміла — це альтернатива і баланс рухові на Захід, стратегічний напрям, особливо з огляду на сировинно-паливну залежність і зв'язаність економік, культурно-побутову близькість народів (але не держав, бо як суверенні держави Україна і Росія лише розпочинають свої взаємини). Слід мати на увазі й те, що союз України з Росією може бути рівноправним і взаємовигідним, але лише у тому разі, коли в обох країнах утвердиться демократія і кожна з них визначиться у своїх національних інтересах. У протилежному разі наша держава і далі сповідуватиме свої інтереси з позиції «меншовартості», а демократія в Росії, як і раніше, закінчуватиметься на Хуторі Михайлівському, тобто на російсько-українському кордоні. Російська Федерація могла б виступати в ролі «збирача», «відновлювача», «утримувача» територій колишнього СРСР як самотутньої, самодостатньої величини у світовій політиці, але лише в режимі авторитарної, імперської держави. У такому разі суверенність колишніх республік, а відтепер незалежних держав стає проблематичною. Реальний же процес інтеграції (СНД, союз Росії і Білорусі, Ташкентська оборонна угода, єдиний економічний простір) йде суперечливо, з просуванням уперед і відступами, що свідчить про неготовність колишніх республік до союзу між собою.

Особливо суперечливе у нашому політикумі питання про європейський вибір України або «повернення її у Європу». Україна, твердять прихильники західної орієнтації, постала, і довгий час перебувала в лоні європейської цивілізації. Під впливом історичних обставин траєкторія її розвитку була викривлена (йдеться про татаро-монгольську навалу, тривале панування Польщі, наявність степу — вільних земель, експансію Московії, розподіл українських земель між державами). Тепер, мовляв, завдання зводиться до того, щоб виправити згадану траєкторію, модернізувати українське суспільство за європейським зразком. Тут виникає кілька непростих питань: коли говориться про європейськість України, то що мається на увазі — культура, релігія, менталітет народу, орієнтація еліти, суспільна традиція? А це речі важливі та реальні, у них відбивається та узагальнюється географічне розташування даної країни, її природні умови, історична до-

ля народу, будова його мови, побут, традиції, громадська поведінка (етос), ставлення до інших народів. А вони в українців суттєво відрізняються від західноєвропейських, які сформувалися в інших природних і суспільних умовах протягом тривалого часу і ціною величезних жертв.

Відзначимо також, що орієнтація на Європу для деяких суспільних верств українського соціуму (на жаль, і для частини молоді) обернулася на прислужництво перед Заходом, угодовство і пряме холуйство, апологію ситості, задоволення, міщанства, розбещеності і насильства. Воно, мовляв, із Заходу, а тому прийнятне. Саме таке сприйняття Європи стає на заваді у правильній орієнтації багатьох щодо вибору. Щоб уникнути цього, варто згадати, що людьми рухають не лише інтереси, а й цінності, у тому числі і в політичній сфері. Про них добре сказав свого часу М. Грушевський: «...так як перші кроки нашого нинішнього політичного відродження мали в собі багато оригінального, що не вкладається у звичайні рамки тої чи іншої західної революції, так і далі нам не треба підганяти нашого життя для котрого-небудь західноєвропейського взірця... Визволення від примусової залежності від московського життя не повинно бути заміною однієї залежності другою, хоч би й добровільною» [13; 245]. Йому до певної міри опонував, а по суті поглиблював тезу про самоідентифікацію, перш ніж вступати у відносини з іншими країнами, В. Липинський: «Орієнтацією серед політиків на Україні... називається спосіб знайти собі поза її межами союзника, запевнити його у своїй безмежній відданості і, одержавши в такий спосіб його ласкаву допомогу, захопити з цією допомогою владу над своїми землями... трудно допустити, щоб у сучасній ... Європі знайшлася поза нами сила, яка б, усупереч іншим ворожим до нас силам і всупереч нам самим, збудувала для нас на нашій землі державу і зорганізувала нас у модерну європейську націю. Ніхто нам не збудує держави, поки ми самі її собі не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не хочемо бути» [26; 372].

Тому найефективнішим напрямом зовнішньої політики не може бути один, та ще й на тривалий час, як не може бути і багато. За умов сучасного економічного обвалу, політичного протистояння, соціальної невмотивованості і духовного занепаду будь-який напрям діяльності на міжнародній арені приховує в собі небезпеку для країни опинитися в залежності чи підлеглості. І, навпаки, в якому б напрямі не розгорталася зовнішньополітична діяльність, вона має прагнути того, щоб Україна якомога довше уникала активних дій на міжнародній арені, щоб влада, держава, громадяни могли якомога повніше зосередитись на діях внутрішніх.

Тож ще раз наголосимо: коли Україна вступає у контакти з іншими державами, то мова йде (і має йти!) не лише про визначене для неї, очевидне (вигідно — не вигідно), але й про її самореалізацію як партнера. Зовнішня політика тоді ефективна, коли висуває реальні ідеї, які відображають внутрішні проблеми країни, коли її курс забезпечений ресурсами (кадрами, матеріально, фінансово) і тому гнучкий у здійсненні, не скований заздалегідь заданими ідеологічними схемами. Саме завдяки цьому політичний діалог між державами стає ефективним, збагачує не лише його учасників, але й весь політичний простір.

Сучасний світовий розвиток, одержавши такі могутні поштовхи, як крах колоніальних імперій, закінчення біполярного поділу світу, вихід на арену міжнародного життя у другій половині ХХ ст. більшості з нині існуючих держав, характеризується наростанням різноманітності у всіх сферах життя, з одного боку, і глобалізацією, тобто посиленням інтеграції, універсалізацією, з іншого. Причому все більш виразним стає не однолінійність, а різновекторність людської еволюції. Перед кожним народом (країною) відкривається не єдина лінія історичного розвитку, а спектр, низка можливостей, які по-різному реалізуються в різних ситуаціях. Тому, образно кажучи, сучасний світ не має ні своєї Столиці, ані своєї Мекки. На наших очах складається картина все-світньо-історичного руху, де індивідуальне становлення національно особливого не менш значуще для людства, ніж адаптація до вже існуючих норм і форм суспільного буття. Тож і Україна, особливо зусиллями молодих, має і повинна реалізувати історичний шанс — своїм входженням у навколишній світ (європейський, глобальний) збагатити, урізноманітнити його і тим самим стати його достойним і повноправним учасником.

ПІСЛЯМОВА

З викладеного вище стає зрозуміло: політику як одну з найважливіших сфер життєдіяльності слід досліджувати і вивчати, що надаватиме політичному процесу більшої раціональності, а отже, й ефективності. А наскільки це важливо, може судити кожна людина. Адже вона так чи інакше постійно стикається зі світом політики — чи то в державній установі, чи звертаючись до громадської організації, а також на роботі, під час навчання у школі чи університеті, підтримуючи ту чи іншу політичну партію і голосуючи на виборах за її кандидата.

Особливо зростає роль політики, а відтак і знань та вмінь у цій сфері діяльності в переломні історичні періоди, коли піддаються глибокій трансформації самі основи життєустрою людей, їхні ідеали, цінності, світоглядні установки та орієнтації.

Яскравим прикладом цього є Україна. Здобувши 1991 р. державну незалежність, вона на тривалий час опинилася під владою старої партноменклатури і кланово-мафіозних структур, що призвело до справжньої національної катастрофи, підірвало віру громадян у свою державність і в самих себе.

Події осені–зими 2004 р. покляли край цим викликам і загрозам. І зроблено це було винятково політичними методами. Різні верстви населення виступили на захист людської гідності, проти антинародного режиму Л. Кучми. Легендарний Майдан у Києві засвідчив появу модерної української політичної нації. А перемога В. Ющенка над висуванцем від влади закріпила у свідомості громадян сподівання на суспільні перетворення в інтересах народу, в ім'я демократії та прогресу.

Наступні вибори (2006–2007) і особливо президентські 2010-го в чомусь ускладнили ситуацію, але в чомусь і прояснили — тепер стає зрозумілим, хто є хто, а це вказує на важливість особистого вибору кожним і сподівань на самих себе.

Попереду складна і відповідальна робота, участь у якій — громадянський обов'язок кожного, особливо молоді, студентства — завтрашньої еліти українського суспільства, яка глибоко усвідомлює — у тому числі і через вивчення політології — і свою потребу для України, і свою роль в оновленні суспільства.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ТА ТЕСТИ

Розділ 1. ПРЕДМЕТ І МЕТОДИ ПОЛІТОЛОГІЇ, ЇЇ ФУНКЦІЇ ТА ЗНАЧЕННЯ

Контрольні питання

1. Що є об'єктом вивчення науки політики, а що — предметом?
2. Як трактували (розуміли) політику мислителі різних епох?
3. Які терміни використовуються в зарубіжній науці для позначення того ареалу дійсності, який описується у вітчизняній науці поняттям політологія? Що означає кожний із них?
4. Як визначив обсяг поняття політичної науки міжнародний конвенцій ЮНЕСКО 1948 р.?
5. Якими методами послуговується наука політики? Чи є серед них найефективніший?
6. З якими суспільними науками «співробітничает» політологія у дослідженні політики? Яку роль при цьому виконує наука політики?
7. Яку роль виконує в суспільстві політика?
8. Які функції виконує політологія?
9. Чи впливає, на вашу думку, політика на професійну діяльність, якою ви будете займатися після закінчення вищого навчального закладу?
10. У чому ви вбачаєте необхідність вивчення політології?
11. Що вам відомо про дослідницькі політологічні установи в Україні?

Тести

I. Укажіть, які з наведених нижче понять та визначень відповідають одне одному:

а) політика	1) наука, яка вивчає зміни політичних інститутів та норм у процесі еволюції суспільства;
б) біхевіоризм	2) наука, що вивчає загальні риси і особливості різних політичних систем;
в) інституціоналізм	3) участь у владі чи її розподіл (М. Вебер);
г) політологія	4) уміння жити разом, сфера суспільного життя, яка забезпечує виявлення, узгодження та реалізацію суспільних інтересів і досягнення колективних цілей;

- д) прикладна політологія 5) наука, що вивчає політичні явища з точки зору їх розвитку;
- е) політична соціалізація 6) наука, що займається розробкою різних політичних технологій;
- ж) історичний підхід 7) метод (напрямок) політичної науки, який при аналізі політичних явищ виходить з політичної поведінки індивідів та груп;
- з) порівняльна політологія 8) функція політичної науки, яка спрямована на формування політичної культури громадян, вироблення вмінь та навичок політичної участі.

II. В який історичний період було виокремлено політику як самостійну сферу суспільного життя, а політична наука оформилася як самостійна навчальна дисципліна?

- а) IV ст. до н. е.; г) VI ст. до н. е.;
- б) XVI ст.; д) XII ст.;
- в) XX ст.; е) XIX ст.

III. Що є предметом політичної науки?

- а) політичні відносини; д) політичні конфлікти;
- б) права людини; е) політичні інститути;
- в) держава; є) ваше визначення.
- г) політична влада;

IV. Які з відомих методів науки політики доцільно використати для аналізу:

- а) політичної системи; г) політичної культури;
- б) політичної поведінки; д) історії політики;
- в) політичних конфліктів; е) політичних партій.

V. Яку мету вивчення політології ви вважаєте найважливішою?

- а) розширення загального світогляду;
- б) підготовка нового покоління політиків;
- в) вироблення умінь і навичок відстоювати і реалізовувати права, свободи, особисті та групові інтереси;
- г) набуття навичок участі в дискусіях, умінь висловлювати і захищати власну думку;
- д) формування людини, прихильної до влади.

VI. Яким функціям політики відповідають такі напрями діяльності її суб'єктів?

- а) вироблення загальних цілей та завдань суспільства;
- б) гарантування безпеки громадян та держави;

- в) керівництво та управління суспільством;
- г) залучення громадян до участі в політиці;
- д) створення нових політичних інститутів та визначення їх функцій;
- е) передбачення політичних конфліктів та запобігання їм;
- є) формування певного рівня політичної культури та навичок толерантної поведінки.

Розділ 2. ІСТОРІЯ СВІТОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ І СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ ПОЛІТИКИ

Контрольні питання

1. У чому ви вбачаєте корисність політичних ідей Конфуція?
2. У чому погляди Платона й Аристотеля на політику та форми державного правління збігаються, а в чому різняться?
3. Чому Т. Гоббс уважав суспільство станом «війни всіх проти всіх»? Як він пропонував подолати цей стан?
4. Чому Дж. Локка вважають «батьком» лібералізму?
5. Кому належить ідея поділу влади? Які ще політичні ідеї належать цьому автору?
6. Якими ідеями збагатив скарбницю політичної науки І. Кант?
7. К. Маркс і В. Ленін запропонували принципово новий погляд на політику. У чому ця відмінність та які наслідки вона мала?
8. Кому належить праця «Володар» і як політична наука характеризує політичні ідеї цього автора?
9. Які концепції висунули М. Вебер, Дж. Парето, Р. Міхельс, Д. Істон, Т. Парсонс, Г. Лассуел?
10. Які політичні ідеї висунули Б. Чичерін, П. Струве, М. Бердяєв, І. Льюїс?

Тести

- I. Що належить до предмета політології? Виберіть відповідь, яка найповніше виражає суть цього поняття:
- а) суспільство в цілому;
- б) закономірності формування суспільних інтересів та досягнення колективних цілей;
- в) політична влада;
- г) держава;
- д) політична система.

II. Кому з названих мислителів належить вислів: «Людина—тварина політична»?

- а) Конфуцію;
- б) Дж. Локку;
- в) Аристотелю;
- г) Цицерону.

III. Укажіть, які з наведених нижче понять та визначень відповідають одне одному:

а) політія	1) необмежене і жорстоке правління одного;
б) демократія	2) влада кращих;
в) тиранія	3) влада більшості кращих і освічених;
г) аристократія	4) влада народу, здійснювана народом, в інтересах народу;
д) олігархія	5) влада натовпу (юрби);
е) охлократія	6) влада небагатьох багатих.

IV. Визначте, кому належать висловлювання:

<ul style="list-style-type: none"> а) «Чини так щодо іншого, як ти хотів би, щоб чинили по відношенню до тебе»; б) <i>Homo Homini lupus est</i>; в) «Людина, яка не дотримується закону, найгірша з тварин»; г) «У Росії можливі або єдиновладдя, або хаос; до республіканського устрою Росія не придатна»; д) «Щоб не було можливості зловживати владою, необхідний такий порядок речей, за якого різні влади могли б взаємно стримувати одна одну»; е) «Кожний народ має той уряд, якого він заслуговує»; є) «Політика є найблагороднішою з наук і всім іншим (наукам) пані»; ж) «Для нас моральним є все те, що служить перемозі комунізму»; з) «У політиці немає моралі, а лише інтєреси» 	<ul style="list-style-type: none"> 1) Н. Макіавеллі; 2) Аристотель; 3) Т. Гоббс; 4) Ю. Кржанич; 5) В. Ленін; 6) Конфуцій; 7) Ж. Л. Монтеск'є; 8) І. Льїн; 9) Жозеф де Местр
--	--

V. Хто з перерахованих нижче мислителів є автором концепції «суспільного договору»?

- а) Ж.-Ж. Руссо;
- б) Ф. Аквінський;
- в) Ж. Боден;
- г) Гегель;
- д) Сократ.

VI. Які функції виконує політика, а які — політологія? Варіанти відповідей:

- а) визначення альтернатив суспільного розвитку;
- б) управління суспільством;
- в) політична соціалізація;
- г) передбачення майбутнього;
- д) формування політичної культури;
- є) здійснення політичної влади;
- є) розв'язання політичних конфліктів.

Розділ 3. РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ

Контрольні питання

1. Які політичні ідеї характеризують Конституцію П. Орлика?
2. Яку форму державного правління обґрунтовано у Статуті Товариства Кирила і Мефодія? Чому?
3. Автором яких політичних ідей був М. Драгоманов?
4. М. Міхновський — патріот, націоналіст чи політичний провокатор? Обґрунтуйте своє розуміння.
5. У чому ви вбачаєте внесок Михайла Грушевського в українську політичну думку?
6. Чому В. Липинський не підтримував ідей соціалізму та демократії, натомість відстоював ідею консервативного монархізму?
7. Хто автор праці «Заповіт борцям за визволення»? Які політичні ідеї висловлені в ній?
8. Яку форму державного правління намагалися запровадити Українська Центральна Рада, П. Скоропадський, комуністи?
9. Д. Донцов увійшов в історію вітчизняної політичної думки як автор своєрідної концепції. У чому її оригінальність, сила та вади?
10. Праці кого з учених-політологів української еміграції Вам відомі? Як би ви поцінували їх внесок у вітчизняну науку політики?
11. Чи вбачаєте ви зв'язок між станом вітчизняної політології та змістом і практикою реалізації української політики? Якщо так, то в чому?

Тести

I. Визначте, які з праць минулого можна вважати дотичними до початків вітчизняної політичної думки:

- а) «Руська правда»;
- б) Закони Хаммурапі;
- в) «Володар»;
- г) «Град Божий»;
- д) «Слово про закон і благодать»;
- е) «Політика»;
- є) «Про природу речей»;
- ж) «Сума теології».

II. Які ідеї лягли в основу Конституції П. Орлика?

- а) монархізму;
- б) свободи;
- в) поділу влад;
- г) соціальної справедливості;
- д) консерватизму;
- е) релігійної нетерпимості;
- є) християнства;
- ж) ісламу.

III. Хто висунув ідею федерації слов'янських народів?

- а) М. Грушевський;
- б) Д. Донцов;
- в) М. Костомаров;
- г) Т. Шевченко;
- д) П. Куліш.

IV. Укажіть, які з наведених нижче понять та визначень відповідають одне одному:

а) гетьманат	1) громадська організація;
б) Центральна рада	2) форма державного правління;
в) Директорія	3) орган виконавчої влади УСРР;
г) УНР	4) аббревіатура назви Української держави;
д) Генеральний секретаріат	5) орган виконавчої влади УНР;
е) Народний секретаріат	6) тимчасовий орган влади в Україні.

V. Хто був прихильником (автором) наступних політичних концепцій?

а) консервативний монархізм	1) М. Скрипник;
б) чинний націоналізм	2) М. Грушевський;
в) «Самостійна Україна»	3) В. Шахрай;

г) національний комунізм	4) Д. Донцов;
д) соціал-демократія	5) М. Міхновський;
е) комунізм	6) В. Липинський.

VI. Кому із запропонованих авторів належать ці вислови:

а) «Ніхто нам не збудує модерну державу, якщо ми не хочемо стати модерною державою»;	1) М. Драгоманов;
б) «Чисте діло вимагає чистих рук»;	2) М. Міхновський;
в) «Україна для українців, і доки хоч один чужинець залишатиметься на нашій землі, ми не маємо права покласти зброю»;	3) М. Грушевський;
г) «Справа державного самовизначення вимагає серйозного ставлення, впевненості і готовності нації виховати, викохати державників, які своєю недолугою політикою не заведуть її в провалля»;	4) Й.-Г. Гердер;
д) «Україна стане колись Елладаю... з малих племен, якими були колись греки, постане велика культурна нація»;	5) М. Туган-Барановський;
е) «У природі все що завгодно, над чим ми маємо владу, може служити нам засобом, і тільки людина... є мета в самій собі»;	6) Д. Донцов;
є) «Причина нещастя українців у їх схильності до компромісів, культурництва, лібералізму, сподіванні на інтелект і порозуміння, тоді як справжні нації спираються на волю до життя і влади, романтику боротьби, винятковість і фанатичну віру в самих себе»	7) В. Липинський

Розділ 4. ПОЛІТИКА ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ

Контрольні питання

1. Від яких слів походить слово «політика» і яке було їх первісне значення?
2. Як трактували політику Платон, Аристотель, Макіавеллі, Вебер?
3. У підручниках наводяться різні визначення політики. До якого схиляється ви і чому?
4. Які ви знаєте форми і види політики?
5. Чому і коли виникає політика?
6. Які функції виконує політика в суспільстві?

7. Що розумів М. Вебер під політикою як професією? Які риси мають бути у політика?
8. На побутовому рівні політику називають «умінням жити разом» і «відмиванням дочиста надто брудною водою». Як можна це пояснити?
9. Що вам відомо про сучасні дискусії щодо сутності політики, політичного?
10. У якому сенсі людина є суб'єктом політики, а в якому — її об'єктом?

Тести

I. Вкажіть авторів наведених нижче визначень політики:

а) «Політика у найвищому сенсі є життя, а життя є політика»;	1) М. Вебер;
б) «Фокусом усієї політики є ставлення до державної влади»;	2) К. Маркс;
в) «Політика є участь у справах держави»;	3) В. Ленін;
г) «Політика... означає прагнення до участі у владі чи до здійснення впливу на розподіл влади»	4) О. Шпенглер

II. Заповніть вільні місця:

політичні методи	— це засоби переконання, аргументовані докази, врахування інтересів, громадської думки, демократичний стиль поведінки політиків;
політичні інтереси	— це
політичні відносини	— це
політична діяльність	— це
політичний процес	— це
політична стратифікація	— це
політичне життя	— це

III. Вкажіть, хто автор терміна «політика», а кому належить першість в обґрунтуванні політики як самостійної сфери суспільства:

- а) Цицерон;
- б) Н. Макіавеллі;
- в) К. Маркс;
- г) Аристотель;
- д) Ж.-Ж. Руссо;
- е) Августин Блаженний.

IV. Якщо політика (політична діяльність) становить основне джерело доходів — це політична професія. Вкажіть функції (професійні ознаки) перелічених професій:

а) політик —	1) створення інтелектуальної обстановки для успішної діяльності політика;
б) радник —	2) представництво та захист інтересів певної групи;
в) експерт —	3) виконання практичних завдань партії;
г) партійний функціонер —	4) забезпечення ефективності політичних заходів;
д) політичний технолог —	5) науковий (неупереджений) аналіз політичних подій.

V. Які з наведених нижче понять і визначень відповідають одне одному?

а) суб'єкт політики	1) соціальна основа стабільності суспільства;
б) об'єкт політики	2) пасивна сторона політичної взаємодії;
в) середній клас	3) джерело політичної активності.

Розділ 5. ВЛАДА І ВЛАДНІ ВІДНОСИНИ

Контрольні питання

1. Чим зумовлена влада? Що означає цей феномен?
2. Коли і для чого виникає політична влада?
3. Назвіть характерні ознаки політичної влади.
4. Які є джерела (підстави) та ресурси влади?
5. Що таке легальність, а що легітимність політичної влади?
6. Охарактеризуйте основні види влади.
7. Які є засоби здійснення і форми реалізації влади?
8. Розкрийте зміст основних принципів політичної влади.
9. Які є типи легітимності політичної влади?
10. Опишіть структуру влади.

Тести

I. Різні політичні теорії по-різному трактують поняття влади. Яким концепціям відповідають такі визначення влади:

а) опір, обмін ресурсами, розподіл сфер впливу;	1) біхевіористська;
б) мотиви суспільних відносин, прагнення її визначає поведінку більшості людей;	2) марксистська;
в) втілена у законах воля економічно пануючого класу;	3) органістична;
г) прагнення реалізувати певну мету;	4) телеологічна;
д) система норм, передусім правових;	5) нормативна;
е) засіб узгодження інтересів та розв'язання конфліктів;	6) реляціоністська;
є) відносини панування і підкорення	7) системна

II. Що таке влада? Виберіть визначення, яке найповніше виражає суть цього поняття:

- а) влада — невід'ємна властивість людини;
- б) влада — особливий вид відносин, в основі яких — панування і підкорення;
- в) влада — засіб (можливість) компенсації певних вад особи;
- г) влада — сила, могутність;
- д) влада — правила відносин між людьми та суспільними інститутами.

III. Виокремте з перелічених ознак характерні ознаки політичної влади:

- а) монопольне право на видання законів та застосування примусу;
- б) публічність;
- в) моноцентричність;
- г) верховенство, суверенітет, неподільність, повнота;
- д) легальність;
- е) різноманітність ресурсів.

IV. Встановіть відповідність:

Період часу	Суспільна група як центр тяжіння влади
а) минуле;	1) аристократія;
б) наш час	2) плутократія;
	3) теократія;
	4) демократія;
	5) тимократія;
	6) олігархія

V. Продовжте речення: «Влада ґрунтується на авторитеті, примусі, прямому насильстві та _____».

Розділ 6. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА

Контрольні питання

1. Кому належить ідея запровадити в науку політики поняття «система»? Коли це було зроблено?
2. Як визначали поняття «політична система» Т. Парсонс, Д. Істон, Г. Алмонд? Які моделі політичних систем вони розробили?
3. Які функції виконує політична система?
4. Які існують типи політичних систем? За якими критеріями їх розрізняють?
5. Що означають поняття «політична організація суспільства», «політична структура суспільства»?
6. Які елементи політичної системи визначає Конституція України?
7. Що таке політичний режим і як він співвідноситься з політичною системою?
8. Чому демократія вважається кращою порівняно з іншими режимами?
9. Назвіть основні складові компоненти політичної системи. Які з них ефективно діють у політичній системі України?
10. У політичній літературі називають три і п'ять типів політичних режимів. Яка ваша думка з цього приводу? Аргументуйте її.

Тести

I. Встановіть відповідність:

Принципи групування понять	Поняття
а) типи політичних систем за формами правління;	1) авторитарні, демократичні;
б) типи політичних систем за формаційною ознакою;	2) рабовласницькі, феодальні, буржуазні, соціалістичні;
в) типи політичних систем за цивілізаційною ознакою;	3) ліберально-демократичні, комуністичні, традиційні, авторитарно-консервативні;
г) типи політичних систем за характером політичного режиму	4) тоталітарні, англо-американського типу, континентально-європейські, доіндустріальні

II. Продовжте речення відповідними визначеннями компонентів політичної системи:

- інституціональний — складається з ...
- функціональний — є сукупністю функцій, які ...

регулятивний — є сукупністю норм та засобів ...
 комунікативний — є сукупністю відносин ...
 ідеологічний — є сукупністю ...

III. Кого із учених можна віднести до авторів теорії політичної системи?

- М. Вебер;
- Д. Істон;
- М. Дюверже;
- Г. Алмонд;
- Р. Дарендорф;
- Т. Парсонс.

IV. Встановіть критерії типології політичних систем:

Тип політичних систем	Критерії типології
а) рабовласницький; б) феодалний; в) патріархальний; г) тоталітарний; д) англо-американський; е) постіндустріальний; є) демократичний; ж) модернізаційний	1) характер політичного режиму; 2) формаційний; 3) цивілізаційний; 4) рівень політичної культури

V. Які з функцій політичної системи належать до функцій «входу»?

- вироблення нових правил і норм;
- реалізація існуючих правил і норм;
- агрегація інтересів;
- артикуляція потреб та вимог.

Розділ 7. ДЕМОКРАТІЯ. ВИБОРИ ТА ВИБОРЧІ СИСТЕМИ

Контрольні питання

- За визначенням А. Лінкольна, демократія — «це правління народу, обране народом і для народу». Якщо це не утопія, то чи можливе справжнє народовладдя взагалі? Аргументуйте свою відповідь.
- Що таке пряма демократія? З'ясуйте її переваги і вади.

- Чому необхідна представницька форма демократії? Які вона несе обмеження демократії?
- Різні концепції демократії містять загальні положення або принципи демократії: суверенітет народу, принципи більшості, принцип представництва, принцип прав і свобод особи, принцип плюралізму. Що означає кожен із них?
- Назвіть основні сучасні концепції демократії та розкрийте їх зміст.
- Чим сучасна демократія відрізняється від античної?
- Чому засоби масової інформації виступають інститутом демократії?
- Чому вибори — ознака і необхідна умова демократії?
- Що таке виборча система? Які типи виборчих систем ви знаєте?
- В Україні вибори до органів влади та місцевого самоврядування проводяться за партійними списками. Як це впливає на оздоровлення влади та суспільного життя?

Тести

I. Які з ознак властиві демократичному політичному режиму, а які авторитарному?

Ознаки	Характер режиму	
	демократичний	авторитарний
а) гарантії прав і свобод людини;	1)	1)
б) наявність єдиної ідеології;	2)	2)
в) багатопартійність;	3)	3)
г) поділ влад;	4)	4)
д) монополія однієї партії;		
е) наявність опозиції;		
є) державна регламентація сфер суспільного життя;		
ж) контроль влади над засобами масової інформації		

II. Назвіть ознаки, що відрізняють сучасну демократію від античної

Антична демократія	Сучасна демократія
а) пряма	1)
б) воля більшості	2)
в) право політичної участі поширюється на вільних людей	3)
г) придушення вільнодумства	4)

III. Перелічіть ознаки різних концепцій демократії за зразком:

Коллективістські	Індивідуалістичні	Плюралістичні
1. Заперечення автономії особи	1. Обмеження компетенції і сфери діяльності держави	1. Держава — арбітр, що забезпечує саморегулювання суспільства
2.	2.	2.
3.	3.	3.
4.	4.	4.

IV. Які ознаки притаманні мажоритарній виборчій системі:

- голосування за список кандидатів від партії;
- голосування за кожного кандидата окремо;
- голосування за партійних кандидатів у відкритих системах;
- результат визначається кількістю голосів за конкретного кандидата;
- результат визначається порядковим номером кандидата у партійному списку.

V. Чим визначається незалежність засобів масової інформації?

Варіанти відповідей:

- професіоналізмом журналістів;
- громадянською позицією власників ЗМІ;
- законодавством;
- авторитетом громадської думки;
- солідарністю працівників ЗМІ;
- характером політичного режиму.

Розділ 8. ДЕРЖАВА. СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ І ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Контрольні питання

- Наведіть два визначення держави, де б одне мало на увазі країну, а інше — вищі інститути влади.
- Назвіть основні ознаки держави.
- Поясніть, коли, чому і для чого виникає держава.
- Що означає поняття «правова держава»?
- У політичній науці існує розподіл прав і свобод на позитивні (гарантують права людини на економічні та політичні цінності) і негативні (по-

кликані забезпечити автономію особи, невтручання держави у соціальне та приватне життя). Назвіть перші та другі.

6. Які є форми державного правління та форми державного устрою?

7. Що таке «громадянське суспільство»? Які його ознаки?

8. Конституція України дає визначення нашої держави як правової, соціальної, демократичної. Що означають ці терміни і наскільки відповідають реальності?

9. Які з ознак громадянського суспільства сформовані в Україні? Чому і чим гальмується формування інших?

10. Розкрийте зміст основних проблем державотворення в Україні.

Тести

I. Встановіть відповідність:

поняття	визначення поняття
а) суверенітет	1) представницький і законодавчий орган влади;
б) федерація	2) незалежність і верховенство державної влади;
в) парламент	3) особлива форма організації політичної влади, яка володіє суверенітетом, монополією правом на застосування узаконеного примусу і здійснення управління суспільством;
г) держава	4) форма правління, за якої всі найвищі органи влади або обираються, або формуються загальнонаціональним представницьким органом;
д) розподіл влад	5) форма державного устрою, що характеризується високим ступенем централізації влади і відсутністю політичної самостійності адміністративно-територіальних одиниць;
е) республіка	6) інституціональний розподіл повноважень між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади;
є) унітарна держава	7) форма державного устрою, за якої адміністративно-територіальні утворення, що входять до складу держави, мають обмежену юридичну і політичну самостійність.

II. Хто був автором терміну «держава»?

- Платон;
- Т. Гоббс;
- Н. Макіавеллі;
- Г. Ф. Гегель;
- Д. Вашингтон.

III. Обов'язковими ознаками держави є:

- а) посада президента;
- б) територія;
- в) апарат державної влади;
- г) кордони;
- д) конституція;
- е) населення;
- є) парламент;
- ж) політичні партії.

IV. Визначте, які з функцій належать органу законодавчої влади:

- а) контроль за виконанням законів;
- б) ухвалення бюджету;
- в) призначення та звільнення посадовців;
- г) прийняття конституції;
- д) позбавлення волі;
- е) оголошення війни.

V. Встановіть, які судження виражають зміст президентської форми правління:

- а) президент є главою держави;
- б) президент не має права розпустити парламент;
- в) президент обирається всенародно;
- г) уряд формується парламентом;
- д) президент очолює уряд;
- е) парламент має право відсторонити президента.

Розділ 9. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ, ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ, ОБ'ЄДНАННЯ ТА РУХИ

Контрольні питання

1. Що таке «політична партія»?
2. Які функції виконують політичні партії?
3. Які існують форми зв'язку політичних партій і державної влади?
4. Які є правові норми (законодавство) щодо політичних партій та їх діяльності в Україні?
5. Чим зумовлено існування різних типів політичних партій? Які типи політичних партій вам відомі?
6. Що таке партійна система і за якими показниками здійснюється класифікація партійних систем?

7. Що означають поняття «громадсько-політичний рух», «громадсько-політичне об'єднання», «громадська організація»?
8. Яку роль у суспільстві відіграють громадські організації та рухи? Проілюструйте це на прикладі України.
9. Що таке «лобізм»? Які ознаки та типи «груп інтересів»?
10. Як відбувалося становлення багатопартійності в Україні?

Тести

I. Встановіть відповідність:

поняття	визначення поняття
а) партіологія	1) група всередині партії, що відрізняється за ідейними та організаційними формами;
б) тип партії	2) дисципліна, яка вивчає формування і функціонування політичних партій;
в) фракція	3) система істотних ознак політичної партії, в яких виражається соціальна природа, ідейна основа, особливості внутрішньої побудови та ін.;
г) багатопартійна система	4) партійна система, в якій більше двох партій мають достатньо сильну організацію і вплив на державну владу.

II. Порівняйте політичні партії і громадські організації, склавши відповідну таблицю

Критерії відмінності	Партії	Громадські організації
Головна мета		
Склад		
Форми, способи діяльності		

III. Які твердження є правильними:

- а) всі партії поділяються лише за класовою ознакою;
- б) в Україні взагалі немає політичних партій у класичному розумінні;
- в) у ФРН існує двопартійна система;
- г) всі партії ведуть боротьбу за державну владу;
- д) всі партії в Україні виникали як природне відтворення тих партій, що існували раніше;

е) політичні партії в Україні виникали як об'єднання довкола створеної програми (довкола лідера).

IV. В Україні кількість політичних партій перевищила півтори сотні (184), що зумовлено насамперед:

- бурхливим зростанням політичної активності знизу;
- амбіціями окремих суспільно активних персон;
- намірами (прагненнями) великого бізнесу «ввійти» у владу;
- масовою дезорієнтованістю суспільства;
- реальною боротьбою за владу різних кланів.

V. Зіставте «*pro*» і «*contra*» багатопартійності

«за» багатопартійність	«проти» багатопартійності
1.	1.
2.	2.
3.	3.
4.	4.

Розділ 10. ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ ТА ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО

Контрольні питання

- Хто в суспільстві є реальним суб'єктом державного управління, а хто — політичною елітою?
- Кого і на яких підставах називають політичною елітою?
- Назвіть основні концепції еліт (В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельс, М. Вебер).
- У чому вбачав головну причину бездержавності України В. Липинський?
- Чи може партноменклатура вважатися політичною елітою? Аргументуйте свою відповідь.
- Що таке елітність, а що означає елітарність?
- Які є системи формування еліт?
- Лідер і лідерство — важливі елементи політичної еліти. Чому?
- Що таке політичний лідер? У чому його суспільне призначення?
- Які типи політичного лідерства визначав М. Вебер? Охарактеризуйте кожен із них.

Тести

I. Виокремте характерні риси політичної еліти:

- висока політична свідомість;
- законослухняність;
- активність і компетентність;
- високий суспільний статус;
- виняткові особисті якості;
- безпосередня участь у здійсненні влади.

II. Хто із зарубіжних та вітчизняних учених зробив внесок у розробку концепцій політичної еліти:

- П. Орлик;
- М. Драгоманов;
- В. Парето;
- К. Маркс;
- В. Липинський;
- Г. Моска;
- Р. Міхельс;
- Г. Лассуел.

III. Позначте причини потреби для України еліти нового гатунку:

- неспроможність старої еліти;
- складність і новизна суспільних завдань;
- відсутність національної еліти;
- загроза соціальної катастрофи;
- небезпека втрати державного суверенітету.

IV. Визначте, до якого типу політичних лідерів можна віднести таких політиків:

Прізвище	Тип лідера
а) П. Симоненко	1) лідер-символ;
б) В. Янукович	2) лідер-реформатор;
в) Ю. Тимошенко	3) лідер-ідеолог;
г) В. Литвин	4) лідер-консерватор;
д) С. Тігіпко	5) лідер-маріонетка;
е) Ю. Луценко	6) лідер-революціонер;
є) Л. Черновецький	7) лідер-прагматик;
ж) В. Ющенко	8) лідер-пожежник.

V. В Україні політичний клас називає себе політичною елітою. Визначте, які з характеристик їм найбільше підходять:

- меритократія;
- номенклатура;

- в) псевдоеліта;
- г) національна еліта;
- д) правляча верхівка;
- е) олігархія.

Розділ 11. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

Контрольні питання

1. Яке визначення політичної культури вам видається найбільш повним — С. Верби, Г. Алмонда, Т. Парсонса?
2. Які цінності (орієнтири) входять до політичної культури?
3. Які ознаки патріархальної, підданської та активістської політичних культур?
4. Яке місце політичної свідомості в політичній культурі?
5. Які функції виконує політична свідомість?
6. Чому політична поведінка є неодмінним компонентом політичної культури?
7. Що таке політична участь? Як ви розумієте політичний абсентеїзм?
8. Що означає термін «політична соціалізація»? Які її моделі вам відомі?
9. У чому полягає специфіка політичної соціалізації в сучасній Україні?
10. Назвіть основні державні символи України. Поясніть їх смисл.

Тести

I. Встановіть відповідність: поняття

- а) активістська політична культура
- б) політична соціалізація;
- в) політична культура;
- г) політичний символ;
- д) підданська політична культура;
- е) патріархальна політична культура

визначення поняття

- 1) сукупність орієнтацій громадян, що характеризуються пасивним ставленням до політичної системи;
- 2) сукупність орієнтацій громадян на активне втручання у політичне життя;
- 3) процес засвоєння культурних цінностей, політичних орієнтацій, освоєння форм політичної поведінки;
- 4) політична культура, яка характеризується апатією і мобілізованою участю;
- 5) система історично усталених і репрезентативних орієнтацій (цін-

- ностей, уявлень, переконань, установок, моделей поведінки) суб'єктів політичного процесу;
- б) знак, що виконує комунікативну функцію між особою і владою.

II. Назвіть складові структури політичної культури:

- а) політичний досвід;
- б) орієнтації;
- в) установки;
- г) політичні символи;
- д) політична соціалізація;
- е) політична ідеологія;
- є) політичні дії;
- ж) абсентеїзм;
- з) політичні інститути.

III. За деякими даними, в сучасній Україні частка політично активного населення становить понад половину. Більше третини громадян не беруть участі у виборах. Це є свідченням:

- а) низької політичної культури;
- б) патріархальної політичної культури;
- в) активістської політичної культури;
- г) відсутності політичної культури;
- д) закритої політичної культури;
- е) фрагментарної політичної культури;
- є) підданської політичної культури.

IV. Визначте, чи збігаються орієнтації та цінності українців з цінностями та орієнтаціями європейської (західної) політичної культури? Заповніть таблицю.

Цінності та орієнтації західної політичної культури	Цінності та орієнтації української політичної культури
Орієнтація у політиці на раціональні цілі, інтереси	
Верховенство прав і свобод особи. Автономність індивіда	
Визначення прав опозиції. Толерантність	
Орієнтація на горизонтальні зв'язки. Цінності громадянського суспільства	
Орієнтація на домінування інновацій	

- V. Які ознаки притаманні підданській політичній культурі?
- орієнтація на активну діяльність держави;
  - орієнтація на активну участь громадян;
  - орієнтація на місцеві цінності;
  - пасивне ставлення до політики;
  - зневіра громадян у політичній системі.

Розділ 12. ПОЛІТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ

Контрольні питання

- Яке з тверджень, на ваш погляд, ближче до істини:
  - політична ідеологія — це система вірувань, переконань та поглядів, які обґрунтовують, виправдовують, узаконюють ту чи іншу форму правління та її політичний курс;
  - ідеологіями називаються системи цінностей, які виступають як політичний світогляд;
  - ідеологія — це добровільна містифікація.
- У чому проявляється тенденційність ідеології?
- Про які форми ідеології писав К. Маннгейм? У чому їх суть та значення?
- Які політичні ідеології (ідейно-політичні течії) найбільш поширені у наш час?
- Який із висловів відповідає ідеології консерватизму, лібералізму, марксизму, соціал-демократії:
  - людина по натурі своїй не здатна жити мирно, вона переповнена жадобою влади, вона грішна;
  - людина краще від будь-якого уряду знає, що їй потрібно;
  - політика є, насамперед, сфера взаємин між класами;
  - рівність — це один із необхідних елементів суспільства, тоді як свобода — це і засіб, і мета в собі.
- Як ви розумієте поняття «політична» і «соціальна» рівність? Яка ідеологія захищає ці цінності?
- Які ідеї (цінності) обстоює ідеологія націоналізму?
- Як трактується в політичній літературі «фашизм»:
  - «моральна хвороба Європи»;
  - форма тоталітаризму;
  - одна з відповідей на проблеми індустріалізації;
  - ідеологія, що виражає суперечності монополістичного капіталізму, імперіалізму.
- Якої ідеології потребує Україна?
- У чому суть і необхідність ідеологічного плюралізму?

Тести

I. Встановіть відповідність:

поняття	визначення поняття
а) ідеологія	1) ідеологія, в основі якої лежить ідея автономії особи та її першості стосовно суспільства і держави;
б) консерватизм	2) система поглядів та цілей, в яких усвідомлюються і оцінюються ставлення людей до дійсності і один до одного, соціальні проблеми і конфлікти, а також містяться цілі (програми) соціальної діяльності;
в) лібералізм	3) ідеологія, що орієнтує на формування суспільства на засадах колективізму, рівності, справедливості, задоволення всіх потреб індивіда;
г) соціал-демократія	4) ідеологія, що ґрунтується на принципах свободи, солідарності і справедливості;
д) комунізм	5) ідеологія, яка виступає за збереження існуючого суспільного порядку та цінностей, втілених у нації, сім'ї, релігії, власності.

II. Які ідеї характерні для ідеології націоналізму?

- свобода підприємницької діяльності;
- зневага до інших націй;
- звеличення власної нації;
- держава формує націю;
- нація — творець держави.

III. Які цінності обстоює лібералізм? Виберіть із кожної пари: свобода — рівність; порядок — законність; права людини — справедливість; індивідуалізм — колективізм.

IV. Багато вчених (Д. Белл та ін.) вважають, що «всі ідеології приречені на саморуйнацію... оскільки це відчужене життя». А відомий французький політик А. Ламартін твердив: «Якщо ви заберете у мене триколірний прапор, то позбавите мене половини Франції». Чий думці слід віддати перевагу?

V. Згрупуйте запропоновані принципи за відповідними ідеологічними течіями.

Назва течії	Принципи
а) лібералізм; б) консерватизм	1) правова держава; 2) природна нерівність індивідів; 3) свобода підприємництва; 4) пріоритет релігійних норм і традицій

Розділ 13. ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ

Контрольні питання

1. Що є джерелом соціальних конфліктів — сама природа людини чи суспільні чинники?
2. Які є критерії класифікації конфліктів і чому важливо розрізняти конфлікти?
3. Чи коректно називати політику сферою діяльності з розв'язання конфліктів?
4. Як визначають конфлікти психологи, філософи, юристи, політологи?
5. Що таке політичний конфлікт?
6. Як ви розумієте тезу «конфліктність відносин в українському суспільстві стала всеохопною»? Чи згодні ви з цим? Аргументуйте свою відповідь.
7. Які є стадії конфлікту?
8. Чи відомі вам технології розв'язання конфліктів? Охарактеризуйте одну з них.
9. Що означає «вирішити» або «розв'язати» конфлікт?
10. Прояви яких конфліктів є найбільш небезпечними в Україні — між громадянами і владою, всередині влади, міжетнічні чи інші?

Тести

1. Що таке конфлікт? Виберіть найбільш повне його визначення:
  - а) реальна боротьба між діючими людьми чи групами, незалежно від того, які витоки цієї боротьби, її способи та засоби, які мобілізує кожна зі сторін;
  - б) структурно виокремлені відносини суперечності норм і очікувань, інститутів і груп;
  - в) несумісність претензій сторін за обмеженості їх задоволення;
  - г) ситуація, за якої сторони усвідомлюють несумісність своїх позицій, і кожна зі сторін намагається зайняти позицію, несумісну з бажаннями, інтересами іншої сторони;

д) суть політичного конфлікту становить боротьба за вплив у політичних відносинах, протистояння за право і можливість приймати політичні рішення, розпоряджатися ресурсами, повноваженнями, пільгами, за монополію своїх інтересів та визнання їх суспільно необхідними.

II. Охарактеризуйте наведені події української історії та сучасності за типом конфлікту:

а) національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького;	1) конфлікт інтересів;
б) національна революція 1917–1921 рр.;	2) конфлікт ідентифікації;
в) Майдан 2004 р.	3) конфлікт цінностей.

III. Успішне регулювання конфліктів передбачає ряд умов. З перелічених визначте найважливіші:

- а) визнання неминучості конфліктів;
- б) настоювання на випадковості (негативі) конфліктів;
- в) визнання плідності (позитиву) конфліктів;
- г) відмова від застосування сили в регулюванні конфлікту;
- д) уміння вислухати іншу сторону;
- е) наполягання на обґрунтованості своїх претензій;
- є) постійне наголошування на негативах протилежної сторони.

IV. У критичній ситуації можливі п'ять стилів поведінки: співробітництво, компроміс, уникнення, пристосування, суперництво. Визначте, до якого стилю ви схилиєтесь у сучасній кризовій ситуації в нашому суспільстві?

V. Зробіть прогноз можливих сценаріїв розвитку подій на пострадянському просторі:

- а) сценарій розпаду (дезінтеграція нових незалежних держав);
- б) «пруський» сценарій (Росія — домінуюча сила у взаєминах країн СНД);
- в) «американський» сценарій (країни СНД подібно до північно-американських штатів у 90-х рр. XVIII ст. обирають шлях до утворення федерації);
- г) «балтійський» сценарій (нові незалежні держави зміцнюють свій суверенітет шляхом уходження до структур колективної безпеки).

Розділ 14. СВІТОВА ПОЛІТИКА. ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ

Контрольні питання

1. Що ви розумієте під терміном «міжнародні відносини»: відносини між державами, світову політику, зовнішню політику держав, міжнаціональне спілкування?
2. Як розуміти визначення «суб'єкт міжнародних відносин»?
3. Хто згідно з Конституцією України визначає зовнішньополітичний курс держави, забезпечує його реалізацію?
4. Членом яких міжнародних (світових, регіональних) організацій є Україна?
5. Які, на вашу думку, стратегії (дії) України на міжнародній арені сприяють реалізації внутрішньої політики, а які справляють негативний вплив?
6. Що означають терміни «глобалізація» і «глобалізм»?
7. Дайте оцінку глобальних проблем з точки зору їх пріоритетності, масштабів та загроз (небезпек, викликів) для України.
8. Які, на вашу думку, напрями зовнішньополітичної діяльності України є пріоритетними в наш час?
9. Чи став сучасний світ більш безпечним (після розпаду СРСР, СФРЮ, ЧСР)?
10. Якою ви бачите перспективу свого фаху в контексті сучасного зовнішньополітичного курсу України?

Тести

- I. Суб'єкти зовнішньої політики — це:
  - а) тільки громадяни держави, що належать до певної політичної організації;
  - б) окремі держави, які беруть участь у світовому політичному процесі;
  - в) транснаціональні компанії;
  - г) політичні партії;
  - д) міжнародні організації;
  - е) керівники (перші особи) держав (урядів);
  - є) дипломати.
 Прокоментуйте ці визначення.

II. Що таке державний суверенітет? Визначте, яка з цих характеристик є найповнішою:

- а) сукупність прав народу на свободу вибору соціального і політичного ладу;

- б) громадяни живуть і діють задля блага держави;
- в) незалежність держави у внутрішніх справах;
- г) повна незалежність держави від інших держав у її внутрішніх і зовнішніх відносинах.

III. Сучасні міжнародні відносини характеризуються:

- а) хаосом і анархією;
- б) заміною права сили силою права;
- в) зростанням взаємовпливу центрів воєнної сили;
- г) горизонтальною взаємодією суверенних держав;
- д) формуванням однополярного (моноцентричного) світу;
- е) блоковою системою.

IV. Визначте, до якої з груп належать (відносяться) проблеми: війни і миру, екологічні проблеми, енергетична проблема, проблема подолання економічної відсталості, демографічна проблема, проблеми епідемії та здоров'я, проблеми міжнаціональних відносин.

Заповніть таблицю:

Група глобальних проблем	Глобальні проблеми
1. Проблеми відносин між людиною і природою	а)
2. Проблеми відносин між людиною і суспільством	б)
3. Проблеми відносин між державами	в)

V. Сучасна світова політика характеризується зміною залежності між зовнішньою та внутрішньою політикою окремих держав. Що характерно для України:

- а) пріоритет внутрішньої політики;
- б) посилення (згортання) зовнішньої політики;
- в) паритетність внутрішньої і зовнішньої політики;
- г) активізація зовнішньої політики в інтересах внутрішньої.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

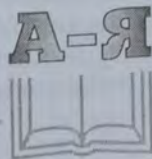
1. *Августин Аврелій*. Про Град Божий / Аврелій Августин // Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. Історія політичної думки / пер. з англ. — К.: Основи, 1997. — С. 188–189.
2. *Алмонд Г.* Гражданская культура. Политические наставления и демократии пяти наций / Г. Алмонд // Политология: хрестоматія. — М.: Изд-во «ПРИОР», 2000. — С. 410–420.
3. *Алмонд Г.* Сравнительная политология сегодня. Мировой обзор: учеб. пособие / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р. Далтон // сокр. перевод с англ. А.С. Богдановского, Л.А. Галкиной. — М.: Аспект-Пресс, 2002. — 401 с.
4. *Арендт Х.* Джерела тоталітаризму / Х. Арендт. — К.: Дух і Літера, 2001. — 451 с.
5. *Аристотель*. Політика. Кн. I // Практикум з політології / за ред. Ф.М. Кирилюка. — К.: «Видавничий дім» комп'ютерпрес, 2003. — С. 104–108.
6. *Аристотель*. Політика. Кн. III. Історія політичної думки: пер. з англ. / Г. Себайн Джордж, Л. Торсон Томас. — К.: Основи, 1997. — С. 122–133.
7. *Берк Э.* Размышления о революции во Франции / Э. Берк // Социс. — 1991. — № 9. — С. 121–124.
8. *Вебер Макс*. Политика как призвание и профессия // Избранные сочинения / Макс Вебер. — М.: Прогресс, 1990. — С. 644–706.
9. *Вебер Макс*. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Макс Вебер; пер. з нім. О. Погорілого. — К.: Основи, 1998. — 534 с.
10. *Виниченко В.К.* Заповіт борцям за визволення / В.К. Виниченко. — К.: Вид-во «Криниця», 1991. — 128 с.
11. *Воронов І.* Політичні теорії ХХ століття: монографія / І. Воронов. — К.: Генеза, 2004. — 288 с.
12. *Выдрин Д.И.* Неостребованные идеи, или об истоках отечественной политологии / Д.И. Выдрин. — К.: Лыбидь, 1992. — 96 с.
13. *Выдрин Д.И.* Очерки практической политологии / Д.И. Выдрин. — К.: Философская и социологическая мысль, 1991. — 128 с.

14. *Глобалізація і сучасний міжнародний процес* / за заг. ред. проф. Б. Гуменюка; проф. С. Шергіна. — К.: Університет «Україна», 2009. — 508 с.
15. *Грушевський М.* На порозі нової України / М. Грушевський // Політологія. Кінець ХІХ — перша половина ХХ ст.: хрестоматія / за ред. О.І. Семківа. — Л.: Світ, 1996. — С. 230–270.
16. *Губин Д.* Занимательная политология / Д. Губин. — Х.: Фолио, 2008. — 316 с.
17. *Грузенкова Т.С.* Политические партии и лидеры в Верховной Раде Украины (1998–2000) / Т.С. Грузенкова. — М.: Рос. ин-т стратегических исследований, 2001. — 231 с.
18. *Донцов Д.* Ідеологія чинного націоналізму / Д. Донцов // Націоналізм: антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. — К.: Смолоскип, 2000. — С. 188–196.
19. *Драгоманов М.П.* Вибране («мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / М.П. Драгоманов; упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Мішук; приміт. Р.С. Мішука, В.С. Шандри. — К.: Либідь, 1991. — 688 с.
20. *Энгельс Ф.* Карл Маркс / Ф. Энгельс // Твори / К. Маркс., Ф. Энгельс. — 2-е вид. — Т. 19. — С. 105–115.
21. *Энгельс Ф.* Походження сім'ї, приватної власності і держави / Ф. Энгельс // Твори / Маркс К., Энгельс Ф. — 2-е вид. — Т. 19. — С. 211–370.
22. *Енциклопедія політичної думки*: пер. з англ. — К.: Дух і Літера, 2000. — 467 с.
23. *Зарубежная политология: словарь-переводчик* / под ред. А. В. Миронова, П. А. Цыганова. — М.: Социально-политический журнал. Независимый открытый университет, 1998. — 360 с.
24. *Зовнішня політика України-2007: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети* / за ред. Г.М. Перепелиці: — К.: ВД «Стилос», 2008. — 312 с.
25. *Истон Д.* Категории системного анализа политики / Д. Истон // Антология мировой политической мысли : в 5 т. — М.: Мысль, 1997. — Т. 2. — С. 630–642.
26. *Історія Русів* / пер. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука. — К.: Рад. письменник, 1991. — 318 с.
27. *Кармазіна М.* Політична наука: предмет, структура, методологія / М. Кармазіна // Політичний менеджмент. — 2010. — №1(40). — С. 19–33.
28. *Конфуцій*. Про Небо і Долю // Політологія: хрестоматія: навч. посіб. — К.: Альтерпрес, 2004. — С. 47–50.
29. *Ленін В.І.* Держава і революція // Повн. збір. тв. / В.І. Ленін. — Т. 31. — С. 136–311.
30. *Ленін В.І.* Завдання спілок молоді. Промова на III Всеросійському з'їзді Російської Комуністичної Спілки Молоді. 29 жовтня 1920 р. / В. І. Ленін // Повн. збір. тв. / В. І. Ленін. — Т. 41. — С. 361–401.

31. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів (Фрагменти) / В. Липинський // Політологія. Кінець XIX — перша половина XX ст.: хрестоматія / за ред. О.І. Семківа. — Л.: Світ, 1996. — С. 328–477.
32. *Макіавеллі Ніколло.* Державець (Фрагменти) / Ніколло Макіавеллі // Політологія: хрестоматія: навч. посіб. — К.: Альтерпрес, 2004. — С. 94–101.
33. *Маркс К.* Маніфест Комуністичної партії / К. Маркс, Ф. Енгельс. — Твори. — 2-е вид. — Т.4. — С. 106–138.
34. *Міхновський Микола.* Самостійна Україна. X заповідей УНП / Микола Міхновський // Політологія. Кінець XIX — перша половина XX ст.: хрестоматія / за ред. О.І. Семківа. — Л.: Світ, 1996. — С. 126–135; 141–142.
35. *Михальченко Микола.* Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / Микола Михальченко. — Дрогобич: ВФ «Відродження», 2004. — 488 с.
36. *Нагорна Лариса.* Національна ідентичність в Україні / Лариса Нагорна. — К.: ІПЕНД, 2002. — 272 с.
37. *Общая и прикладная политология: учеб. пособие / под общ. ред. В.И. Жукова, Б.И. Краснова.* — М.: МГСУ. Изд-во «Союз», 1997. — 992 с.
38. *Пал Леслі А.* Аналіз державної політики / Леслі А. Пал; пер. з англ. Івана Дзюба. — К.: Основи, 1999. — 422 с.
39. *Панарин А.С.* Политология: учеб. / А.С. Панарин. — М.: «Проспект», 1998. — 408 с.
40. *Парсонс Т.* О понятіи «политическая власть» / Т. Парсонс // Антология мировой политической мысли: в 5 т. — М.: Мысль, 1997. — Т. 2. — С. 479–486.
41. *Пахарев А.Д.* Мыслители о правителях: историко-политический аспект. — К.: Знання України, 2006. — 296 с.
42. *Платон.* Держава // Політологія: хрестоматія: навч. посіб. — К.: Альтерпрес, 2004. — С. 56–71.
43. *Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії / за заг. ред. д-ра іст. наук, проф. А.І. Кудряченка.* — К.: НІСД, 2007. — 396 с.
44. *Політичний менеджмент: спеціальний випуск за матеріалами круглого столу «Політичні еліти і політичні лідери в країнах Центральної і Східної Європи: загальне і особливе».* — К. — 2007. — травень. — 262 с.
45. *Політологія.* Кінець XIX — перша половина XX ст.: хрестоматія / за ред. О.І. Семківа. — Л.: Світ, 1996. — 800 с.
46. *Політологія: навч.-метод. комплекс.: підруч.* — К.: Центр навч. літ-ри, 2004. — 704 с.

47. *Політологія: підруч. / за заг. ред. проф. В.Г. Кременя, проф. М.І. Горлача.* — Х.: Друкарський центр «Єдинорог», 2001. — 640 с.
48. *Політологія.* Хрестоматія: навч. посіб. — К.: Альтерпрес, 2004. — 832 с.
49. *Политология: хрестоматія.* — М.: Изд-во «ПРИОР», 2000. — 672 с.
50. *Политология: учеб. пособие для техн. ун-тов / под ред. М. А. Василика.* — 2-е изд. — СПб.: Издательский дом «Бизнес-пресса», 1999. — 368 с.
51. *Рудич Ф.* Много ли власти нужно власти? / Ф. Рудич. — К.: НВП «Вид-во «Наукова думка», 2009. — 303 с.
52. *Рябчук М.* Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і «розбудова держави» / М. Рябчук. — К.: Критика, 2000. — 271 с.
53. *Себайн Джордж Г.* Історія політичної думки: пер. з англ. / Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон. — К.: Основи, 1997. — 838 с.
54. *Соловьев А.И.* Политология: Политическая теория, политические технологи: учеб. для студ. вузов / А.И. Соловьев. — М.: Аспект-Пресс, 2003. — 559 с.
55. *Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. [ІПЕНД; ж-л «Діалог: історія, політика, економіка»]* — К.: Видавничий дім «Академперіодика», 2004. — 503 с.
56. *Тоффлер О.* Проблема власти на пороге XXI века // Свободная мысль / О. Тоффлер. — 1992. — №2. — С. 3–26.
57. *Траверсе О.О.* Політичне лідерство та керівництво доби «лібералізованого» тоталітаризму в СРСР: український контекст (60-і — початок 90-х рр. XX ст.) / О.О. Траверсе. — К.: ІПЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2010. — 268 с.
58. *Франк С.* По ту сторону «правого» и «лівого» // Політологія. Хрестоматія: навч. посіб. / С. Франк. — К.: Алтерпрес, 2004. — С. 357–364.
59. *Шевчук Валерій.* Просвічений володар: Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і літературний герой / Валерій Шевчук. — К.: Либідь, 2006. — 464 с.

Алмонд Гебріель (1911) — американський політолог. У праці «Громадянська культура» разом із С. Вербою вперше в історії світової політичної думки розробив теорію політичної культури. Політична культура, на його думку, має пізнавальні, емоційні, оцінювальні орієнтації, що виражають знання, почуття і дії стосовно політичної системи. Порівнюючи політичну культуру США, Англії, Італії, Німеччини, Мексики, Г. Алмонд і С. Верба виділили такі типи: англо-американську, в якій переважають цінності свободи, індивідуалізму, пріоритету права і раціонального ставлення до влади; континентально-європейську, в якій універсальні цінності англо-американського типу співіснують із фрагментами різних субкультур (етнічних, релігійних); доіндустріальну, в якій переплетені різні політичні субкультури, слабо виражені комунікативні та координуючі функції різних політичних спільнот; тоталітарну, в якій відсутні елементи громадянського суспільства, панує тотальна бюрократизація та ідеологізація суспільних відносин. Г. Алмонд та Л. Пай розробили критерії ефективності сучасної політичної системи — рівень культурної диференціації та рівень «культурної секуляризації».

Аренд Ханна (1906–1975) — німецько-американський політолог, дослідник проблем тоталітаризму. У праці «Походження тоталітаризму» розкрила корені тоталітаризму в масовому суспільстві, де через брак класової структури атомізовані індивіди намагаються подолати свою відчуженість від суспільства терористичними рухами на чолі з вождем. У праці «Людський стан» Х. Аренд доводила, що свобода людини може бути реалізована тільки при її активній участі у політичному житті.

Аристотель (384–322 рр. до н.е.) — старогрецький мислитель. У праці «Політика» виклав основні проблеми суспільного й державного життя, розглядав людину як «політичну істоту», що прагне до державного об'єднання, розробив вчення про державу, визнаючи монархію, аристократію і політію як правильні, а тиранію, олігархію і демократію — як неправильні форми державного правління. Найкращою формою

держави Аристотель вважав політію — синтез кращих рис олігархії і демократії, що спирається на середній клас.

Арон Раймон (1905–1983) — французький соціолог та політолог. У працях «Демократія і тоталітаризм», «Опіум для інтелігенції» дає тлумачення тоталітарного режиму порівняно з ліберальним. Основною ознакою тоталітарного режиму, на думку Р. Арона, є забезпечення монополії однієї партії на узаконену політичну «діяльність», а ліберального або конституційно-плюралістичного — юридична організація мирної політичної конкуренції з метою завоювання влади. У праці «Правлячі кола і правлячий клас» Р. Арон розробив плюралістичну концепцію еліт, згідно з якою в демократичному суспільстві не існує окремої правлячої групи, котра тривалий час здійснює єдиновладно керівництво державою, а відбувається постійна боротьба за владу між різними елітарними верствами.

Берк Едмунд (1729–1797) — англійський політичний діяч, публіцист, теоретик консерватизму. У праці «Роздуми про Французьку революцію» обґрунтував основні ідеї консерватизму, висунув кредо: «всі люди мають рівні права, але не одні й ті ж блага». Критикував французьку революцію за те, що вона порвала з історичними традиціями і звичаями, насадила панування посередностей в ім'я рівності, нігілізм — в ім'я свободи. Е. Берк виступав апологетом приватної власності, принципу «роби, що хочеш», обмеженого втручання держави в економічну і соціальну сфери; був прихильником монархії, церкви, аристократичної шляхетності. Дружба між народами, на його думку, ґрунтується на відповідності законів, звичаїв, способу життя.

Бернштейн Едуард (1850–1932) — німецький політичний діяч, ідеолог соціал-демократії. У працях «Утопізм і еkleктизм», «Чи можливий науковий соціалізм» сформулював концепцію соціал-демократії. Він розглядав соціалізм як гуманістичний рух, який парламентським шляхом буде здійснювати соціальні реформи і в такий спосіб покращить становище робітничого класу. Е. Бернштейн відкинув основні постулати марксизму про соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату як основні засоби розв'язання конфлікту між капіталом і найманою працею.

Бжезінський Збігнєв (1928 р.н.) — американський політичний діяч, політолог. У праці «Тоталітарна диктатура і автократія» спільно з К. Фрідріхом охарактеризував основні риси тоталітарних режимів (фашистського та комуністичного): домінуючу роль ідеології, централізовану систему управління економікою, використання терору, обмеження доступу до правдивої інформації. У праці «Великий провал: народження та смерть комунізму в ХХ ст.» передбачив можливий розпад СРСР, підкреслив міжнародне значення утворення незалежної України. В останніх працях З. Бжезінський аналізує особливості перехо-

ду посткомуністичних країн до демократії, геополітичні орієнтири в пострадянський період.

Боден Жан (1530–1596) — французький політичний мислитель, юрист, у праці «Шість книг про республіку» розробив концепцію державного суверенітету, котрий розумів як неподільну владу монарха над своїми підданими. Найкращою формою правління вважав обмежену законом монархію, в якій суверенітет монарха міг би поєднуватися з аристократичними і демократичними принципами управління.

Бочковський Ольгерд (1884–1939) — український соціолог, публіцист і політичний діяч, автор праць «Націологія і націографія», «Вступ до націології». Започаткував новий напрям наукових досліджень — націологію, до якої відніс історичну, або генетичну, націологію, націополітику, націодинаміку, характерологію, етнополітику, які, на його думку, вивчають взаємини між нацією і державою. Значну увагу О. Бочковський приділяв вивченню націоналізму, який поділяв на демократичний (романтичний і гуманістичний), пов'язаний із зародженням нації, і паннаціоналістичний (антиліберальний, антираціональний), пов'язаний з утвердженням культу сили, принципу міжнародної ворожнечі.

Бурдьє П'єр (1930 р.н.) — французький соціолог, засновник Центру європейської соціології, дійсний член Академії наук Франції. У працях «Педагогічні взаємини і комунікації», «Ремесло соціолога», «Відповіді» заклад основу постмодерної парадигми. Вона передбачала дослідження реальності як трьох взаємопов'язаних факторів: поля — об'єктивних суспільних відносин, габітусу — ментального світу людей, що взаємодіють у цьому полі, і практики як опосередкованої ланки між габітусом і полем, що одночасно виступає й результатом їх виникнення.

Вебер Макс (1864–1920) — видатний німецький соціолог, засновник «розуміючої» соціології, сутність якої полягає в тому, що людські дії завдяки їх цілераціональній мотивації можна зрозуміти. М. Вебер розмежував соціогуманітарні та природничі науки, що відрізняються як предметом, так і методами дослідження. У соціальній реальності, на відміну від природної, діють, на думку М. Вебера, не закони, які можна пояснити, а цінності, які для кожної епохи мають свій сенс і їх можна розкрити через ідеальні типи — логічні конструкції вчених, їх суб'єктивні узагальнення, віддалені від реальної дійсності. У працях «Протестантська етика і дух капіталізму», «Політика як покликання і професія» М. Вебер розробив проблеми релігійних основ сучасного капіталістичного суспільства, бюрократії як професійної групи державних управлінців, парадигми легітимності державної влади, етики політичної діяльності.

Верба Сідней (XX ст.) — американський соціолог. У праці «Громадянська культура» разом з Г. Алмондом досліджував політичну культуру. Виходячи з порівняльного аналізу різних політичних культур, виділив такі типи: «патріархальну», для якої характерні брак чітко виражених політичних ролей і зацікавленості підданих у функціонуванні політичної системи, орієнтація на вождів, шаманів, нерозчленованість політики, науки і релігії; «підданську», що характеризується непомірною зацікавленістю членів суспільства результатами функціонування політичної системи, але низьким рівнем їх участі в політичному процесі; «активістську», котра відзначається високим рівнем участі громадян у політичному процесі, вагомим впливом їх на політику держави.

Винниченко Володимир (1880–1951) — український письменник, політичний діяч. У працях «Відродження нації», «Заповіт борцям за визволення (Уроки історії, роздуми про майбутнє)» розкрив причини поразки національно-визвольної революції, які полягали у незрілості українського суспільства, невмінні української влади поєднувати вирішення національно-державних завдань із соціально-економічними. Гостро критикував більшовицький режим за обмеження державно-політичних і національно-культурних прав українського народу. Майбутній суспільний лад В. Винниченко мислив як панування колективних форм власності — колектократії, що допускає існування трудової приватної власності без найманої праці.

Вишенський Іван (1550–ті між 1621–1633) — український полеміст. Нещадно критикував католицьку церкву, відстоював слов'янську самобутність православ'я, доводив шкідливість поширення латинської культури в Україні. Як релігійний діяч І. Вишенський висунув концепцію соборності православної церкви, заснованої на християнській ідеї рівності всіх людей (як мирян, так і кліру) перед Богом. Письменник заперечував абсолютизм влади як духовної, так і світської.

Вятр Єжі (XX ст.) — польський соціолог. У праці «Соціологія політичних відносин» з марксистських позицій аналізує такі проблеми політичної соціології, як її предмет, влада, співвідношення політики, економіки і культури, держава, політична поведінка, політична свідомість, еліта і лідерство.

Гаврилишин Богдан (1930 р.н.) — швейцарський і український економіст та футуролог, член Римського клубу. У праці «Дороговкази в майбутнє», характеризує різні типи суспільних систем, прогнозує тенденції їх розвитку в майбутньому. У структуру суспільної системи він уводить цінності, політичне правління й економічну систему. Б. Гаврилишин виділяє такі типи економічних систем: вільного підприємництва, узгодженого вільного підприємництва, адміністративно-командну, розподільного соціалізму і ринкового соціалізму.

Гегель Георг Вільгельм Фрідріх (1770–1831) — німецький філософ. У працях «Енциклопедія філософських наук», «Філософія права» розглядав теоретичні проблеми держави, права і громадянського суспільства. Держава, за Г.В.Ф. Гегелем — втілення об'єктивного духу в історії, існувала в таких формах: східна теократія (вільним був тільки деспот); греко-римська демократія і аристократія (вільними були деякі), німецька монархія (вільними були всі). Право Г. В. Ф. Гегель розумів у трьох значеннях: право як свобода (ідея права), право як певний ступінь і форма свободи («особливе право») — право держави, право як закон («позитивне право»). Громадянське суспільство філософ розглядав як систему установ, корпорацій, котрі через систему правосуддя захищали свободу і приватні інтереси громадян.

Гоббс Томас (1588–1679) — англійський філософ. У працях «Філософські основи вчення про громадянина», «Левіафан» розробив учення про природний стан, суспільний договір, державу і громадянські права. Оскільки, на думку вченого, в природному стані існувала «війна всіх проти всіх», люди вимушені були укласти суспільний договір з правителем, віддавши частину прав суверену взамін на безпеку життя. Правитель у свою чергу зобов'язаний бути гарантом безпечного життя підданих. Т. Гоббс обґрунтував також право на самозахист, припускав здійснення цього права навіть проти суверена, якщо той не здатний гарантувати безпечне життя своїм підданим.

Грушевський Михайло (1866–1934) — український історик, соціолог, політичний діяч, автор близько 2000 друкованих праць, серед яких найбільш відома десятитомна «Історія України-Руси». Світогляд М. Грушевського еволюціонував від народницької концепції у бік державницької, від федералістичної до самостійницької. М. Грушевський був організатором Українського соціологічного інституту у Відні (УСІ). Він обґрунтував закон суверенізації як неминучість і право кожного народу, у тому числі й українського, мати власну державу. У праці «Наша політика» сформулював своєрідний катехізис політика як систему приписів, яких він має дотримуватись у своїй діяльності.

Даль Роберт (1915 р. н.) — американський політолог. У праці «Хто править» з позицій біхевіористської методології заклад основи плюралістичної теорії політичної діяльності. Досліджуючи функціонування влади на рівні міста, дійшов висновку, що вона проходить шлях від абсолютної олігархії (влади багатих і авторитетних людей) до функціональної поліархії і влади нижчих верств населення, які є не багатими, але мають високий соціальний престиж. Функціональна поліархія, на думку Р. Дала, передбачає розподіл сфер впливу між політичними й економічними елітами, прийняття рішення влади як результату угоди між

конкурентами і спільниками, залежність успіху на виборах від здібностей і популярності лідера.

Дарендорф Ральф (1929 р. н.) — німецький соціолог. У праці «Суспільні класи та класовий конфлікт в індустріальному суспільстві» розробив концепцію діалектичної конфліктології, яка пояснює, що розв'язання одних конфліктів створює ґрунт для подальших. Конфлікти, на думку Р. Дарендорфа, породжені не зіткненням несумісних класових інтересів, а боротьбою за владу в організаційних структурах — імперативно координованих асоціаціях (ІКА). Соціолог відкидає марксистське розуміння конфлікту як класової боротьби і стверджує, що в умовах ліберальної демократії конфлікти стають «упорядкованими формами дискусій між класами».

Донцов Дмитро (1883–1973) — український політик, літератор. У працях «Українська державна ідея та війна проти Росії», «Історія розвитку української державної ідеї», «Підстави нашої політики», «Націоналізм» обґрунтував інтегральний націоналізм, примат волі до влади, засуджував політичний і культурний провінціалізм та їх носіїв — «презренних малоросів» та «рутенців». Націонал-радикалізм у політиці, волюнтаризм у філософії політики — визначальні моменти його світогляду.

Дністрянський Станіслав (1870–1935) — український правознавець, політолог, один із засновників Українського вільного університету (Мюнхен, Німеччина). У своїх працях «Загальна наука права й політики», «Нова держава» та ін. сформулював національно-державницьку концепцію, обґрунтував право України на самостійну державу в етнографічних кордонах, гостро засудив більшовицький режим.

Драгоманов Михайло (1841–1895) — український політичний мислитель і громадський діяч, основоположник політичної науки в Україні. У своїх працях «Передне слово до громади», «Вільний Союз — Вільна Спілка», «Чудацькі думки про українську національну справу» та ін. прагнув поєднати ліберальні, демократичні, народницькі та національні ідеї. Саме людина — основа соціального устрою, найвища цінність, не держава, а лише вільна самоврядна асоціація (громада) може і має бути гарантом її (людини) прав і свобод.

Енгельс Фрідріх (1820–1895) — німецький мислитель і політичний діяч, один з основоположників «наукового» комунізму. У працях «Анти-Дюрінг», «Діалектика природи», «Походження сім'ї, приватної власності і держави» систематизував і доповнив положення К. Маркса про генезис таких інститутів, як сім'я, приватна власність і держава, розкрив такі ознаки держави, як територіальний поділ, публічна влада і податки, відчуженість від суспільства. Ф. Енгельс уперше вжив термін «історичний матеріалізм» і обґрунтував його ознаки.

Зіньківський Трохим (1861–1891) — український публіцист і громадсько-політичний діяч. Автор численних статей і доповіді «Молода Україна, її становище і шлях», в яких ревізував «українофільство», обґрунтував роль української інтелектуальної еліти, розуміння нації як «твору об'єктивних початків», а не суб'єктивної волі, ставив націоналізм під контроль гуманізму.

Ієрінг Рудольф (1818–1892) — німецький юрист. У працях «Дух римського права на різних ступенях його розвитку», «Боротьба за право» розробив соціологічну теорію права. Держава, на думку вченого, — це соціальна організація примусової влади для забезпечення соціальних інтересів на протипагу приватним. Р. Ієрінг був прихильником розширення функцій держави в соціально-економічному житті. У праві виділяє два аспекти: формальний — сукупність норм, забезпечених державним примусом; змістовий — сукупність загальних та індивідуальних інтересів. Отже, право, за Р. Ієрінгом — це «юридично захищений інтерес».

Іларіон (XI ст.) — давньоруський діяч. У праці «Слово про Закон і Благодать» прославляє київського князя Володимира Великого, який уособлює хрещену Русь на протипагу поганській, порівнює його з Костянтином Великим. Іларіон вважав, що тільки сильна князівська влада, якій повинна служити церква, здатна забезпечити цілісність держави, припинити міжкнязівські чвари.

Істон Девід (1917 р. н.) — американський і канадський політолог, який у працях «Політична система: дослідження стану політичної науки», «Аналіз політичної структури» розкрив сутність, структуру і функції політичної системи, котру слід розглядати як цілісну множинну багатьох елементів, що самі мають складну структуру. Політична система є відкритою, динамічною, неврівноваженою; вона здатна до адаптації, модернізації, еkleктизму, виживання; має вхід у вигляді вимог і підтримки, тобто звернення громадян до владних органів щодо розподілу цінностей, і вихід у вигляді прийняття політичних рішень.

Кампанелла Томмазо (1568–1639) — італійський мислитель. У творі «Місто Сонця» висував ідеал суспільного ладу, заснованого на рівності та суспільній власності. На чолі держави в такому суспільстві, за Т. Кампанеллою, стоять Верховний правитель — Метафізик і три співправителі, яких називають відповідно до їх компетенції (Могутність, Мудрість і Любов).

Кант Іммануїл (1724–1804) — німецький філософ. У працях «До вічного миру», «Метафізичні початки вчення про право» обґрунтував ідею правової держави, вічного миру між народами. Виходячи з того, що людина є суб'єктом морального права, вона здатна у своїх вчинках керуватися внутрішніми мотивами. Але оскільки не всі люди ке-

руються «категоричним імперативом», І. Кант обґрунтував необхідність права як зовнішнього регулятора вчинків людей. На його думку, держава має максимально відповідати принципам права. Він розрізняє держави історичні, метою яких є забезпечення підкорення народу, і раціональні, що ґрунтуються на суверенітеті народу і поділі влади.

Кістяківський Богдан (1868–1920) — російський та український соціолог, дійсний член Української академії наук. У працях «Суспільство і особистість», «Соціальні науки і право» розробив основні принципи методології соціального дослідження, визначив право як соціальне явище. Соціологія як наука, на думку Б. Кістяківського, передбачає такі умови дослідження: формування понять про суспільство, державу, право і культуру; виявлення причинно-наслідкових зв'язків у суспільній сфері та з'ясування природи цінностей, тобто певних уявлень людей про добро і зло. Щодо розуміння права вчений виділяє чотири підходи до його аналізу: соціологічний, що розглядає соціальну зумовленість сутності права; психологічний — психологічне ставлення людей до правових відносин, норм; догматичний — систему правових норм або правовий порядок у певних історичних умовах; нормативний — раціональну (прагнення до логічного завершення цілого) й етичну (втілення ідеї свободи і справедливості) сторони права.

Козачинський Мануйло (1699–1755) — український письменник, філософ. У праці «Громадська політика» розробив питання природного права як складової людської природи, поділив закони на громадські та канонічні, вивчав проблеми військової політики.

Козер Льюїс (1913 р. н.) — американський соціолог. У праці «Функції соціального конфлікту» Л. Козер протиставляв основні положення конфліктологічної парадигми структурно-функціональної парадигми Т. Парсонса. Якщо Т. Парсонс стверджував, що соціальна система, основою якої є цінності й норми, ґрунтується на злагоді, постійно орієнтована на сталість, то Л. Козер виходив з того, що соціальна система ґрунтується на зіткненні групових інтересів, тяжіє до постійних змін. Він також обґрунтував позитивні аспекти конфлікту, які виявляються у збереженні й пристосуванні соціальної системи до нових умов, стимулюванні відкриттів у економічній і технологічній сферах.

Конт Огюст (1798–1857) — французький філософ, який у праці «Курс позитивної філософії» заклав основи нової науки — соціології (соціальної фізики). Соціологія, на його думку, має бути вільна від метафізичних проблем, при дослідженні соціальної системи слід використовувати методи природничих наук. О. Конт розрізняє в соціології соціальну статистику, або теорію суспільного порядку, що вивчає структу-

ру соціальної системи, закони її функціонування, і соціальну динаміку (теорію суспільного прогресу), яка досліджує закони розвитку і зміни соціальних систем. Держава, за О. Контом, виступає органом соціальної солідарності, суспільного порядку.

Костомаров Микола (1817–1885) — відомий український історик, один із організаторів та ідеологів Кирило-Мефодіївського братства. У творі «Закон Божий (Книга Буття українського народу)», що стала програмою братства, заклав основи демократично-народницького напрямку в українській політології, якими передбачалося створення самостійної української республіки в рамках федерації слов'янських народів, знищення кріпацтва й утвердження демократичного суспільного ладу. У праці «Две русских народности» М. Костомаров визначив типологічні риси українського і російського народів і на цій підставі довів, що українці схильні до особистої свободи і їхньому характеру відповідає федеративний державний устрій, а росіяни — до общинного життя, на основі якого виросла міцна монархічна держава.

Котце Д. (XX ст.) — американський соціолог. У праці «Націоналізм» доводить, що націоналізм ґрунтується на вірі у здобуття кращої долі спільно з «власним народом» у власній національній державі.

Крозье Мішель (XX ст.) — французький соціолог, політолог. У праці «Індивід та система», розглядаючи проблему взаємодії індивіда і політичної системи, стверджує, що немає такого суспільства, де індивід міг би дійсно бути незалежним, він завжди є частиною співвідношення сил. Виходячи з розуміння влади як нестабільного співвідношення сил, політолог зазначає, що перед індивідом постають такі проблеми, як об'єктивність соціологічного пізнання, співвідношення нормального і патологічного у соціальному житті, механічна й органічна солідарність, визначальна роль духовних чинників (релігії, моралі) щодо матеріальних (економіки, структури населення тощо), причини суїцидів (егоїстичні, альтруїстичні тощо).

Кучабський Василь (1895–1945) — український історик, політолог, публіцист, громадсько-політичний та військовий діяч, автор праць «Більшовизм і сучасне завдання українського народу», «Українська дипломатія і держави Антанти в році 1918», «Україна і Польща», «Значення ідей В'ячеслава Липинського», «Західна Україна в боротьбі з Польщею і більшовизмом в 1918–1923 рр.». Розглянув проблеми українського державотворення 1917–1921 рр. у широкому контексті геополітичних чинників. Сповідуючи консервативні засади державотворення, В. Кучабський вважав єдино можливим і неминучим у здобутті незалежності народів абсолютизм, тобто ту чи іншу диктаторську форму правління. Появу української еліти він пов'язував зі зміною духовної сутності народу. Щодо політичної еліти періоду визвольних зма-

гань 1917–1921 рр., то її вчений охарактеризував як таку, що не має достатніх державно-владних навичок, схиляється до анархізму та відчуженості від народу. Аналізуючи проблему лідерства стосовно історичної ситуації і психічного стану нації, В. Кучабський виділив три типи лідерства: богом натхненні постаті, реформаторські особистості, охлократи, що апелюють до інстинктів народу.

Лапаломбара Жозеф (XX ст.) — американський політолог. Як фахівець у галузі партології разом з Майнером Зейнером формулює дефініцію політичної партії за чотирма основними критеріями:

- життєздатна організація, середня тривалість політичного життя якої довші за тривалість політичного життя її керівництва;
- місцева, добре впорядкована і життєздатна організація, що підтримує регулярні зв'язки з іншими організаціями;
- тверде бажання державників та місцевих керівників узяти владу, а не лише впливати на неї;
- прагнення мати підтримку народу через вибори чи якимось іншим способом.

Лассуел Гарольд (1902–1978) — американський політолог. З позицій біхевіоризму і психоаналізу вивчав політичну владу і засоби масової комунікації. Політична наука, на його думку, — це засіб самопізнання і самовдосконалення людства у процесі загальнокосмічної еволюції. Розглядаючи владу як участь у прийнятті рішень, політолог проаналізував як сам процес прийняття рішень, так і суб'єктів цього процесу — політичні еліти різних режимів влади. Як прихильник соціального лібералізму, він стверджував, що політична влада, суб'єктами якої є «політики-аналітики», здатна приборкати ринкову стихію, подбати про інтереси громадян. Г. Лассуел є автором таких праць, як «Структура і функції комунікації у науці», «Влада і суспільство» (разом з А. Капланом).

Леві-Стросс Клод (1908 р. н.) — французький антрополог і соціолог, один із основоположників структуралізму. Спираючись на методологію структурної лінгвістики, К. Леві-Стросс вивчив первинні об'єктивні універсальні структури людського буття, котрі визначають цінності та норми людської поведінки. На противагу Т. Парсонсу, французький соціолог вважав цінності й норми вторинними, похідними від об'єктивних структур. Виходячи з того, що міфи примітивних суспільств подібні, К. Леві-Стросс зробив висновок про подібність інших систем комунікації, виховання, обміну, оскільки вони розвиваються за законами, властивими логічній структурі людського розуму. Найбільш відома його праця — «Структурна антропологія».

Лейпхарт Аренд (1936 р. н.) — американський політолог. У працях «Демократія: зразки мажоритарного та узгоджувального правління у

двадцять одній країні», «Конституційні альтернативи для нових демократій» запропонував ще один підхід до типологізації політичних режимів, виходячи із взаємодії типу виборчої системи і форми правління. Згідно з цим підходом він виділив чотири демократичні режими: президентсько-мажоритарний (США); парламентсько-мажоритарний (Велика Британія, Нова Зеландія, Австралія); парламентсько-пропорційний (Австрія, Бельгія, Данія, Фінляндія, Німеччина, Італія з 1896 р., Нідерланди, Норвегія, Швеція); президентсько-пропорційний (країни Латинської Америки). На думку А. Лейпхарта, найвищі показники демократичності (представництво жінок, національних меншин у вищих органах влади, участь у голосуванні), економічного розвитку в країнах з парламентсько-пропорційним режимом, а найнижчі — при президентсько-пропорційних режимах.

Ленін (Ульянов) Володимир (1870–1924) — російський політичний діяч, теоретик марксизму і практик революційного руху, засновник Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків) — КПРС. У працях «Що робити?», «Держава і революція», «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» доповнив і скоригував положення марксизму щодо революційної практики і будівництва більшовицької держави. Він розробив основні засади класової політики і національного питання, революційної ситуації, партії нового типу, а також стратегію будівництва пролетарської держави. В. Ленін відмовився від деяких положень класичного марксизму щодо природно-історичного шляху розвитку суспільства, пріоритету економіки над політикою, тотального усусільнення виробництва. На відміну від К. Маркса, вважав, що, захопивши політичну владу, можна створити передумови (які ще не визріли) для побудови нового соціалістичного суспільства; з тактичних міркувань допускав поєднання державної монополії з розвитком приватного підприємництва в умовах нової економічної політики (НЕПу).

Липинський В'ячеслав (1882–1931) — видатний український мислитель і громадсько-політичний діяч, засновник консервативного напрямку в українській політичній думці. У праці «Листи до братів-хліборобів» розробив основні положення соціологічної теорії про державу, націю, соціально-класову структуру, політичну еліту і лідерство. Найкращою формою правління для України вчений бачив трудову легітимну монархію, в якій спадковий монарх — символ нації спирається на класократичний принцип правління — співпрацю «органічних», трудових класів (хліборобські верстви). Такий принцип, вважав В. Липинський, забезпечує громадську мораль, трудову активність, високий авторитет політичної еліти. Він рішуче відкидав такі форми правління, як демократія та олігархія, вважаючи їх режимами здекласованих, паразитичних верств населення.

Лисяк-Рудницький Іван (1919–1984) — український політолог, історик, професор університетів у Філадельфії та Вашингтоні (США), Альбертського університету в Едмонтоні (Канада). Його наукові праці присвячені аналізу української політичної думки ХХ ст. В її контексті він виділяє чотири політичних напрями: народницький, інтегрально-націоналістичний, консервативний і націонал-комуністичний. Учений розглядає націоналізм у двох аспектах: у широкому — він асоціюється з патріотизмом і самостійництвом, та у вузькому — має вузько-партійне значення і позначається як «інтегральний націоналізм». Продовжуючи традиції державницького аналізу, вважав, що свобода українців можлива лише в рамках правової держави. Він висунув ідею про синтез антагоністичних напрямів української політичної думки з метою протистояння зовнішній небезпеці. Найбільш відомі його праці «Між історією і політикою», «Нариси з історії нової України». Найбільш повна збірка його праць вміщена у двотомнику «Історичні есе».

Ліпсет Сеймур (1922 р. н.) — американський соціолог і політолог. У працях «Політична людина. Соціальні основи політики», «Соціальна мобільність в індустріальному суспільстві» вивчає проблеми демократичних та недемократичних рухів у сучасному світі. Він вважає, що стабільність залежить від легітимності державної влади, тобто від переконання народних мас, що дана еліта є найкращою і її ефективність залежить від задоволення більшості процесом управління. На думку політолога, цінності соціальної справедливості й рівності є більш прийнятними для бідних верств населення, і тому останні здебільшого тяжіють до фашистської і комуністичної ідеологій.

Локк Джон (1639–1704) — англійський філософ. У праці «Два трактати про державне правління» висунув ідеї про права людини, поділ влади і правову державу. Він вважав, що такі права, як право на життя, власність і свободу, є невідчуженими від людини і ніхто не повинен посягати на них. Суспільний договір між державою і людиною був укладений, на думку вченого, не внаслідок того, що в природному стані існувала ворожнеча, а тому, що права людей недостатньо захищені. Утворення держави не приведе до втрати індивідумом своїх прав, а лише до передачі частини їх державі, зокрема таких, як створення законів, захист прав та свобод громадян. Дж. Локк розглянув проблему поділу влади на законодавчу, виконавчу і федеративну та механізм їх взаємного збалансування.

Мазлах Сергій (1878–1937) — фундатор націонал-комуністичного напрямку в українській політичній думці. У спільній із В. Шахраєм праці «До хвилі (що діється на Україні і з Україною)» з позицій марксизму обґрунтував необхідність державної самостійності України як обов'язкової умови для перемоги соціалістичної революції. Поборюючи псевдоінтернаціо-

налізм РКП-КП(б)У, С. Мазлах заявив, що вони започатковують рід «комуністів-націоналістів», «комуністів-шовіністів», «комуністів-патріотів».

Макиавеллі Ніколло (1469–1527) — італійський політичний діяч, мислитель. У працях «Володар», «Міркування на першу декаду книг Тіта Лівія», «Історія Флоренції» обґрунтував світську концепцію політики, вільної від релігійних і моральних передсудів, як засобу реалізації соціальних інтересів. Філософ висунув гасло «мета виправдовує засоби», яке означало, що правитель задля слави і могутності держави може порушувати закони моралі. Ідеалом державного правління для Н. Макиавеллі була республіканська форма Стародавнього Риму за умов, що їй буде передувати одноосібна диктатура. Учений обґрунтував основні принципи політики, якими повинен керуватися у своїй діяльності політичний і державний діяч.

Маккіндер Хелфорд Джон (1861–1941) — німецько-американський політолог. Вивчав проблеми геополітики, висунув ідею «Хартленду» — серця Землі, тобто тих країн, які домінують на геополітичному просторі планети.

Маркс Карл (1818–1883) — німецький мислитель, економіст, політичний діяч. У працях «Маніфест Комуністичної партії», «Вісімнадцять брюмера Луї Бонапарта», «Капітал» разом з Ф. Енгельсом заклав основи нового соціологічного напрямку — «наукового» комунізму (марксизму). За К. Марксом, в основі суспільного розвитку лежить конфлікт між продуктивними силами і виробничими відносинами, який призводить до класової боротьби. У суспільстві існують прогресивні класи, що відображають передові тенденції, і класи реакційні, які захищають старі виробничі відносини. Антагоністичні суперечності між класами можна розв'язати тільки революційним шляхом, тобто шляхом насильницького повалення влади пануючого класу (К. Маркс в окремих ситуаціях допускав і мирний розвиток революції). Він піддав нищівній критиці існуючий капіталістичний лад, намагався довести його безперспективність з огляду на неможливість розв'язати суперечність між усуспільненням виробництва і приватною формою власності.

Мілс Чарльз Райт (1916–1962) — американський соціолог. У праці «Соціальна фантазія» піддав критиці біхевіоризм, указуючи на такі його недоліки:

- надмірне захоплення чинниками в їх цифровому виразі, натовість проблеми, що не піддаються кількісному аналізу, опускаються;
- фрагментарний аналіз чинників, що заважають виробленню глобальних підходів до проблеми;
- псевдополітизм, який полягає в самоусуненні біхевіористів від критики суспільних порядків і тим самим сприяє підсвідомому виправдовуванню їх існування;

— факти не є зрозумілими самі по собі, а їх підбір залежить від робочої гіпотези вченого.

Міхельс Роберт (1876–1936) — німецький соціолог. У праці «Соціологія політичної партії в умовах сучасної демократії» доводив наявність олігархічних тенденцій у демократичному суспільстві. Ці тенденції, на його думку, зумовлені професіоналізацією політики, яка передбачає наявність партійної бюрократії, котра має владу над партійною масою. Він розробив «залізний закон» олігархії, згідно з яким у кожній організації є еліта — каста і маса — «демократична декорація».

Міхновський Микола (1873–1924) — український адвокат, громадсько-політичний діяч. У праці «Самостійна Україна» сформулював основні засади демократичного українського націоналізму. В основу його ідеологічних принципів лягли ідеї про відновлення самостійності України на підставі Переяславської угоди, порушеної російським царизмом, проголошення етнічного принципу формування української нації («Україна для українців»). М. Міхновський є автором конституційного проекту, в якому вперше закладено принцип української самостійності, принцип федеративної держави (передбачалося утворення дев'яти земель) у формі президентської республіки з двопалатним парламентом (радою представників і сенатом). Проект також передбачав широкі політичні й громадянські права, самоврядування, а також право набуття громадянства для іногородців (росіян, поляків та ін.).

Монтеск'є Шарль Луї (1689–1755) — французький мислитель, письменник. У працях «Роздуми про причини величі і падіння римлян», «Про дух законів» охарактеризував основні форми правління: деспотію, монархію, демократію та аристократію, показав їх залежність від природних чинників, зокрема розміру території. За Ш. Монтеск'є, кожна форма правління формувала певні психологічні риси людей: республіка — добродесність; монархія — честь; деспотія — страх тощо. Він висунув ідею розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову — як необхідну умову рівноваги суспільних сил, здійснення політичної свободи, а також ідею стримувань і противаг глок влади.

Мор Томас (1478–1535) — англійський політичний діяч, мислитель. У праці «Утопія» сформулював ідеал суспільного ладу (на кшталт комуністичного), за якого існує лише суспільна власність і рівність, жорстка регламентація суспільного життя. Народні збори і сенат обирали правителем одного з кандидатів, висунутих народом. Вищі посадові особи обиралися з числа вчених, які, на відміну від інших членів суспільства, мали право не працювати.

Моска Гаetano (1858–1941) — італійський соціолог, політолог. У працях «Основи політичної науки» та «Історія політичних доктрин» сфор-

мулював концепцію нового політичного класу — правлячої меншості, що прагне узаконити і раціоналізувати своє панування. На думку вченого, існує два типи панівної верхівки: аристократична, або закрита еліта, яка чинить опір будь-яким змінам, і демократична, або відкрита, що допускає розширення своїх рядів за рахунок вихідців із низів. Політолог вважав, що еліти закритого і відкритого типів існують як у системі демократії, так і в системі диктатури.

Немирич Юрій (1612–1659) — український політичний діяч, учений. Він є автором проекту «Гадяцького трактату», що передбачав перебування України як Великого князівства руського у складі Речі Посполитої, куди на рівних правах входили також Польща і Литва. Трактат передбачав обрання трьома народами короля федеративної держави, рівність у правах православного і римо-католицького духовенства, вибори гетьмана України як військового і цивільного правителя трьома станами: козацтвом, міщанством і духовенством.

Нестор (бл. 1050 — поч. XII ст.) — монах, літописець часів Київської Русі. У праці «Повість минулих літ» обґрунтував норманське походження державної влади у Київській Русі. Легітимність княжої влади ґрунтується, на думку Нестора, на договорі між Рюриком — правителем варязького походження і представниками слов'янських племен. Нестор є також представником концепції «богоугодного володаря», суть якої полягає в тому, що князь повинен захищати православну віру, сприяти об'єднанню князів навколо церкви, а не навколо великого князівського престолу.

Ніцше Фрідріх (1844–1900) — німецький мислитель. У працях «Так казав Заратустра», «По той бік Добра і Зла» показав глибоку кризу європейської культури, яка виявилася у «повстанні мас», пануванні посередностей і всезагальному егалітаризмі. Врятувати людство від згубних наслідків демократизації, на його думку, зможе духовна еліта, яка має сильну волю і дух, вільна від передсудів міщанства і філістерства, здатна показати взірць мужності й відваги.

Оріховський — Роксолан Станіслав (1513–1566) — польський і український мислитель. У працях «Про право природне», «Політія Польського королівства на кшталт аристотелівських політик» відстоював принципи права у християнській державі, невтручання церкви у державні справи. Пізніше зайняв полярну позицію щодо попередніх поглядів, гостро критикував іновірців.

Орлик Пилип (1672–1742) — український політичний діяч, ініціатор і співавтор угоди, що дістала назву «Пакти і Конституції законів та вольностей Війська Запорозького». Проект конституції передбачав визначення кордонів вільної Української держави, право запорозців на повернення колишніх козацьких земель, відновлення статусу пра-

вославної церкви, розподіл влади між Гетьманом як вищою виконавчою владою, Генеральною радою — вищим представницьким органом і Генеральним суддею. Однак проект конституції носив феодално-становий характер, оскільки суб'єктом влади визначалося тільки козацтво, а принципи громадянства і прав людини не було закріплено.

Ортега-і-Гассет Хосе (1883–1955) — іспанський філософ. У праці «Повстання мас» розкрив суперечності і слабкі сторони ліберальної демократії. На його думку, ліберальна демократія, експериментальна наука та індустріалізація можуть забезпечити високий рівень цивілізації і широкий доступ до її благ людей, маси. Однак масова людина виявилася морально й інтегрально не готовою розумно користуватися надбаннями цивілізації. Це неодмінно призведе до тотальної етатизації (одержавлення) всього суспільного життя, виникнення фашизму чи більшовизму, що загрожують основам сучасної цивілізації. Появу фашизму філософ пояснював зневірою людей у старих ліберальних ідеалах, їх прагненням до твердої віри.

Парето Вільфредо (1848–1923) — італійський соціолог. У чотиритомній праці «Трактат із загальної соціології» обґрунтував логіко-експериментальний метод соціологічних досліджень, різко виступав за звільнення соціології від ідеологічних і метафізичних спекуляцій, за експериментальне підтвердження логіко-теоретичних висновків. В основі людської дії В. Парето бачив психічні незмінні — резидуї, які він поділяє на такі класи: «комбінацій», «постійність агрегатів», «потреба передавати почуття у зовнішніх діях», «соціальності», «сексуальності». Ідеологічні доктрини соціолог називає дериваціями, що служать для маскування справжніх намірів людей. В. Парето обґрунтував також закон циркуляції еліт, згідно з яким у суспільстві одна еліта змінює іншу (наприклад, еліта «левів», котра здобула владу силою, еліту «лисиць», влада якої тримається на переконанні).

Парсонс Толкотт (1902–1979) — видатний американський соціолог, фундатор структурно-функціональної парадигми. У працях «Структура соціальної дії», «Соціальна система», «Про побудову теорії соціальних систем: інтелектуальна автобіографія» Т. Парсонс, узагальнивши ідеї М. Вебера, В. Парето, Е. Дюркгейма, розробив теорію соціальної дії, соціальної системи, механізмів соціалізації та соціального контролю. Структура індивідуальної дії, за Т. Парсонсом, складається з таких елементів: «актора» (дійової особи); мети, яку намагається реалізувати актор; засобів, котрими володіє «актор»; ситуаційних умов, з якими «актор» стикається в процесі дії; нормативних принципів, якими керується «актор» при виборі мети і засобів її досягнення.

Платон (428–347 рр. до н. е.) — давньогрецький філософ. У працях «Держава», «Закони» сформулював концепцію про ідеальну і реальну

держави. В ідеальній державі, за Платоном, мудреці-філософи керують, воїни бережуть кордони і безпеку громадян, ремісники, купці, хлібороби здобувають матеріальні засоби для існування. У реальній державі мудрі закони замінюють мудрість філософів, і тому загибель чекає ту державу, вважав Платон, де закони не мають сили і перебувають під владою правителів. Платон виділяє форми держави за ступенем їхньої досконалості по низхідній лінії розвитку: аристократія, тимократія, олігархія, демократія, тиранія.

Полібій (між 212 (200) і 130 (120) р. до н.е.) — римський історик. У своїй багатотомній праці «Всезагальна історія», у 40 книгах, обґрунтував циклічний принцип розвитку держави, згідно з яким вона зазнає в межах одного циклу змін шести форм правління: монархії, аристократії, олігархії, демократії, тиранії, охлократії.

Поппер Карл (1902–1994) — англійський філософ австрійського походження. У праці «Відкрите суспільство і його вороги» намагався довести, що джерела тоталітаризму ґрунтуються на двох доктринах: «історизму», що розглядає суспільний розвиток як необхідну і послідовну зміну історичних етапів, і «утопізму», в якій передбачається створення ідеальної моделі суспільства через радикальну трансформацію старого порядку. Носями цих доктрин він вважав таких мислителів, як Платон, Гегель, Маркс. За К. Поппером, поняття «відкрите суспільство» включало афінську демократію і сучасні демократичні держави з такими ознаками: критицизм, індивідуалізм, раціоналізм, демократична форма правління. Закрите суспільство, на відміну від відкритого, має полярні ознаки: догматизм, колективізм, магізм і авторитарне правління.

Прокопович Єлисей (Феофан) (1677–1736) — українсько-російський політичний і церковний діяч, філософ. У працях «Правда волі монаршої», «Духовний регламент» створив першу в Росії й Україні концепцію освіченого абсолютизму. Використовуючи думки Т. Гоббса та С. Пуфендорфа про природний стан, Ф. Прокопович сформулював тезу про те, що в додержавному стані існували як мир, любов, добро, так і війна, ненависть, зло. Тому народ для надійного захисту своїх прав передає їх у волю монарха.

Рассел Бертран (1872–1970) — англійський філософ, математик, громадський діяч. У працях «Практика» — теорія більшовизму», «Влада» розглядав теоретичні проблеми влади як суспільного феномену. Більшовизм визначав як релігійний феномен, що виник в умовах злиденності промислового населення як тип влади, що опирався на насильство і беззаконня. За Б. Расселом, влада має психологічну природу, що проявляється в прагненні індивіда до панування над кимось або до підпорядкування комусь, опозиції, бунту, та інституціональну при-

роду, притаманну організаціям, в яких є управлінці й підлеглі.

Ратцель Фрідріх (1844–1904) — німецький географ, соціолог. У праці «Політична географія» доводив, що основна функція держави як біологічного організму полягає у розширенні географічного простору. Він стверджував, що хліборобським націям притаманна слабкість, відсутність мужності, що породжує замкнутість і традиціоналізм, а державні нації з сильною централізованою державою виникають в умовах степового ландшафту.

Рудницький Степан (1877–1937) — фундатор української географічної науки. Такими працями, як «Українська справа зі становища політичної географії», «Огляд національної території України», «До основ українського націоналізму», «Галичина та Соборна Україна», зробив великий внесок у розвиток вітчизняної націології, визначив основні ознаки нації: 1) антропологічна расовість; 2) самостійні мова, література, наука; 3) питомі історичні традиції; 4) питома культура (як матеріальна, так і духовна); 5) питома національна територія, на якій є або може бути національна держава. С. Рудницький відстоював право кожного народу на самовизначення, передбачив розпад інтернаціональних держав, у тому числі й СРСР, висунув ідею про місце України в Балтійсько-чорноморській федерації.

Руссо Жан-Жак (1712–1778) — французький філософ, письменник. У праці «Про суспільний договір, або Принципи державного (публічного) права» сформулював концепцію народного суверенітету. Виходячи з того, що в природному стані люди були вільними і щасливими, Ж.-Ж. Руссо доводив, що з виникненням майнової нерівності, а пізніше нерівності політичної, вони стали поневоленими. Тому необхідно укласти новий суспільний договір, за яким суверенітет належить не державі, а народові. Дотримуючись думки про те, що суверенітет народу виявляється у здійсненні ним законодавчої влади, Ж.-Ж. Руссо відстоював принцип прямої демократії. Ідеал народного суверенітету, на його думку, ґрунтувався на тоталітарній ідеї про загальну волю народу, не обмежену правами і свободами окремих громадян.

Сарторі Джованні (1924 р. н.) — італійський і американський політолог. У праці «Партії і системи партій: концептуальна схема аналізу» досліджував проблеми партіології, зокрема типологізації партій і партійних систем. Виділяв такі партійні системи: однопартійну, гегемоністську, систему з домінуванням однієї партії, двопартійну, обмеженого плюралізму, поляризованого плюралізму, атомізовану.

Сильвестр (XI ст.) — монах-літописець. Разом із монахом Нестором обґрунтував ідею норманського походження княжої влади, її договірної сутності, а також різних аспектів її легітимності: «богообробності», «благословенності», «права на владу» за заповітом чи волею по-

переднього князя згідно з міжкнязівськими договорами, підтвердженими хресним цілуванням, і права на владу, отриманого згідно з народною волею, висловленою вічем.

Сміт Ентоні (XX ст.) — англійський соціолог, історик. У працях «Теорія націоналізму», «Етнічне походження нації», «Національна ідентичність» розвивав етноцистську концепцію нації, сутність якої полягає в тому, що етнокультурні чинники (мова, релігія, історична пам'ять) є домінуючими в житті нації. Він розкрив історичні способи формування нації, характеризував типи націоналізму.

Спенсер Герберт (1820–1903) — англійський соціолог. У п'ятнадцятирічній праці «Описова соціологія» розробив засади нової — органістичної — течії в соціології. Г. Спенсер стояв на позиціях еволюціонізму й організму, тобто відстоював ідею поступового розвитку суспільства, без революційних катаклізмів (революції він вважав соціальними патологіями), і його подібності до функцій живого організму. Еволюція, за Г. Спенсером, охоплювала такі стадії: гомогенну, диференціації і спеціалізації, інтеграції. Йому належить вчення про суспільні інститути, серед яких: інститути роду, розподілу (економіки і соціальної сфери) та контролю (держави і церкви). Відповідно до еволюційного розвитку суспільства соціолог виділив два його типи: військово-деспотична (влада деспотична) та індустріальне (держава стає добровільною політичною асоціацією для взаємного захисту інтересів індивідів).

Старосольський Володимир (1872–1942) — громадсько-політичний діяч, юрист і соціолог, автор праць «Теорія нації», «Держава і політичне право». Досліджував співвідношення понять «нація» — «держава», «нація» — «раса», «нація» — «культура». Націю розумів як спільноту, що ґрунтується на ірраціональній, стихійній волі. Зародження нації В. Старосольський пов'язував з демократичним рухом за утвердження народного суверенітету в часи Великої французької революції. На його думку, нація зароджується на ґрунті волі до політичного самовизначення і перестає існувати, коли втрачає таку волю.

Стогділл Р. (XX ст.) — американський соціолог. У «Підручнику з лідерства» здійснив комплексний аналіз праць з проблем лідерства (опублікований з 1904 по 1960 рр.), на підставі якого виділив сорок якостей лідера. До цих якостей лідерів він відносив у першу чергу високий рівень інтелекту, продуктивність ідей, уміння розв'язувати конфлікти.

Сціборський Микола (1897–1941) — український політичний діяч, політолог. У праці «Націократія» обґрунтував основні ідеї нової доктрини націоналізму. За М. Сціборським, націократія — режим панування нації у власній державі, що спирається на організовану і солідарну працю всіх суспільно корисних верств, об'єднаних відповідно до їх

суспільних функцій у представницьких органах влади. Націократія заперечувала принцип багатопартійності й ідеологічного плюралізму та передбачала принцип суспільної ієрархії на чолі з вождем нації.

Тард Габріель (1843–1904) — французький соціолог. У праці «Закони наслідування» доводив, що наслідування в суспільстві має таке ж значення, як спадковість у біології. У традиційному суспільстві наслідування існує у формі звичаїв, у сучасному — моди. Прогрес у всіх сферах суспільного життя відбувається, на думку вченого, через винаходи і відкриття. Винаходи, за Г. Тардом, проходять стадії повторення, опозиції й адаптації. Він розрізняв такі поняття, як «натовп» — спільнота, не здатна мислити, піддається емоціям, і «публіка» — спільнота, яка більш раціонально осмислює події.

Томашівський Степан (1875–1930) — український історик, публіцист і політик. Будучи прихильником консервативної течії в політології, відстоював ідею творення української держави на засадах клерикальної монархії, в якій спадковий або вибраний на Державній раді монарх буде спиратися на представників місцевих органів влади у законодавчому органі й представників греко-католицької церкви у Державній раді. Причини поразки визвольних змагань України С. Томашівський вбачав у відсутності єдиної національної ідеї, політичній, соціальній, етнокультурній фрагментарності національно-визвольних сил, а також у державотворчій неспроможності політичних лідерів, зокрема С. Петлюри, які здебільшого прагнули влади і слави. Найбільш відомі праці С. Томашівського: «Матеріали до історії Хмельниччини», «Вступ до історії Церкви на Україні», «Під колесами історії», «Нариси і статті», «Про ідеї, героїв і політику».

Тоффлер Олвін (1928 р. н.) — американський публіцист і соціолог. У працях «Футурошок», «Зсув влади, знання, багатство і насильство на порозі XXI століття» та «Третя хвиля» сформулював концепцію інформаційного суспільства, що характеризується визнанням плюралізму в усіх сферах суспільного життя, переходом наукової думки від аналізу до синтезу суспільних відносин, від централізації та ієрархії до децентралізації й незалежності.

Феодосій Печерський (бл. 1036 – 1074) — монах, церковний діяч Київської Русі. Сформулював концепцію «богоугодного» володаря, що ґрунтувалася на ідеях божественного походження влади, її обов'язку творити богоугодні справи, пріоритеті церковної (духовної) влади над князівською (світською), необхідності об'єднання князів навколо церкви, а не навколо великокняжого престолу, обов'язку княжої влади захищати і поширювати православ'я.

Філалет Христофор (кінець XVI ст. — початок XVII ст.) — український письменник, полеміст. У праці «Апокрисис», ведучи полеміку

з П. Скаргою, відстоював ідею демократизації церкви, право світських людей на участь у церковних справах, виборах духовної влади. Христофор Філалет, виходячи з договірної теорії походження держави, дотримувався думки, що король і піддані повинні суворо дотримуватися закону, бо свавілля з обох боків підриває державу. Письменник-полеміст заперечував абсолютизм як монарха, так і Папи Римського.

Франко Іван (1856–1916) — український мислитель, письменник, громадсько-політичний діяч. У працях «Ukraina ingredienta», «По за межами можливого» сформулював концепцію політичної самостійності України, сутність якої полягала в тому, що без ідеалу національної самостійності неможливо реалізувати ідеали політичної й соціальної рівності. У площині соціальних питань І. Франко стояв на позиціях соціалізму драгоманівського напрямку, котрий включав ідеї кооперації, соціальної взаємодопомоги, свободи й автономії між особою та громадою, громадами та народом, боротьби проти соціального гноблення. І. Франко відкидав марксистські ідеї економічного детермінізму та історичного фаталізму, диктатури пролетаріату і державної централізації суспільства.

Фрідріх Карл (XX ст.) — американський політолог. У праці «Унікальний характер тоталітарного суспільства» К. Фрідріх доводив, що феномен тоталітаризму криється не в індивідуальному характері вождів і рисах національної культури, а в економічній кризі, породженій Першою світовою війною і Версальським миром, а також занепадом християнства.

Фуко Мішель (1926–1984) — французький соціолог, культуролог. У працях «Божевільня й цивілізація», «Дисципліна та покарання», «Історія сексуальності» послідовно відстоює принципи структуралізму, суть яких виражається у вислові: «Важливе не те, про що людина могла думати, і не те, наскільки висловлене нею відображає її справжню думку, а те, що зумовлює систематизацію вимовленого у вихідній точці». Основні недоліки всіх наук про людину (передусім психології та психіатрії) М. Фуко вбачає у розділенні «розумного» і «божевільного», у підпорядкуванні моральним постулатам. М. Фуко відмовляється визнавати свідому діяльність еліти як рушія суспільного прогресу, а пропонує розглядати історію як процес переходу однієї системи владарювання до іншої на основі існування тріади чинників: «сила — знання — насолода». Саме через наукове вивчення законів сексу, на його думку, є можливість посилити владу над людьми.

Фукуяма Френсіс (1952 р.н.) — американський політолог. У книгах «Кінець історії» та «Соціальні цінності і створення процвітаючого суспільства» зробив спробу аналізу змін після розпаду комуністичних

режимів, доводив, що і фашизм, і комунізм зазнали краху. Тому саме лібералізм має історичну перспективу.

Хайек Фрідріх Август фон (1899–1992) — австрійський економіст і політичний філософ. У працях «Дорога до рабства», «Конституція свободи», «Закони, законодавство і свобода» розробив основні положення неолібералізму. Порівнюючи соціалізм з лібералізмом, Ф. Хайек показав їх спільні вихідні позиції — прагнення до рівності. Однак якщо лібералізм вбачав це у правах людини, то соціалізм — у рабстві та примусі. Ф. Хайек доводив, що колективізм, державне втручання в економічну і соціальну сфери несумісні з принципом свободи. А свобода, на його думку, можлива лише за умов ринку, який гармонізує інтереси індивідів, оскільки лише там вони дізнаються про дієвість або поразку своєї стратегії. Хайек надавав перевагу «стихийному» розвитку суспільства над його штучною перебудовою за абстрактними схемами.

Хантінгтон Самюел (1927 р. н.) — американський політолог. У працях «Політичний порядок у суспільствах, що змінюються», «Третя хвиля: демократизація в кінці XX ст.», «Зіткнення цивілізацій і перетворення світового порядку» розробляв проблеми стабільності суспільств, які він пов'язував зі ступенем інституціалізації суспільних відносин, охарактеризував три хвилі демократизації західного суспільства (1896–1926 рр. — перша хвиля, 1943–1962 рр. — друга хвиля, після 70-х років — третя хвиля). С. Хантінгтон, вивчаючи проблеми цивілізацій, виділив такі типи: західна, конфуціанська, японська, ісламська, слов'янсько-православна, латиноамериканська і африканська.

Хвильовий (Фітільов) Микола (1893–1933) — український письменник і публіцист. Дотримувався думки, що комунізм можна реалізувати на національному ґрунті, відкинувши «російський шлях» розвитку в культурній сфері. А для цього, вважав письменник, необхідно подолати «хохлацьку розхлябаність», український просвітянський провінціалізм і орієнтуватися на ідеал європейської людини — громадянина, творця історії.

Цицерон Марк Туллій (106–43 рр. до н.е.) — давньоримський політичний діяч, мислитель. У праці «Про державу» заклав основи юридичного розуміння держави не тільки як вияву суспільного інтересу всіх її вільних членів, а й передусім як узгодженого правом їхнього спілкування, «загального правопорядку». Він обґрунтував республіканський (*res publicus* — справа суспільна) принцип побудови держави. Цицерон, як і Полібій, виступав за змішану форму держави за аналогією з державним устроєм Риму, в якому монархічна форма виявлялася в повноваженнях магістрату (влада консулів), аристократична — в повноваженнях сенату, демократична — в повноваженнях народних зборів і народних трибунів.

Челлен Рудольф (1864–1922) — шведський соціолог, політичний діяч, основоположник окремої політичної науки — геополітики. У праці «Держава як форма життя» обґрунтував ідею, згідно з якою сутність державного життя полягає в зовнішньополітичній експансії. Доля малих держав полягає, на його думку, в тому, щоб передати частину своїх територій сильнішим державам або ж повністю капітулювати перед ними. Майбутнє держави Р. Челлен бачив у поверненні до імперії, з відмовою від права, з акцентом на «політичну доцільність».

Чижевський Дмитро (1894–1977) — український філософ, історик культури, автор понад 900 праць різними мовами, серед яких найвизначнішими є «Нариси з історії філософії на Україні» та «Культурно-історичні епохи». Д. Чижевський запропонував нову схему періодизації культурного розвитку, виділяючи такі культури: романську, готичну, ренесансну, бароко, просвітницьку, романтизму, реалізму та неоромантизму.

Шарло Жан (XX ст.) — французький політолог. Доповнив типологізацію М. Дюверже третім типом політичних партій — «партією виборців». Цей тип партії, за Ж. Шарло, з одного боку, характеризується виборчим прагматизмом, але не створює мережі організованих прихильників на кшталт кадрових партій, а з іншого — має централізовану масову організацію, проте не вимагає від своїх членів постійної участі у партійному житті.

Шахрай Василь (1888–1919) — український політичний діяч. Разом із С. Мазлахом розробив концепцію українського націонал-комунізму, критикував В. Леніна за нехтування національними особливостями, проводив роботу зі створення самостійної Української комуністичної партії (більшовиків).

Шелухін Сергій (1864–1938) — український історик, юрист, політичний діяч. У праці «Звідкіля походить Русь» намагався обґрунтувати теорію кельтського походження Русі. Українська держава, на його думку, має ґрунтуватися на принципах народоправства, народного суверенітету та територіальної цілісності. Виходячи із принципів державного права, вчений вважав, що державна організація охоплює три елементи: верховну владу, народ і територію. Майбутнє України він мислив у складі Чорноморсько-адриатичної федерації.

Шілз Едвард (XX ст.) — американський соціолог. Розглядаючи суспільство з позицій структурно-функціональної парадигми, визначав його як систему, що має здатність відновлювати «соціальний порядок». При типологізації суспільства він рекомендував враховувати співвідношення центру і периферії. Сучасне суспільство, на відміну від попередніх, а також східного (де харизма знаходилась у центрі) характеризується широким розподілом харизми. Е. Шілз запропонував

нову класифікацію політичних режимів, до яких відносив п'ять типів: політичні демократії, опікунські демократії, модернізовані олігархії, тоталітарні олігархії, традиційні олігархії.

Шлемкевич Микола (1894–1966) — український філософ. У працях «Загублена українська людина», «Проблема української інтелігенції (Інтелігенція і політика)» охарактеризував ментальні риси українського народу, розкрив шляхи та засоби формування національної свідомості українця.

Шмітт Карл (1888–1987) — німецький юрист, політик, соціолог. У працях «Поняття політики», «Політична теологія» обґрунтував концепцію тотальної держави як субстанціональної єдності апарату політичної влади і націй. Політика, за К. Шміттом, передбачає в першу чергу виявлення «ворога» і «друга». Політичну спільноту він уявляв як сукупність трьох елементів — «держави», «руху», «народу».

Юркевич Памфіл (1826–1874) — український філософ, розвивав християнське вчення про серце як найглибшу основу людського існування і духовно-моральне джерело душевної діяльності. На думку П. Юркевича, індивідуальність людини проявляється не через розум, а через серце, тобто почуття, переживання. Найбільш вагома його праця — «Вибрані твори: ідея — серце — розум — досвід».